

Türk Dil Kurumu Yayınları



TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI  
**BELLETEN**

**71. SAYI (HAZİRAN) 2021**

Ankara, 2021

# TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI-BELLE TEN

ISSN: 0564-5050 / e-ISSN: 2651-5113

Yıl/Year: 2021, Sayı/Issue: 71 (Haziran)

## Sahibi

Owner

Türk Dil Kurumu adına  
On behalf of Turkish Language Institution  
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVIN

## Yayın Yönetmeni

Editor in Chief

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

## Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Managing Editor

Uzm. İrem Işıl ALTUN

## Yayın Sorumlusu

Publishing Executive

Uzm. Ekrem BEYAZ

## İngilizce Danışman

English Language Consultant

Uzm. Gülzemin ÖZRENK AYDIN

## İngilizce Danışman

Proof Reading

Tuğçe ERKURT

## Tasarım

Designed by Fayik YANGIR

## Yönetim Merkezi Managing Office

Türk Dil Kurumu Başkanlığı  
Atatürk Bulvarı No.: 217, 06680 Kavaklıdere, Ankara

**Telefon/Phone:** +90 (0312) 457 52 12

**Belgegeçer/Fax:** +90 (0312) 428 52 88

**Genel ağ sayfası/Web page:** <http://tdk.gov.tr>

**E-posta/E-mail:** [belleten@tdk.gov.tr](mailto:belleten@tdk.gov.tr)  
[tday.belleten@gmail.com](mailto:tday.belleten@gmail.com)

## Türk Dil Kurumu Yayınları

Turkish Language Institution Publications

2021 / 2: 1326

**Baskı**

## Basımevi Sorumlu Müdürü

## Telefon/Phone:

**Baskı Yeri ve Tarihi** Place and Date of Issue

Ankara, 2021 Haziran

Bu yayının baskı işlemleri ...../...../2021 tarihinde tamamlanmıştır.

## Yayın Türü

Publication Type

6 aylık süreli / Biannually

Uluslararası hakemli dergi özelliğine sahip olan *Türk Dili Araştırmaları Yılığ*ı BELLETEN, yılda iki sayı olarak haziran ve aralık aylarında yayımlanmaktadır. İlk sayı 1953'te yayımlanmıştır.

Belleten MLA, ERIH PLUS, MIAR, Brill Online, SOBIAD, CiteFactor, ULAKBİM TRDizin ve Scopus tarafından dizinlenmektedir.

## Yazı Kurulu

Editorial Board

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ (Başkan)

Bursa Uludağ Üniversitesi

Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN

Kırıkkale Üniversitesi

Prof. Dr. Osman MERT

Atatürk Üniversitesi

Prof. Dr. Sadettin ÖZÇELİK

Dicle Üniversitesi

Prof. Dr. Bilal YÜCEL

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi

## Bu sayının hakemleri

Referees of this issue

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR

Prof. Dr. Ceval KAYA

Prof. Dr. Galip GÜNER

Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN

Prof. Dr. Kazım KÖKTEKİN

Prof. Dr. Musa DUMAN

Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH

Prof. Dr. Mustafa UĞURLU

Prof. Dr. Orhan Kemal TAVUKÇU

Prof. Dr. Ozan YILMAZ

Prof. Dr. Paşa YAVUZARSLAN

Prof. Dr. Recep TOPARLI

Prof. Dr. Süer EKER

Prof. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU

Prof. Dr. Zeki KAYMAZ

Doç. Dr. Bilal ÇAKICI

Doç. Dr. F. Hakan ÖZKAN

## Yayın Danışma Kurulu

Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Ali AKAR (Muğla Sıtkı Koçman Ü)

Prof. Dr. Ceval KAYA (Ardahan Ü)

Prof. Dr. Çetin PEKACAR (Ankara Hacı Bayram Veli Ü)

Prof. Dr. Faruk YILDIRIM (Çukurova Ü)

Prof. Dr. Gülden SAĞOL YÜKSEKKAYA (Marmara Ü)

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE (Sivas Cumhuriyet Ü)

Prof. Dr. Hacı Ömer KARPUZ (İstanbul Kültür Ü)

Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Ü)

Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Hacettepe Ü)

## Yurt Dışı Temsilciler

Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Viktor Ya. BUTANEYEV (Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Erden KAZHYBEK (Kazakistan)

Prof. Dr. İrfan MORİNA (Kosova)

Prof. Dr. Kemal ABDULLA (Azerbaycan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Luo XIN (Çin Halk Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Almanya)

Dr. Nurdin USEEV (Kırgızistan)

# İçindekiler

<b>Editörün Sunuşu</b> .....	5
<b>Serkan ŞEN</b> .....	7
<i>Eski Uygurca bir tabirnameye göre Türklerin erken dönem rüya yorumlarındaki değişim üzerine mukayeseli tespitler</i> Comparative findings on the change in the early dream interpretations of the Turks according to an old Uighur Tabirname (DOI: 10.32925/tday.2021.51)	
<b>Fatih KURTULMUŞ</b> .....	31
<i>Harezmi Türkçesine ait bilinmeyen bir satır arası tercüme: Taşuknâme-i İlhanî</i> An unknown inter-linear translation manuscripts of Khorezmian Turkish: Taşuknâme-i İlhanî (DOI: 10.32925/tday.2021.52)	
<b>Hilal Oytun ALTUN</b> .....	53
<i>Tevârih-i Mülûk-i Acem'in Çağatayca metni ve Osmanlıca tercümesinde alta sıralama</i> Clause subordination in Chagatai text of Tevârih-i Muluk-i Acem and its Ottoman translation (DOI: 10.32925/tday.2021.53)	
<b>Osman GÜMÜŞÇÜ - Abdullah BALCIOĞULLARI</b> .....	87
<i>Osmanlı Beyliği'nin kurucusunun ismi meselesi üzerine</i> On the question of the Ottoman principality's founder's name (DOI: 10.32925/tday.2021.54)	
<b>Savaş KARAGÖZLÜ</b> .....	111
<i>İbni Mühennâ Lugati'nde Arapça ve Farsça alıntı sözcükler</i> Arabic and Persian loanwords in İbni Muhanna Lugati (DOI: 10.32925/tday.2021.55)	
<b>Zeliha GADDAR</b> .....	129
<i>Süleymân-nâme'nin söz varlığı (77. cilt)</i> The vocabulary of Suleyman-name (volume 77) (DOI: 10.32925/tday.2021.56)	
<b>Arzu YIKILMAZ</b> .....	149
<i>"Kuşku" sözü üzerine</i> On the word "kuşku" (DOI: 10.32925/tday.2021.57)	

<b>Vugar SULTANZADE</b> .....	165
<i>Garib-nâme</i> 'de cinaslar	
Antanaclasis in Garib-name	
(DOI: 10.32925/tday.2021.58)	
<b>Bilal ÇAKICI</b> .....	193
<i>Medhiye olmayan kasideler ve kasidenin bölümlerine bir bakış</i>	
Non-laudatory qasidahs and overview of a qasidah's sections	
(DOI: 10.32925/tday.2021.59)	

## Değerli Okuyucular,

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten dergisinin 2021 Haziran sayısını sizlerle buluşturmanın mutluluğunu yaşıyoruz.

Dergimizin bu sayısında dilimizin ve edebiyatımızın farklı dönemlerine ait eserleri ve bu eserlerle ilgili önemli hususları konu alan 9 özgün araştırma ve inceleme makalesi bulunmaktadır:

Eski Uygurca bir tabirnameye göre Türklerin erken dönem rüya yorumlarındaki değişim üzerine mukayeseli tespitler (Serkan ŞEN),

Harezmi Türkçesine ait Bilinmeyen bir satırarası tercüme: Tañsuknâme-i İlhanî (Fatih KURTULMUŞ),

*Tevârih-i Mülûk-i Acem* 'in Çağatayca metni ve Osmanlıca tercümesinde alta sıralama (Hilal Oytun ALTUN),

Osmanlı Beyliği'nin kurucusunun ismi meselesi üzerine (Osman GÜMÜŞÇÜ ve Abdullah BALCIOĞULLARI),

*İbnü Mühenna Lugati* 'nde Arapça ve Farsçadan alıntı sözcükler (Savaş KARAGÖZLÜ),

*Süleyman-name* 'nin söz varlığı (77. cilt) (Zeliha GADDAR),

Kuşku sözü üzerine (Arzu YIKILMAZ),

*Garibnâme* 'de cinaslar (Vugar SULTANZADE),

Methiye dışında kalan kasideler ve kasidenin bölümlerine bir bakış (Bilal ÇAKICI).

Makaleleriyle dergimize katkı sağlayan bilim insanlarına, bilim ve hakem heyetine, Yazı Kuruluna, dergimizin okurlarına ve Türk Dil Kurumu yetkililerine teşekkür eder; makalelerin ilgililerine yararlı olmasını dilerim.

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ





## ESKİ UYGURCA BİR TABİRNAMEYE GÖRE TÜRKLERİN ERKEN DÖNEM RÜYA YORUMLARINDAKİ DEĞİŞİM ÜZERİNE MUKAYESELİ TESPİTLER

Serkan ŞEN\*

### Özet

Türkçe rüya yorumları üzerine çalışanlar, tabirname türündeki eserleri genellikle Eski Oğuz Türkçesi dönemiyle başlatırlar. 2007 yılında L. Yu. Tuğuşeva tarafından yayımlanan Eski Uygur Türkçesi dönemine ait bir el yazması, bu görüşü değiştirebilecek niteliktedir. Rus Bilimler Akademisi bünyesinde muhafaza edilen yazmanın X-XI. yüzyıllar arasında kaleme alındığı düşünülmektedir. Bu doğrultuda Uygurca yazmayı, Türkçe tabirname geleneğinin eldeki en eski ürünü olarak değerlendirmek gerekir. Tuğuşeva'nın metnin okunması ve anlaşılması hususundaki görüşlerini eleştirel bir yaklaşımla gündeme taşıyan bu makale, öncelikle alanla ilgilenenlerin dikkatini Eski Türkçe dönemine dek çekmeyi amaçlamıştır. Uygur, Eski Oğuz ve Çağatay sahalarına ait rüya tabirleri karşılaştırılarak yorumlarda örtüşen ya da ayrışan noktalar belirlenmiştir. Erişilen bulgular ışığında tarihte Türk tabirname kültüründeki devamlığın ve değişimin hangi gerekçelerle açıklanabileceği tartışılmıştır.

**Anahtar Kelimeler:** Rüya, tabirname, Eski Uygur Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi, Çağatay Türkçesi.

### COMPARATIVE FINDINGS ON THE CHANGE IN THE EARLY DREAM INTERPRETATIONS OF THE TURKS ACCORDING TO AN OLD UIGHUR TABIRNAME

#### Abstract

Those who study Turkish dream interpretation generally start their declarations with the Old Oghuz Turkish period. A manuscript belonging

\* Prof. Dr., Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, serkansen@omu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2884-4753.



to the Old Uighur Turkish period published by L.Yu. Tuguşeva in 2007 changes this view. The manuscript preserved within the Russian Academy of Sciences is thought to have been written between 10th and 11th centuries. Accordingly, writing in Uighur should be considered as the oldest product of the Turkish Tabirname tradition. Bringing Tuguşeva's views on reading and understanding the text to the agenda with a critical approach, this article primarily aimed to attract the attention of those interested in the field back to the Old Turkish period. By comparing the dream expressions of the Uighur, Old Oghuz and Chagatay areas, overlapping or diverging points in the interpretations were determined. In the light of the findings, it was discussed on what grounds the continuity and change in the Turkish tabirname culture in history can be explained.

**Keywords:** Dream, Tabirname, Old Uighur Turkish, Old Oghuz Turkish, Chagatay Turkish.

## Giriş

Meçhule duyulan merak, insanoğlunun dünya macerasında önemli yer tutar. Bu merakın yoğunlaştığı konulardan biri de geleceğin getirecekleridir. Zamanın akışına hükmedemeyen insan, ileride yaşayacaklarından haberdar olabilmek için rüyalara başvurabilmiştir. O nedenle uykuda görülenlerin gerçek hayatta nelere işaret ettiğini açıklayan metinlerin geçmişi, yazının başlangıcı kadar eskidir. MÖ 4000 ila 3000 yılları arasında yazılmış kil tabletlerde rüyalarla ilgili anlatılara rastlanır. MÖ 2000'li yıllardan itibaren Mısır'da bulunan papirüslerde, rahipler tarafından gerçekleştirilen tabirlerden bahsedilmektedir. Örneğin MÖ 2144-2124 yılları arasında hüküm süren Sümer kralı Gudea'nın gördüğü rüya, tapınak inşa etmesi şeklinde yorumlanmıştır. Çin'de MÖ 1046'da tahta oturan Zhou dükü Wen, rüyaları tabir etmiş ve bu özelliğiyle "düşlerin efendisi" unvanını almıştır. MÖ VI. yüzyıldan itibaren Çin'de hâkim olmaya başlayan Taoizm'de, rüya çözümlemeleri son derece önemsenmiştir (Morgan, 2015, s. 54-55). Farklı dinlerde ve kültürlerde olduğu gibi İslam inanisinde da yorumlamaya değer rüyalara itibar edildiği bilinmektedir (Günay, 1986, s. 93-100).

Eski Türkçede *tüş* ve *tül* sözcükleriyle karşılanan rüyalar (Rona-Tas, 1972, s. 231-232), Türklerde erken dönemlerden itibaren geleceğin ipuçlarını sunan tılsımlı bir alan olarak değerlendirilmiştir. İlk Türk destanlarında rüya yorumları, önemli birer motif olarak karşımıza çıkar. Eski Türkçede rüyaları yorumlayıp bu tılsımlı alandan haber getiren rüya tabircileri, *tüş yörgüçü* ~ *tüş yorguçü* olarak adlandırılırken (Şen, 2007, s. 226-228) rüya alametlerine *belgü* denilmektedir (Kaya, 1994, s. 326; Tezcan, 1975, s. 31). *Türk dili ta-*





*rihinde rüya tabirine dair yazılı aktarımlara ilk kez Eski Uyurca metinlerde rastlanır. Örneğin X. yüzyılda Çince'den Türkçeye tercüme edildiği anlaşılan "Eski Uyurca Hsüan Tsang Biyografisi'nin X. Bölümü"nde Hsüan Tsang'ın öğrencisi tarafından görülen rüyanın yorumu, metinde şöyle aktarılmaktadır:*

*ol ok kün tayto samtso açarınıñ tıtsısı /// (yaklaşık altı satır eksik) bo ne yavız tül tüşedim tēp sezinti korktı ekinti kün tangta tūlin tayto samtso açarıka ötünti samtso açarı yarlıkadı bo tül sanga körmez manga körür bo tül belgüsi erser manga yitgülik kıyılğuluk belgü ol tēp tēdi "Aynı gün Tay-T'ang Tripitaka (Hsüang Tsang) üstadın öğrencisi (Kaochanglı Hsuan-chio) ..... 'Ne kadar kötü düş gördüm' deyip kuşkulandı, korktu. Ertesi gün tan vakti düşünüyü Tay-T'ang Tripitaka (Hsüang Tsang) üstada arz etti. Tripitaka (Hsüang Tsang) üstat (şöyle) buyurdu: Bu düş senin için değildir, benim içindir. Bu düşün belgisi ise benim sonumun geldiğinin, öleceğimin işaretidir dedi." (Tezcan, 1975, s. 31).*

*Dîvânu Lugâti't-Türk'teki tüş yördi "düşü tabir etti" (Ercilasun-Akkoyunlu, 2014, s. 399) kaydı, rüya yorumlama geleneğinin Türkler arasında İslamiyet sonrası dönemde de geçerliliğini sürdürdüğüne işaret etmektedir. Nitekim Kutadgu Bilig'in elli dördüncü bölümünün tüş yorguçılar birle katılmaknı ayur (Arat, 1999, s. 439) "Rüya tabircileri ile münasebeti söyler." (Arat, 2003, s. 316) biçiminde başlıklandırılması, eski Türklerin rüya tabircilerine verdikleri önem neticesidir. Bu bölümde rüya tabirinin bir ilim olduğu ve bu ilim sahibinin rüyayı hayra çevirebileceği, tabircinin yorumlamayı bildiği takdirde dediğinin derhâl gerçekleşeceği, rüya iyi yorulursa iyi çıkacağı, kötü rüyaların şerrinden sadaka ile kurtulacağı ve yöneticilerin rüya tabircileri ile iyi geçinmesi gerektiği anlatılmaktadır (Arat, 2003, s. 316). Kutadgu Bilig'in yetmiş beşinci bölümü ise ögdülmiş odgurmuşka tüş yörügün ayur (Arat, 1999, s. 594) "Ögdülmiş Odgurmuş'a rüya tabirini söyler" (Arat, 2003, s. 429) biçimindedir. Bu bölümde eserin kahramanlarından Ögdülmiş, tabircinin tabir ilmini bilmesi gerektiğini, rüya yorumunun rüyanın görüldüğü zamana, şartlara, rüya gören kimsenin durumuna göre değişeceğini, rüyaların genellikle tersine çıktığını ve iyi yorulmalarının lazım geldiğini genişçe anlatır. Ayrıca rüya tabirinin hikmetli insanların işi olduğunu belirtir (Arat, 2003, s. 429-433). Kutadgu Bilig'de tabir ilmine ilişkin genel bilgilerin yanında Türk kültür tarihinde yorumu gerçekleştiren ilk rüyalardan birine de yer verilmiştir. Eserin kahramanlarından Odgurmuş, gördüğü bu rüyayı Ögdülmiş'e şöyle nakleder: şatu kördüm elig anıng bagnaşı / yüz utru uruglug ediz hem yası - angar agdım emdi birer bagnaça / başınga tegi bagna sadım neçe - başında bir etçi<sup>1</sup> maña*

<sup>1</sup> Reşit Rahmeti Arat'ın yayınında *atçı* olarak okuduğu sözcüğün *etçi* olarak okunması gerektiği Clauson tarafından ortaya konulmuştur (Clauson, 1972, s. 43). Clauson'un görüşüne uyarak sözcüğe *etçi* olarak yer verilmiştir.



*suv bërür / alır men tüketü içip öz kanur - anında basa kökke uçtum tengip / özüm belgüsüz boldı örlep singip* (Arat, 1999, s. 598) “Rüyamda bir merdiven gördüm, onun elli basamağı vardı; yüksek ve enli, karşıma dikilmişti. Ben bu basamaklara birer birer basarak yukarı çıktım; sonuna kadar kaç basamak olduğunu saydım. Son basamakta bir kasap bana su uzattı; ben de alıp sonuna kadar içtim ve suya kandım. Ondan sonra havaya yükselerek göğe uçtum ve yükselip gözden kayboldum.” (Arat, 2003, s. 432). Odgurmuş’ın bu rüyasını yorumlayan Ögdülmiş, merdivenin izzet olduğunu, insan yükseldiği nispette ve her basamak için ayrı değer göreceğini, kaptaki suyu alıp içmenin kendinin ve neslinin uzun hayata nail olacağını, kalkıp göklere uçarak en yükseklerle çıkmanın ise Tanrı’nın bütün arzularını yerine getireceğine delalet ettiğini söylemektedir (Arat, 2003, s. 432- 433). Odgurmuş ise böyle bir yorumun ancak Ögdülmiş için geçerli olabileceğini dile getirerek kendi tabirini paylaşır. Buna göre merdivenin başına kadar yükselmesi, yaşının tükenmesi; ölümü temsil eden kasabın sunduğu suyun tamamını içmesi, ömrünün bitmesi demektir. Suyun yarısını içmiş olsa idi ömrünün yarısı kalmış olurdu. Ama rüyada suyun tamamı içildiyse hayat sona erdi ve mezar kazıldı, demektir. Yukarı uçup kaybolma ve mavi göğe çıkıp boşluğa karışma ise canın ten kalıbından çıkarak bir daha yerine dönmek üzere uçmuş olmasına delalet etmektedir (Arat, 2003, s. 433-434). Sonuçta Odgurmuş, haklı çıkmış ve bir müddet sonra vefat etmiştir (Şen, 2009, s. 303).

Eski Türkçe metinlerde rüya tabirine ilişkin aktarımlara rastlansa da tabirname türündeki ilk ürünlerin XIV. yüzyıldan itibaren Eski Oğuz Türkçesi sahasında ortaya konduğu görüşü, konunun uzmanları arasında genel kabul görmüştür (Balaban, 2014, s. 115). Ancak 2007 yılında L. Yu. Tuguşeva tarafından yayımı gerçekleştirilen Eski Uygur Türkçesi dönemine ait el yazması (Tuguşeva, 2007), bu görüşü değiştirebilecek niteliktedir. Rus Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü St. Petersburg Koleksiyonu’nda bulunan fal metinleri arasında SI Kr 4b katalog numarasıyla kayıtlı yazma, rüya tabirlerini içermektedir. Metnin yayımcısının yazı özelliklerinden yola çıkarak X-XI. yüzyıllar arasında tarihlendirdiği yazmanın diğer yüzünde, Çince dinî bir anlatı yer alır. Oldukça ince olan kâğıdın sarımsı gri rengi zamanla kararış, birer santimlik arayla sırlanan satırların bazı kısımları yırtılmadan ötürü okunamaz hâle gelmiştir (Tuguşeva, 2007, s. 38). Yazmada, toplamda otuz iki rüya yorumunun yer aldığı anlaşılmaktadır. Ancak, birinci satırdaki rüyanın geçtiği kısım okunabilse de yorumun bulunduğu bölüm yırtıktır. On sekizinci satırda ise tabiri yapılan rüyanın anlatıldığı bölüm yıpranmıştır. Eserin son kısmını oluşturan yirmi dokuzuncu ve otuz ikinci satırlar arasında -okunabilen sözcüklerden anlaşılabilirdiği kadarıyla- dört rüyanın yorumuna daha yer verilmişse de yırtılmış bölümler, bunlar hakkında fikir yürütmemizi engellemekte-



dir. Dolayısıyla çalışmamızda Uygur dönemine ait otuz iki rüya yorumundan yirmi altısı, karşılaştırmaya tabi tutulabilmiştir.

Uygurca fal metinlerinin zaman zaman Çin kültüründen esinlendiği bilinmektedir (Şen, 2017, s. 13). Bununla birlikte Eski Uygurca tabirnamenin Çince bir kopyalandığı ileri sürülemez. Zira karşılaştırmada esas alınan yazmanın içeriği, Eski Çince rüya tabirleriyle uyuşmamaktadır. Örneğin Zhou dükü Wen'in yorumuna göre rüyada yırtık elbise gören erkeğin karısı onu aldatma eğilimindedir<sup>2</sup>. Uygurca metinde ise kötü elbise, insanlar arasında dedikodunuzun yapılacağına belirtisidir. Haddizatında Eski Türkçe tabirname ile Eski Çince tabirname arasında konu edinilen varlıkların ortak olmayışı da bunların farklı kültürlerin ürünü olduğunu göstermektedir.

Karşılaştırmanın diğer kısmında esas alınan İslami dönem Türkçe tabirnamelerin üçü Eski Oğuz, biri ise Çağatay sahasına aittir. Bunlar Muhammed İbni Hasan İbni Aliyyi'l-Hüseyn'in *Kitābu't-ta'birāt*'ı (Balaban, 2011), yazarı ve müstensihisi bilinmeyen *Müşkil-Güşâ* (Eminoğlu, 2003), Ahmed-i Daî'nin kaleme aldığı *Tabir-nâme-i Türkî* (Yılmaz, 1998; Demir, 2004) ve Timur Ali bin Abdülkerim'in *Tüş Tabir-nâmesi*'dir (Baştürk, 2008). Karşılaştırmada Çağatayca *Tüş Tabir-nâmesi*'ne yer verilerek Uygurca tabirnamenin Batı Türkçesi yanında Doğu Türkçesindeki türdeşleriyle de mukayesesi amaçlanmış, böylelikle daha kuşatıcı neticelere erişilmesi hedeflenmiştir. Eski Oğuz Türkçesi rüya tabirnameleri hakkında bilgi veren Ahmet Balaban, yazım tarihi belli olan eski metin durumundaki *Müşkil Güşâ* (Küşâ)'nın MS 1669'da istinsah edildiğini belirtir. Balaban'a göre yazım veya istinsah tarihi belli olmamakla beraber sunulduğu bey ya da hükümdar göz önüne alındığında Anadolu sahasındaki en eski tabirname tahminen 1380 civarında kaleme alındığı anlaşılan Muhammed İbni Hasan İbni Aliyyi'l-Hüseyn'in *Kitābu't-ta'birāt*'ıdır. Eskilik bağlamında ondan sonra gelen eser ise Ahmed-i Daî'nin *Tabir-nâme-i Türkî*'sidir (Balaban, 2014, s. 117). Rüya tabirlerinin Doğu Türkçesindeki durumunu gözlemek amacıyla karşılaştırmaya dâhil ettiğimiz Timur Ali Bin Abdülkerim tarafından Çağatay sahasında yazılmış *Tüş Tabir-nâmesi* ise XIX. yüzyılda kaleme alınmıştır (Baştürk, 2008, s. VII). İslami dönem Türkçe ilk tabirnamelerde Arapça eserler veren İbn-i Sîrîn'in (MS VIII. yy.) tesirleri görülse de pek çok noktada yeni yorumları içerdiklerini özellikle belirtmek gerekir.

## Karşılaştırma

**1. yavız kir ton tut-** “Kötü ve kirli giysi tutmak”: *kim kişi yavız kir ton tuta tüşeser kişi arasınca til tir (tar?) bolur* [Tuğuşeva, 2007. s. 2-3 (41)] “Hangi kimse kötü ve kirli giysi tuttuğunu rüyasında görse insanlar arasında dile düşer”.

<sup>2</sup> <http://wenhousecrafts.com/dreams/dreamingofdukezhou.htm#army>



Anadolu’da meydana getirilen tabirnameelerde kişinin kıyafeti, onun durumunu ve kazancını temsil eder. Kişi kendini iyi kıyafetler ile görse işleri iyi gidecektir. Kıyafeti kötü ise işleri de kötüleşecektir.<sup>3</sup> Oğuz sahası tabirnamelelerinde giysinin yıpranmış ve kirli oluşu, genellikle günaha, zarara, sıkıntıya ve fukaralığa işaret eder.<sup>4</sup> Eğer kir elbisenin tamamına bulaşmış ise karşılaşılabilecek zarar çok daha büyük olacaktır.<sup>5</sup>

Ahmed-i Dâî’nin *Ta’birnâme-i Türkî* namıyla da anılan *Kitâbü’l-Ta’bir* adlı eserinde, kirli ve yıpranmış giysilerle ilgili genel hükümlerin yanında aktarılan *eger tonı lekeli olsa aña töhmet ideler* [Demir, 2004, s. 146<sub>7</sub> (86)] yorumu, töhmet, yani suçlama ekseninde Uygurca tabir ile yakınlaşmaktadır.

Anadolu sahasındaki rüya yorumlarında yeni kıyafetler giymek ya da kirlenmiş elbiselerini yıkamak, lekeli ve kötü giysilerle ilgili yorumların aksine müjdeli haberlere işaret eder. Makam, mansıp, kazanç, dertlerden kurtuluş, sağlık, mutluluk ve baht gibi olumlu kavramları yansıtır.<sup>6</sup>

**2. beg er at atlan-** “Bey ve ordunun at sırtında ilerlemesi”: *kim kayu kişi tülinte beg er at atlanurug körser êkinti küin at yol bolur* [Tuğuşeva, 2007, s. 3-4 (41)] “Hangi kimse düşünde bey ve ordunun<sub>2</sub> at sırtında ilerlediğini görse ikinci gün şan ve şerefe erişir”.

Tuğuşeva, Eski Uygurca *beg er at atlanurug* ifadesini что высокопоставленный муж выступил (в путь) верхом на коние “yüksek rütbeli bir adamın at sırtına binmesi” şeklinde tercüme etmiştir [Tuğuşeva, (42)]. Ancak bu tercümede, Türkçenin yapısıyla uyuşmayan gereksiz sözcükler bulunmaktadır. Eski Türkçede *beg* “bey”, erkekler için kullanılan bir unvan olup *er* “adam” sözcüğünü nitelemesi beklenmez. Ayrıca *atlan-* “at sırtında ilerlemek” fiili, anlam yönüyle *at* “at” tümlecine ihtiyaç duymamakta-

<sup>3</sup> *ademün tonı anuñ şuğhdur kesbdür eger kendüyi eyü tonlar ile görse işi eyidür eger yavuz görse yavuzdur* [Demir, 2004, s. 145<sub>12</sub>-146<sub>1</sub> (85-86)].

<sup>4</sup> *eger yüzinde gubar görse ve libası kir ve pas olsa kafırdür imana gelsün* [Eminoğlu, 2003, s. 169b<sub>12</sub> (256)], *eger eski tonlarda görse fakırdur ve gussadur* [Eminoğlu, 2003, s. 301a<sub>1</sub> (371)], *her kir ki tonda ve bedende ola gussadur sahibine ya günahdur* [Eminoğlu, 2003, s. 249a<sub>13</sub> (326)], *ton aslı erdür çirki günahdur* [Demir, 2004, s. 1<sub>5</sub> (13)], *kir ton cepel ton kaygu ziyandur* [Demir, 2004, s. 146<sub>3,6</sub> (86)], *eger düşde kaftanına yağ tamlasa kasaveti ziyade ola* [Balaban, 2011, s. 116b<sub>9</sub> (174)], *eger başında yağlu dostar görse işi kemter ola her kankı işinde gerekse olsun kaygı irişe* [Yılmaz, 1998, s. 55a (31)].

<sup>5</sup> *eger kir ya çirklü cümle tonda olsa bulaşsa anuñ fesadı kavirak ola* [Demir, 2004, s. 55<sub>7</sub> (40)].

<sup>6</sup> *eger düşde yeñi don geyse veya görse mansıp eline gire eger devriş ise bay ola eger zindanda ise kurtula eger sayru ise şifa bula eger bir nesne elinden çıkmış ise girü eline gire ve bu düşi görmek mübarekdir ve devlet nişanıdır* [Balaban, 2011, s. 81a<sub>11-15</sub> (145-146)], *eger düşde donun yusa gussadan kurtula ve şad ola ve günahına tevbe ide* [Balaban, 2011, s. 81a<sub>9,10</sub> (145)], *eger aru ton görse devletdür* [Demir, 2004, s. 45<sub>5</sub> (34)].



dır (Röhrborn, 2010, s. 103). Biz, *er at* ikilemesinin Eski Türkçede “ordu” karşılığında kullanıldığını (Önler, 2019) göz önünde tutarak rüyayı, “Bey ve ordunun<sub>2</sub> at sırtında ilerlediğini” şeklinde anlamak istiyoruz. Kanaatimizce, Tuğuşeva’nın rüyanın tabirini то на другой день ему предстоит путь (верхом) на коние “Ertesi gün at sırtında yol alır.” tercümesiyle takdimi de tashih edilmelidir. Zira êkinti kün at yol bolur yargısında *yol*, *at* ile birlikte ikileme oluşturmaktadır. Eski Türkçedeki *at yol* ikilemesi ise “şan ve şeref” karşılığındadır (Nadelyaev vd., 1969, s. 65; Şen, 2017b, s. 74).

Gerek Eski Oğuz gerekse Çağatay Türkçesiyle yazılmış tabirnamelerde ata binmek hususundaki yorumlar, Uygurca metinle örtüşmektedir. Zira İslami çevredeki tabirlerde de ata binmek ve at üstünde ilerlemek; makam, mevki ve yücelik olarak yorumlanmıştır.<sup>7</sup>

**3. böri ünin eşid-** “Kurt sesi işitmek”: *kim kayu kişi tülinte böri tının eşidür* erser kor yas bolur (Tuğuşeva, 2007, s. 4-5 [41]) “Hangi kimse rüyasında kurt sesi işitirse zarar ve ziyan görür”.

Eski Oğuz sahasına ait *Ta’birnâme-i Türki*’de kurt sesinin padişahın erişecek korkuya işaret ettiği bildirilmektedir.<sup>8</sup> Aynı yorum, Çağatay sahasındaki *Tüş Tabirnamesi*’nde bütün yırtıcı hayvanları kapsayacak şekilde tekrarlanmaktadır.<sup>9</sup> *Müşkil Güşâ*’da kurt ulumasının hırsızdan gelecek tehlikeyi haber verdiği kayıtlıdır.<sup>10</sup> Muhammed bin Hasan bin Aliyyi’l- Hüseyin’in bir rüya tabirnamesinde ise hayvan sesi işitilen rüyaların geçerli bir yorumu olamayacağı belirtilmektedir.<sup>11</sup>

**4. tève münüp yort-** “Deveye binip yol almak”: *kayu ki[şi tülint]e tève münüp yortur tüşeser asıg tusu b[olur]* (Tuğuşeva, 2007, s. 6-7 [41]) “Hangi kimse rüyasında deveye binip yol alsa fayda<sub>2</sub> olur”.

Batı ve Doğu Türkçelerinde kaleme alınmış tabirnamelerde deveye binmenin baskın açıklaması, yolculuğa çıkmaktır. Bunun yanında nimete kavuşma, hanım ya da cariye alma, düşmanına galip gelme gibi olumlu gelişmelere işaret ettiği belirtilmişse de deve üzerinde ilerlemek, keder şeklinde yorumlanabilmiştir.<sup>12</sup>

<sup>7</sup> *düşde görse kim ata binüp hoş giderdi ‘izzet ve devlet bulmakdur* [Balaban, 2011, s. 25a<sub>625</sub> (97)], *ata binmek ‘izzetile ve devletile ta’bir olunur* [Eminoğlu, 2003, s. 215a<sub>7</sub> (294)], *eger bir kimesne at üzre olturdi ‘izzet ve mertebe ola* [Baştürk, 2008, s. 91b<sub>3</sub> (195)].

<sup>8</sup> *eger kurt avazın işitse zalim padişah haberin işide* [Demir, 2004, s. 94<sub>8,9</sub> (60)].

<sup>9</sup> *yırtkıcı canver aldığa avaz ile keldi sultandın havf ire* [Baştürk, 2008, s. 72b<sub>1</sub> (181)].

<sup>10</sup> *kurd ulmak ugrıdan havfdur* [Eminoğlu, 2003, s. 187b<sub>3</sub> (271)].

<sup>11</sup> *eger hayvan avazı eşitse ol düş batıldır dimişler* [Balaban, 2011, s. 47b<sub>9</sub> (116)].

<sup>12</sup> *eger düşde deveye binse ni’meti çok ola ve dahı sefer vaki’ ola ya ‘avrat ala veya düşmenine galib ola eger düşde deveye binüp seyir eylese gussadır* [Balaban, 2011, s. 77b<sub>1,3</sub> (142)],



**5. ulug keyyik** “Büyük geyik”: *kayu [kiş]i tülinte ulug key>yik körser b[a-lık ?]larda arviş bolur* [Tuğuşeva, 2007, s. 7-8 (41)] “Hangi kimse düşünde büyük geyik görse şehirlerde (?) büyü olur”.

Rüyada geyik görmek, gerek Oğuz gerekse Çağatay sahası tabirnamelerinde temelde kız alma veya evlenme ile açıklanmıştır.<sup>13</sup> Bunu yanında büyüklerin huzurunda sözünün muteber olması, yöneticiler tarafından ödüllendirilme gibi izahları da yapılmıştır.<sup>14</sup> Anadolu sahası tabirnamelerinde *sıgın* şeklinde geçen sözcüğe *Dîvânu Lugâti t-Türk*'te *sıgun* ‘erkek geyik’ [DLT, s. 206 (176)], Eski Oğuz Türkçesinde “yaban geyiği” karşılığı verilmiştir (TTS, 1996, s. 3405). Buna göre düşte semiz *sıgın* görmek, nimet ve bolluğun<sup>15</sup> yanında her ne kadar dürüst olursa olsun dinî hayatta fitne ve fesat çıkaracak yöneticilere işaret eder.<sup>16</sup> Bu son yorum, Uygurca metinle yakınlık arz etmektedir.

**6. süzüg suvka yun-** “Temiz su ile yıkanmak”: *kim süzüg suvka yuna körser ulug asıg bolur* [Tuğuşeva, 2007, s. 8-9 (41)] “Kim (rüyasında) temiz su ile yıkandığını görse büyük faydalar olur”.

Tabirnamelerde temiz su ile yıkanmanın sıkıntıdan kurtulup nimete erişmeye işaret ettiği ittifakla belirtilmiştir.<sup>17</sup>

**7. sol kolı baş** “Sol kolu yaralı”: *kimning sol kolı baş tüşeser eller tınnsıg bolur* [Tuğuşeva, 2007, s. 9-10 (41)] “Kim rüyasında sol kolunun yaralandığını görse ülkelerde huzur olur”.

*eger deve görse mübarek sefer ide eger genç deveye binse sefer ide selamet gele eger koca deveye binse karaveş ala* [Yılmaz, 1998, s. 83b<sub>1,3</sub> (46)], *eger bir kimesne deveye binmişdür uzak sefere kide* [Baştürk, 2008, s. 94a<sub>13</sub> (197)], *müslim olan cemel görse hayırdur ve kuvvedür ve şalavatdur ve selametdür* [Eminoğlu, 2003, s. 131b<sub>3,4</sub> (223)], *cemel-i ‘arabi recül-i ‘arabidür üzerine binse hac itmeğe delalet ider veya sefere delalet ider veya marazdur* [Eminoğlu, 2003, s. 131a<sub>12,15</sub> (222)].

<sup>13</sup> *eger düşde geyik görse ya tutsa kızoglan ala* [Balaban, 2011, s. 133a<sub>11</sub> (188)], *ez-zabyet (dişi geyik) müslimün eydür carıye-i hansa-yı garibdür* [Eminoğlu, 2003, s. 149a<sub>1,3</sub> (238)], *vahşilerniñ barçası hatundur veya kenizekdür* [Baştürk, 2008, s. 67b<sub>13</sub> (177)].

<sup>14</sup> *eger geyik görse bir ulu katunda sözi makbul ola* [Yılmaz, 1998, s. 96b<sub>1</sub> (53)], *el-mu‘al (ayrık geyigi) recül-i haricidür bir kimesne görse ‘azim melikden ganimet eline gire* [Eminoğlu, 2003, s. 150a<sub>15</sub> (239)].

<sup>15</sup> *eger düşde sıgın görse semüz ise ni‘meti çok ola ve ucuzluk ola* [Balaban, 2011, s. 102a<sub>10</sub> (162)].

<sup>16</sup> *el-mühat (sıgın geyiği) re‘is-i ‘azim ve helal-hor kimesnedür lakin şahib-i bid‘atdur müfarık-ı cema‘atdur fasidü‘d-din kimesnedür* [Eminoğlu, 2003, s. 150a<sub>11</sub> (239)].

<sup>17</sup> *eger düşde suda yunsa gussadan kurtula ve eger borçlu ise halas ola* [Balaban, 2011, s. 102a<sub>4,5</sub> (162)], *hammamdandan yunup çıkar görse gamdan gussadan arınmaga delalet ider* [Eminoğlu, 2003, s. 108a<sub>12</sub> (203)], *eger kendüyi çirlden rigden yusa tevbe kılıp kaygudan şad ola* [Demir, 2004, s. 55<sub>12,13</sub> (40)], *eger özünü su ile yuvdı barça gamdın kurtulup rahat tapa* [Baştürk, 2008, 1s. 9a<sub>7</sub> (135)].





Eski Oğuz Türkçesine ait tabirnamelerde sol elin kırılması veya yaralanması, kız ya da erkek kardeşlerinden birinin öleceğine yorumlanır.<sup>18</sup> Bu çerçevede koltukta çıkan yaranın ve elde görülen marazın işaret ettiği diğer bir husus ise mal yönünden zarara uğramaktır.<sup>19</sup>

**8. körksiz kunçuyul kör-** “Çirkin hanımlar görmek”: *kim tülinte körksiz kunçuyul körü tüşeser kor yas bolur* [Tuguşeva, 2007, s. 10-11 (41)] “Her kim rüyasında çirkin hanımlar görse zarar ve ziyan olur”.

Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler sunan *Müşkil Güşâ*’ya göre hanımlar, dünyayı temsil ederler. Çirkin kadın, din ve dünya işlerinde sıkıntıya işaret eder<sup>20</sup>. Tabirnamelerde, çirkin kadınla genel olarak zarar ve ziyan temsil edilmektedir.<sup>21</sup>

**9. édiz orun üzetin tüş-** “Yüksek bir yer üzerinden düşmek/inmek”: *kim édiz orun üzetin\* tüşe körser asıg bolur* [Tuguşeva, 2007, s. 11-12 (41)] “Bir kimse yüksek bir yer üzerinden düştüğünü / indiğini görse fayda olur”.

Bu konuyla ilgili açıklamalar bulduğumuz Muhammed bin Hasan bin Aliyyi’l- Hüseyin’e ait tabirnamede yüksek yerden düşmek ya da inmek; kişinin başladığı işi bitiremeyeceğine, başına yaramaz bir iş geleceğine ve imkânlarının azalacağına işaret etmektedir.<sup>22</sup>

**10. örü tur-** “Yukarı kalkmak”: *kim tülinte örü turu tüşeser bay bolur* [Tuguşeva, 2007, s. 12-13 (41)] “Kim rüyasında yukarı kalktığını görse zengin olur”.

<sup>18</sup> *eger düşde sol elin sımk görse kız karındaşı öle* [Balaban, 2011, s. 37a<sub>9</sub> (108)], *eger sol eli kurisa karındaşı veya kız karındaşı fevt ola* [Eminoğlu, 2003, s. 288a<sub>11</sub> (360)].

<sup>19</sup> *eger düşde koltugundan baş bart gibi nesne çıksa malına noksan ire* [Balaban, 2011, s. 118b<sub>2</sub> (175)], *bir kimesne görse ki elinde maraz vardur veyahod kendüde yübüset sebebinden maraz vardur ol kişi malında israf ide Allah rızası olmaduğı yire hare ide halkdan borç ide ala ba’dehu israf ide yine sahibine kaza eyleye Allahdan ol kişiye ‘ukubet ola ne’uzu bi’llah* [Eminoğlu, 2003, s. 292b<sub>7-11</sub> (364)].

<sup>20</sup> *eger acı kavun gibi sağrı yüzli zernih dişli tüyi ve derisi ürpermiş karı görse ol kişiniñ dini ve dünyası az ola fi’l-cümle ‘avratun ta’biri dünyadur* [Eminoğlu, 2003, 1s. 66b (253)].

<sup>21</sup> *eger düşde bir kişi ‘avratı çirkin ve arık görse kaygu ola* [Balaban, 2011, s. 109a<sub>12-13</sub> (168)], *cariye-i kabiha ve aruk görse fakrdur ve hüsrandır* [Eminoğlu, 2003 s. 166a<sub>3-4</sub> (253)], *(‘avratlar) müzeyyen ve suretli degülse gussayla dünyadur elinden cah ve mansıb gitmege dahi delalet ider* [Eminoğlu, 2003, s. 166a<sub>14-15</sub> (253)].

\* Tuguşeva’nın tereddütlü bir biçimde örtin biçiminde okuyup ör- “yükselmek” fiiliyle ilişkilendirdiği sözcüğe dair açıklamaları (43) ikna edici değildir. O nedenle yazımı göz önünde tutarak taban için üze “üst” okuyuşunu teklif ediyor ve sözcüğü *üzetin* “yukardan” şeklinde okuyoruz.

<sup>22</sup> *eger yüksekden düşse bir iş başlaya muradına irmeye* [Balaban, 2011, s. 77a<sub>8-9</sub> (142)], *eger düşde divardan düşse bir yaramaz iş vaki’ ola* [Balaban, 2011, s. 74a<sub>13</sub> (140)], *eger Kürsi’den aşığı inse mansıbdan düşse* [Balaban, 2011, s. 128b<sub>9-10</sub> (184)].



Eski Oğuz ve Çağatay Türkçesi tabirnamelerde kişinin yukarı doğru yükselmesi; muradını elde etmek, makam ve mala erişmek şeklinde yorumlanmıştır<sup>23</sup>.

**11. yürüng at** “Beyaz at”: *kim tülinte yürüng at körser sü bolur kor yas kılur* [Tuguşeva, 2007, s. 13-14 (41)] “Kim rüyasında kır ak at görse asker olur (düşmanlarına) zarar<sub>2</sub> verir”.

Anadolu’da kaleme alınan tabirnamelerde at, genel anlamda makama ve kuvvete işaret eder.<sup>24</sup> Bunun yanında, tıpkı Uygurca tabirde olduğu gibi kır at, düşmanlarına karşı zafer elde etmek şeklinde yorumlanabilmektedir.<sup>25</sup>

**12. böz** “Pamuklu bez”: *kim tülinte böz tüşeser yol yorımakka körür* [Tuguşeva, 2007, s. 14-15 (41)] “Kim rüyasında pamuklu bez görse yol yürümek durumunda kalır”.

Eski Oğuz Türkçesiyle yazılan Muhammed bin Hasan bin Aliyyi’l- Hüseyin’e ait tabirnamede rüyada pamuklu bez görmek, hanımından dolayı mal elde etmek şeklinde yorumlanmıştır.<sup>26</sup> Anadolu sahasında Uygur dönemindeki yorum ile örtüşen yorum; bez ile değil, bez dokuyucuları ile ilgili yapılmıştır. Buna göre bez dokumak, sefere ve gurbete işaret eder.<sup>27</sup>

**13. kintiginte yuduz kör-** “Karnında uyuz görmek”: *kim kintiginte yuduz körser yol yorımakka körür* [Tuguşeva, 2007, s. 15-16 (41)] “Her kim karnında uyuz görse yol yürümek durumunda kalır”.

<sup>23</sup> *eger düşde havada kuş gibi uça murad bula* [Balaban, 2011, s. 31a<sub>8</sub> (103)], *eger düşde bir tamdan bir tama kalğısa bir mansıbdan bir mansıba ire* [Balaban, 2011, s. 107a<sub>15</sub> (166)], *her ne vech-ile segirtse selamet ve esenlikdir* [Balaban, 2011, s. 90a<sub>5</sub> (153)], *bir kimesne görse ki göge agar dahi yire nazar ider ol kimesneye rif’at hasıl olur* [Eminoğlu, 2003, s. 50a<sub>6</sub> (155)], *eger bir kimesne görse ki istivasuz ve meşakkatsuz göge agar saltanat ve ni’met ve ‘adü mekrinden emn hasıl olur* [Eminoğlu, 2003, s. 51a<sub>14</sub> (156)], *eger hevada buluda irişse ya sürünse bu kişiniñ işi yücele* [Demir, 2004, s. 57<sub>2</sub> (41)], *eger togrı köke uça hiç korkmadı sefer-i mübarek ve nef’ ve cah ve devlet ve her ne muradlarına irişse* [Baştürk, 2008, s. 62a<sub>12-13</sub> (172)].

<sup>24</sup> *at görse ‘izzet ve mertebe ve kuvvet bulmakdur* [Balaban, 2011, s. 25a<sub>623-4</sub> (97)], *eger at görse kuvvet ve çakdur* [Demir, 2004, s. 116<sub>4</sub> (71)].

<sup>25</sup> *eger kır at görse binse düşman üzre zafer bula* [Yılmaz, 1998, s. 81b (45)].

<sup>26</sup> *eger düşde panbuk bezin ve ibrişim bezin görse ‘avrat ucundan mal eline gire* [Balaban, 2011, s. 51b<sub>9-10</sub> (120)].

<sup>27</sup> *harfü’-n-nün nescü’ş-şevb (ton tokımak) biz tokımak seferdür gurbetdür* [Eminoğlu, 2003, s. 221a (300)], *eger düşde bez dokusa peyiklik ide* [Demir, 2004, s. 59<sub>4</sub> (42)].





Anadolu sahasında kendisini uyuz olmuş görmek, akrabalarından istemli ya da istemsiz olarak sıkıntı çekmek şeklinde yorumlanmıştır.<sup>28</sup> Uyuz, karın bölgesinde ise mal ya da evlat vesilesiyle çekilecek sıkıntıya işaret eder.<sup>29</sup>

**14. yog ert-** “Yüksekten aşmak”: *kim yog erte tüşeser yor yorınmakka körür* [Tuğuşeva, 2007, s. 16-17 (41)] “Kim (rüyasında) yüksekten aştığını görse sefere çıkmaya\*\* işaret eder”.

Eski Oğuz ve Çağatay dönemi tabirnamelerinde yükselmek, genel olarak dertlerden kurtularak mal, makam ve itibar açısından yücelmeye karşılık gelmektedir.<sup>30</sup> Bununla beraber havada bir yerden bir yere uçmak, tıpkı Uygur döneminde yapılan tabir gibi sefere çıkmak şeklinde yorumlanmıştır.<sup>31</sup>

**15. bakır yartmak bul-** “Para bulmak”: *kim b(a)kır yartmak bulsar asıg bolur* [Tuğuşeva, 2007, s. 17 (41)] “Kim (rüyasında) para<sub>2</sub> bulsa fayda gerçekleştirebilir”.

Eski Oğuz ve Çağatay dönemi tabirnamelerinde para görmek; murada erişmek, sözü geçmek, zenginleşip köle edinmek gibi yorumlarla açıklanmıştır.<sup>32</sup> Bunun yanında ilim öğrenmek, dindarlaşmak ve hayırlı haberler işitmek gibi

<sup>28</sup> *eger düşde kendüyi uyuz olmuş görse gerek erklü gerek irksiz kavm-i kabile ucundan kayguya düşe* [Balaban, 2011, s. 45b<sub>3,4</sub> (115)].

<sup>29</sup> (*uyuz*) *eger karında olsa gussadur malında ve evladında* [Eminoğlu, 2003, s. 285a (358)]

\*\* Metnin yayımcısı Tuğuşeva *yor* sözcüğüne “yorum” anlamı vermiş, *yor yorin-* ibaresini “kehanette bulunulmak” şeklinde aktarıırken bu görüşünü, Türkçede *yor-* “yorumlamak” fiilinin varlığına dayandırmıştır (42-43). Ancak *yor* isminin *yor-* “yorumlamak” fiiliyle ilişkili kullanımı tanıklanamamaktadır. Durum, *yor*’un Eski Türkçedeki *yor+ı- > yorı-* ‘yürümek’ ve *yor+çı > yorçı* ‘usta kılavuz’ (Tekin, 2000, s. 88), Türkiye Türkçesindeki *yor+dam > yordam* sözcüklerinin tabanı olabileceğini düşündürmektedir. Buna göre *yor*, “sefer, yol” anlamına gelmelidir. *yor yorınmak* ibaresini ise “sefere çıkmak” şeklinde anlayabiliriz.

<sup>30</sup> *her kim düşünde uça gam ve gussadan halas olup selamete ve vüs ‘ata ve rif’ate ve şadilige irmekdir* [Balaban, 2011, s. 31a<sub>5-6</sub> (103)], *eger düşde depeye çıksa yücelik veya mal ve mertebe bula eger düşde depecik görse mal ve ni ‘met ve kuvvet bula* [Balaban, 2011, s. 74a<sub>1-3</sub> (139)], *eger düşde kendüyi tam üstünde görse ululuk bulup yüce mertebe bula* [Balaban, 2011, s. 106b: 14-15 (166)], *eger kimse düşde gök kapuları açılmış görse bu kişiniñ ni ‘meti devleti hayrıla ziyade ola* [Demir, 2004, s. 31<sub>4-5</sub> (28)], *eger togrı köke uça hiç korkmadı sefer-i mübarek ve nef’ ve cah ve devlet ve her ne muradlarına irüşe* [Baştürk, 2008, s. 62a<sub>12-13</sub> (172)].

<sup>31</sup> *eger kendüyi hevada uçar görse sefer ede* [Demir, 2004, s. 161<sub>13</sub> (93)], *eger bir yerdin bir yerge uçdı sefer kıla* [Baştürk, 2008, s. 62a<sub>6-8</sub> (172)].

<sup>32</sup> *her kim düşde akça görse haceti kaza ide ve eyü ‘amel ve kelam-ı hasen sahibi ola ve mal ve kul ve karavaş eline girmekdir* [Balaban, 2011, s. 40a<sub>11-12</sub> (110)], *eger düşde dirhem görse ya akça görse ya gümüüş görse mal devlet bula ve kul ve karavaş eline gire* [Balaban, 2011, s. 80b<sub>12-13</sub> (145)], *kümüüş akçe körse köp olsa köp mal eline kirmekdür* [Baştürk, 2008, s. 48b<sub>7-9</sub> (160)].



gelişmelere de işaret edebilmiştir.<sup>33</sup> Parayla ilgili tabirlerde paranın birimi, miktarı, ham maddesi, yıpranmışlığı ortaya çıkan yoruma etki edebilmiştir.

**16. kara kesig yig** “Kara sıtma hastalığı”: *kim tülinte kara kesig yig tüşeser ulug ögr(ü)nçü sevinç bolur* [Tuguşeva, 2007, s. 17-18 (41)] “Kim rüyasında kara sıtma hastalığı görse büyük sevinç<sub>2</sub> olur”.

İslami çevrede yazılmış tabirnameelerde sıtma hastalığının günah ve hataya işaret ettiği belirtilmiş, ölüm habercisi olabileceği de eklenmiştir.<sup>34</sup>

**17. kılıç** “Kılıç”: *kim kılıç körser asıg bolur* [Tuguşeva, 2007, s. 19 (41)] “Kim (rüyasında) kılıç görse fayda zuhur eder”.

Eski Oğuz ve Çağatay Türkçesi tabirnamelerinde kılıç da dâhil olmak üzere silahlar, makama ve mutluluğa işaret eder.<sup>35</sup> Kılıç, iktidar sembolü olmanın yanında evlenmeye veya çocuğunun dünyaya gelmesine yorulabilir.<sup>36</sup> Kılıç, olumlu gelişmelere delalet etse de görenin durumuna göre bu gelişmelerin şekillenmesi söz konusudur. Sultana etkinlik; âlime bilgi ve delil; devlet adamlarına zafer ve ilerleme; halka mal, eş, evlat ve nimet sembolü olarak değerlendirilir.<sup>37</sup> Bunun yanında kılıcın biçimi, üretildiği maden gibi etkenler; ona dönük tabirlere yön verebilmiştir. Örneğin iki yüzlü kılıç, latif işlerle iliş-

<sup>33</sup> *yeñi aqçalar ‘ilm ve din ve kaza-yı hacetdür yahod salavatdur ya ‘ahde vefa itmekdür sağ eyü akça nisar itmek eyü hayr haberler istima’ itmekdür bir kimesne görse ki kendünün aher kimesne üzerinden yeni aqçaları vardır ol kimesneyiçün eda-yı şehadet-i hakka ide* [Eminoğlu 2003: 242b<sub>3,5</sub> (320)], *eger düriüst tama akça görse ve ak olsa eyü hayrlı sözdür eger gedük akça olsa perakende söz ola bir yalañuz akça yaramazdur kaygudur çok akçalar maldur şadılıktur* [Demir, 2004, s. 107<sub>11-13</sub> (66)], *bakır akçe sühan-ı nahoş ve gam velikin ahir muradnı tapmak ola* [Baştürk, 2008, s. 48b<sub>6</sub> (160)].

<sup>34</sup> *eger düşde ısıtma tutsa dinine fesad irmege delalet ider veyahud bir işe mübaşeret ide ki ol işden fesad bula eger düşde kendüyi her gün ısıtma tutar görse günahlarına musırr ola ve eger düşde kendüyi gūnaşurı ısıtma tutar görse üzerine bir günah-ıla ‘ukubet olunmuş ola* [Balaban, 2011, s. 45a<sub>12</sub>-45b<sub>1</sub> (114)], *el-bersam (sıtma ile olan öksürük) günaha mürtekeb olmagda ta ‘bir olunur ve terk-i salavat ve zekat ve savmıçun ‘ukubet olmaktadır* [Eminoğlu, 2003, s. 285a<sub>15</sub> (358)], *humma (ısıtma) bir işe sürü’ ide ki anda din fasid ola mu ‘akab ola ve andan tevbe ide ba ‘zılar eydür humma melekü’l-mevtüñ resûlidür* [Eminoğlu, 2003, s. 286a<sub>12</sub> (359)].

<sup>35</sup> *eger düşde kılıç ve süñü ve cebe ve cevşen gibi nesnelere saykal eylese padişahlık ve sürurluk bula* [Balaban, 2011, s. 99b<sub>11-12</sub> (160)], *dükeli silah aslı kuvvettür ‘izzet ve çahdur liken ayrıca küm iderler eger elinde kılıç görse çekilmiş ruşen düş görenüñ ‘izzetine delildir... ba ‘zılar eyitdiler ki kılıç oguldur eger ogul ehli degülse beglig bula sözi reva ola makbul ola* [Demir, 2004, s. 136<sub>5-10</sub> (80)].

<sup>36</sup> *eger bir kişi düşünde kılıç kuşansa kuvvet veya nusret bula veya avrat ala veya oğlu toga* [Balaban, 2011, s. 117a<sub>1,3</sub> (174)], *seyfveleddür ya sultandır* [Eminoğlu, 2003, s. 206b<sub>4</sub> (287)], *eger kimse elinde kılıç görse hısum kavmi üzre dili uzun olur* [Demir, 2004, s. 137<sub>12-13</sub> (81)].

<sup>37</sup> *kılıç sultana velayet ve kuvvettür ve derhem-i hâl ve ‘ulemaga emanet ve hüccettür ve ra ‘iyyetga menfa’at ve zafer bulmak ola ve ‘avamga mal ve hatun ve ogul kız ve ni‘met ola mübarekdür* [Baştürk, 2008, s. 55a<sub>7-9</sub> (166)].



kilendirilirken<sup>38</sup> bakır ya da ağaçtan yapılmış kılıçlar, istenmeyen durumlara bağlanmıştır.<sup>39</sup> Kılıç hakkındaki yorumların Uygur dönemi ile uyumlu şekilde müspet yönde gerçekleştiği görülmektedir.

**18. kêmge terisi ton** “Fare derisinden giysi”: *kim kêmge terisi ton körsar kutı aşılır* [Tuguşeva, 2007, s. 20 (41)] “Kim (rüyasında) geme derisinden giysi görse saadeti artar”.

Eski Oğuz Türkçesiyle yazılan tabirnamelerde fare, hanım olarak yorumlanmıştır.<sup>40</sup> Bunun yanında hırsızdan gelecek zarara da işaret edebilmiştir.<sup>41</sup> Evde görülen çok sayıdaki fare, maldaki artışa yorulabilmiştir.<sup>42</sup> *Ta’birnâme-i Türki*’de dört ayaklı hayvanların derisinden giysi giymek ise menfaat elde etmeye bağlanmıştır.<sup>43</sup>

**19. koruşın azu kızıl bakır** “Kurşun ya da kızıl bakır”: *koruşın azu kızıl bakır körser alp\*\*\* asıg bol[ ] körür* [Tuguşeva, 2007, s. 21-22 (41)] “(Rüyasında) kurşun veya kızıl bakır görse pek çok faydaya mazhar olacaktır”.

İslami dönemde kaleme alınan tabirnamelerde bakırdan üretilen nesnelere, düşmanlığa veya istenmeyen durumlara işaret eder.<sup>44</sup> Tek başına bakır ise dünya malındaki artışa yorumlanır.<sup>45</sup> Bunun yanında işlenmemiş kurşun, gamla açıklanır.<sup>46</sup>

**20. ötgü kılıç érpek** “Delici kılıç ve testere”: *kim ötgü kılıç érpek körser küçek kut(?)\*\*\*\* bulur* [Tuguşeva, 2007, s. 22-23 (41)] “Kim rüyasında delici kılıç ve testere görse zalimler yükselişe geçer”.

Eski Oğuz ve Çağatay Türkçelerine ait tabirnamelerde, kesici ve delici aletlerle ilgili farklı yorumlar yapılmıştır. Muhammed bin Hasan bin Ali-

<sup>38</sup> *eger iki yüzlü kılıç görse anuñ işi latif ola* [Demir, 2004, s. 139<sub>2</sub> (82)].

<sup>39</sup> *eger bakırdan ya ağaçdan (kılıç) görse yaramazdur* [Demir, 2004, s. 138<sub>10</sub> (82)].

<sup>40</sup> *eger düşde sıçan görse ‘avratdur* [Balaban, 2011, s. 90a<sub>12</sub> (153)], *sıçan aslı ‘avratdur* [Yılmaz, 1998, s. 98a<sub>12</sub> (54)].

<sup>41</sup> *bir kimesne evinde fareyi görse veya gayrı kimesne evinde görse uğrıdan hazer itsün* [Eminoğlu, 2003, s. 132a<sub>13-14</sub> (223)].

<sup>42</sup> *yurtında sıçkan kördi malı çok ola* [Baştürk, 2008, s. 63b<sub>4</sub> (173)].

<sup>43</sup> *eger dört ayaklu canavar derisinden ton geyse menfa’atdur* [Demir, 2004, s. 146<sub>10</sub> (86)].

<sup>\*\*\*</sup> *Alp sözcüğü* Eski Türkçede “yiğit” anlamı yanında “zor, çetin” ve “pek, ziyadesiyle” gibi karşılıklarda kullanılmıştır. Biz Tuguşeva’nın tercihini kabul ederek *alp*’ı ilgili cümlede “pek, ziyadesiyle” karşılığıyla aktarıma dâhil ediyoruz. .

<sup>44</sup> *eger pul birinçden ise ya bakırdan ise çok görse husumetler çok ola eger az görse savaş dahı ola* [Demir, 2004, s. 110<sub>s,7</sub> (68)], *eger bakırdan ya ağaçdan (kılıç) görse yaramazdur* [Demir, 2004, s. 139<sub>10</sub> (82)].

<sup>45</sup> *eger düşde bakır görse dünya meta’yıla iftihar itmege delalet ider* [Balaban, 2011, s. 57a<sub>1</sub> (125)], *en-nuhas (bakır) maldur* [Eminoğlu, 2003, s. 247b<sub>3</sub> (325)].

<sup>46</sup> *kurşaşın ve bunıñ emsali eger üşlenmiş olmas gamdur* [Baştürk, 2008, s. 49a<sub>4</sub> (161)].



yi'l-Hüseyn'e ait rüya tabirnamesinde bıçak türünden bir silahı takınmak, kuvvet ve üstünlüğe işaret ederken keser, düşman üzerine saldırıyla ilişkilendirilir.<sup>47</sup> *Ta'birnâme-i Türki*'de yarım mızrak görmek, yardım görülecek tanımadık kimseye; hançer, devlet ricali için fenalığa, halk için savaşa yorulur.<sup>48</sup> *Müşkil Güşâ*'da yontucu keser, malı kendine toplayan kimseye veya dili uzun hanıma yorulurken sıyırma aleti, bol bol yardım dağıtan kimse olarak değerlendirilir.<sup>49</sup> Çağatayca *Tüş Tabirnamesi*'nde bıçak, hançer gibi araçlara kuvvet ve üstünlükle ilişkili anlamlar verilmiştir.<sup>50</sup>

**21. y(a)ruk idiş** “Parlak kadeh”: *kim y(a)ruk idiş körser emgektin ozar* [Tuguşeva, 2007, s. 23 (41)] Her kim (rüyasında) parlak kadeh görse sıkıntıdan kurtulur”.

İslami dönem ilk Türkçe tabirnamelerde içecek konulan kaplar, hanıma ve hizmetkâra yorulup parlak kadehler, çoğunlukla hanımla ilişkilendirilmiştir.<sup>51</sup>

**22. böri** “Kurt”: *kim yme tülinte böri körser bek bukaguta boşalur* [Tuguşeva, 2007, s. 23-24 (41)] “Kim dahi rüyasında kurt görse sıkı prangadan kurtulur”.

\*\*\*\* Tuguşeva son üç sözcüğü *köçke ç(ı)t bolur* şeklinde okuyarak “göçe çit olur” karşılığı vermiştir [Tuguşeva, 2007, s. (42)]. Biz bu aktarımdaki belirsizliği ve yazmada yıpranmış kısmı göz önünde tutarak *küçük kut bulur* okuyor ve “zorba yükselişe geçer” manasında kabul ediyoruz.

<sup>47</sup> *eger düşde bıçak gibi bir silah dahı takınsa kuvveti ve nusreti ziyade olup düşmenine zaferiyab ola* [Balaban, 2011, s. 52b<sub>7-8</sub> (121)], *eger keser görse düşmen üzerine daldır* [Balaban, 2011, s. 136b<sub>3-4</sub> (191)].

<sup>48</sup> *eger yarım süñü görse bir garib erdür ki eyelük göre* [Demir, 2004, s. 142<sub>2-3</sub> (84)], *hançer ne kim buña beñzer varısa bu resme kıyas ola sultan ademisine yavuzdur ra'iyete 'adavete cenge delildür* [Demir, 2004, s. 142<sub>11-12</sub> (84)].

<sup>49</sup> *el-kadıim (yonucu keser) bir kimesnedür ki malı kendü nefisine cer ider ba'zılar eydür uzun dillü 'avratdur el-kam' (süyürgi) bir kimesnedür ki malın infak ide ma'rüf olan yirlere* [Eminoğlu, 2003, s. 236a<sub>1-3</sub> (314)].

<sup>50</sup> *piçak ve hançer hüccetdür ve kuvvedür ve velayet ve birader ve düşmanına zafer bulmakdur ve menfa'atdür 'alem-i velayet ve devlet ve kâr-ı büzürglerine nusretdür ve haberler meşhur olmakdur ve düşmanlar üzerine zafer bulmakdur* [Baştürk, 2008, s. 54b<sub>3-6</sub> (165)].

<sup>51</sup> *her kim düşde billurdan bir kadehe malik olsa güzel 'avrat ala* [Balaban, 2011, s. 56b<sub>13-14</sub> (125)], *eger düşde altun gümüş bardakdan su içse kızoglana nikah ide ger düşde bakar ve tuç bardakdan ya maşrabadan su içse kullukcı eline gire* [Balaban, 2011, s. 53b<sub>7-10</sub> (122)], *eger düşde kadeh alsa kullukcı eline gire* [Balaban, 2011, s. 124a<sub>13</sub> (180)], *el-küz (bardak) cariyedür* [Eminoğlu 2003: 236a<sub>7</sub> (314)], *et-tur (su içecek kab) hadimdür* [Eminoğlu 2003: 231b<sub>8</sub> (310)], *es-surahi cariyeye ve gulamdur* [Eminoğlu, 2003 s. 234b<sub>1</sub> (313)], *kase hadimdür ki hatunlar eşine hayrlu ola* [Baştürk, 2008, s. 91a<sub>7</sub> (195)].



Eski Oğuz ve Çağatay Türkçesiyle yazılan tabirnamelerde rüyada kurt görmek, yaygın olarak zalim hükümdarla ilişkilendirilse de çirkin hanıma, düşman ve yalancı kimseye işaret ettiğine dair yorumlar yapılabilmektedir.<sup>52</sup>

**23. yürüng koyın** “beyaz koyun”: *kim yürüng koyın körser ulug asıg bolur aş içgüke tuşar* (Tuğuşeva, 2007, s. 24-25) “Kim (rüyasında) beyaz koyun görse büyük fayda elde eder, yiyecek içeceğe erişir”.

Türkiye ve Türkistan sahasında yazılmış eski tabirnamelerde koyun, genellikle nimet ve bereketle ilişkilendirilirken rengine bakarak ek yorumlar yapılabilmektedir.<sup>53</sup> *Ta’birnâme-i Türki*’de ak koyunun pek çok mala erişmekle izahı, Uygurca yorumla bire bir örtüşmektedir.<sup>54</sup>

**24. etözin ulug ev barkta kör-** “Bedenini büyük ev barkta görmek”: *kim etözin ulug ev barkta körser ulug kutrumakka körür* [Tuğuşeva, 2007, s. 25-26 (41)] “(Rüyasında) bedenini büyük bir ev barkta görse büyük mutluluğa erişir”.

Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış tabirnamelerde ev görmek, ganimete delalet eder.<sup>55</sup>

Güzel, büyük evler mutluluk ve yücelmeyle açıklanır.<sup>56</sup> Saray, köşk gibi binalar; talihin açılmasına, itibarın artmasına, arzulara kavuşmaya yorulur.<sup>57</sup> Çağatayca Tüş Tabirnamesi’nde saray, köşk gibi binaları rüyada görmek; hanım almak, mal bulmak, güvenilirlik, makam, ferahlık, kazanç, kolaylık ve

<sup>52</sup> *eger düşde kurd görse zalim kişiye hükm ider veya zişt ‘avrat ala* [Balaban, 2011, s. 123b<sub>1-3</sub> (180)], *kurduñ aslı zalim sultandır yalancıdır* [Yılmaz, 1998, s. 93b<sub>4</sub> (52)], *yurtıcı canavarlar görse zalim sultan ola* [Demir, 2004, s. 116<sub>2</sub> (71)], *ez-zib (kurd) ‘adu-yı sultani ve zalümdür ki aşikare zulm ider kimesneden kayırmaz* [Eminoğlu, 2003, s. 137b<sub>1</sub> (228)], *böri ile münaza’at ider körse sultan ile veya düşman ile münaza’at düşe* [Baştürk, 2008, s. 73b<sub>3</sub> (181)].

<sup>53</sup> *eger koyun görse elvanıla ta’bir olunur eger bir sürü ak ve bir sürü kara koyun var görse delalet ider ki ni’metin bir nicesi ‘Arabdan ve bir nicesi ‘Acemden gele* [Balaban, 2011, s. 119a<sub>7-9</sub> (176)], *koyunñ yüni ve tirüsü ve kılı ve hemme a’zaları maldur* [Baştürk, 2008, s. 65b<sub>4</sub> (175)].

<sup>54</sup> *eger ak koyun görse çok mal bula* [Yılmaz, 1998, s. 84a<sub>9</sub> (47)].

<sup>55</sup> *eger düşde ev görse ganimete delalet ider* [Balaban, 2011, s. 47a<sub>7-8</sub> (116)].

<sup>56</sup> *eger düşde evin latif görse ve yüce görse sa’adete ve ‘izzete irişe* [Balaban, 2011, s. 30a<sub>1-3</sub> (102)].

<sup>57</sup> *eger düşde kendüsin sarayda görse ruzigarı hoş ola* [Balaban, 2011, s. 92a<sub>13</sub> (154)], *eger düşde köşke otursa mertebe ve devlet bula* [Balaban, 2011, s. 131a<sub>1</sub> (186)], *saray içinde her meta’ ki dünyadan vardur ol kimesneye temenni itdügi hasil olur* [Eminoğlu, 2003, s. 97b<sub>3-4</sub> (194)].



temizlik gibi sekiz olguyla açıklanmıştır.<sup>58</sup> Görkemli binalarla ilgili tabirlerin olumlu içerikleri, Uygur dönemindeki yorumla örtüşmektedir.

**25. elginte kara üzüm tut-** “Elinde kara üzüm tutmak”: *kim elginte k(a) ra üzüm tutar körser busuş sakınç bolur* [Tuğuşeva, 2007, s. 27 (41)] “Kim (rüyada) kara üzüm tuttuğunu görse gam ve keder olur”.

Rüyada kara üzüm görmekle ilgili İslami çevredeki tabirnameelerde Uygur dönemiyle örtüşen yorum, *Müşkil Güşâ*’da yapılmıştır. Eserde kara üzüm, mevsiminde görülmüş ise gama; mevsiminin dışında görülmüş ise hastalığa yorulur.<sup>59</sup> *Ta’birnâme-i Türki*’de işlerin kolaylaşacağı açıklaması yapılırsa da çok belirgin görülmüş ise haram mal elde edileceği belirtilir.<sup>60</sup> Benzer bir yorumu içeren Çağatayca *Tüş Tabirnamesi*’nde kara üzüm, mevsiminde görüldüğünde mala; mevsimi dışında görüldüğünde ise hastalığa işaret eder.<sup>61</sup>

**26. yürüng üzüm erük ye-** “Beyaz üzüm ve meyve yemek”: *yürüng üzüm erük yeyü tüşeser ulug asıg bolur* [Tuğuşeva, 2007, s. 28 (41)] “(Rüyasında) beyaz üzüm ve meyve yediğini görse büyük faydalar gerçekleşir”.

Eski Oğuz ve Çağatay Türkçesi tabirnamelerinde mevsiminde görülen beyaz üzüm, genellikle mal ve rızık ile ilişkilendirilmiştir.<sup>62</sup> *Tüş Tabirnamesi*’nde kışın görülen beyaz üzüm, kar ve buzun çok olacağına yorulur.<sup>63</sup>

### Değerlendirme

Görüldüğü gibi Uygurca yazmada rüyalarla ilgili genel değerlendirmeler yapılırken Eski Oğuz ve Çağatay sahalarına ait tabirnamelerde daha ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Eski Türkçe metin esas alınarak yapılan karşılaştırma neticesinde şöyle bir tablo ortaya çıkmıştır:

<sup>58</sup> *seray körmek sekiz vechdür hatun almak ve mal tapmak ve iminlik ve vilayet ve emanet güşaden kâr ve asanlık ve şuy... köşk ve gurfe körmek seray kibidür* [Baştürk, 2008, s. 23b<sub>1</sub><sub>3</sub> (139)...24b<sub>3</sub> (140)].

<sup>59</sup> *kara üzüm fi-vaktişi güşşadur ve gayrı vaktında marazdur* [Eminoğlu, 2003, s. 112b (206)].

<sup>60</sup> *eger kara üzüm olsa düşvarlığa fayide ola eger aşikare ise haram mal bula* [Demir, 2004, s. 114<sub>12</sub> (70)].

<sup>61</sup> *kara üzüm kördi eger vaktında olsa maldur velikin rencle ele kire ve eger vaktında olmasa sırhavlıkdur* [Baştürk, 2008, s. 42b<sub>8-10</sub> (155)].

<sup>62</sup> *eger düşde vaktında ak üzüm ağacı görse eline mal gire* [Balaban, 2011, s. 39b<sub>13-14</sub> (110)], *seped içinde ak üzüm görse sanmaduğı yerden mal ve rızık irişe* [Balaban, 2011, s. 93b<sub>1-2</sub> (155)], *ak üzüm rızık-ı vaşfür eger vaktında yese eger bi-ğayr-ı vakt görse ve yese hayrdur* [Eminoğlu, 2003, s. 112b<sub>7-8</sub> (206)], *eger kimse düşde üzüm yise mal bula* [Demir, 2004, s. 114<sub>10</sub> (70)], *ak üzüm körse helal mal eline kirür ve rızıkı fırvan ola ferah ve şadlık ola hassaten vaktında körse* [Baştürk, 2008, s. 42b<sub>6-8</sub> (155)].

<sup>63</sup> *(ak üzüm)eger kış körse salkın ve kar çok ola* [Baştürk, 2008, s. 42b<sub>9</sub> (155)].



	<u>Rüyanın İçeriği</u>	<u>Uygurca Yorumu</u>	<u>Benzeme<sup>64</sup></u>	<u>Eski Oğuz ve Çağatay Yorumu</u>
1	Kötü ve kirli giysi	Kötülenmek	≅	Sıkıntıya düşmek, suçlanmak
2	Bey ve ordunun ata binmesi	Şan ve şerefe erişmek	≅	İtibar kazanmak
3	Kurt sesi işitmek	Zarar ve ziyan	≅	Zarar ve ziyan
4	Deveye binip gitmek	Fayda	1. ≠ 2. ~	1. Yolculuk. 2. Nimet, eş, üstünlük.
5	Büyük geyik	Büyü	1. > 2. ~	1. Eş, nimet, itibar. 2. Fesat.
6	Arı suyla yıkanmak	Fayda	≅	Fayda
7	Sol koldaki maraz	Ülkede huzur	><	1. Kardeşin ölümü. 2. Zarar.
8	Çirkin hanım	Zarar ve ziyan	≅	Zarar ve ziyan
9	Yüksekten inmek	Fayda	><	Zarar
10	Yukarıya kalkmak	Zenginlik	≅	Zenginlik ve saygınlık
11	Beyaz at	Savaşta üstünlük	≅	Düşmanlarını yenme
12	Pamuklu bez	Yolculuk	1. ≠ 2. ≅	1. Hanımdan gelen mal. 2. Bez dokumanın tabiri seferdir.
13	Karındaki uyuz	Yolculuk	≠	Sıkıntı
14	Yüceleri aşmak	Sefere çıkmak	1. ≠ 2. ≅	1. Kazanç. 2. Sefere çıkmak.
15	Para bulmak	Fayda	1. ≅ 2. ≠	1. Kazanç. 2. İlim.
16	Sıtma hastalığı	Büyük mutluluk	><	1. Günah, kusur. 2. Ölüm.
17	Kılıç	Fayda	≅	Makam ve mutluluk
18	Fare derisinden giysi	İmkân ve itibardaki artış	~	Menfaat
19	Kurşun veya bakır	Büyük fayda	1. > 2. ~	1. Sıkıntı. 2. Mal.
20	Delici kılıç ve testere	Zulüm	><	Menfaat
21	Parlak kadeh	Sıkıntıdan kurtuluş	≠	Eş
22	Kurt	Prangadan kurtuluş	><	1. Hasımlık. 2. Çirkin eş.

<sup>64</sup> ≅: Aynılık düzeyinde benzerlik, ~: Benzerlik, ≠: Benzememezlik ><: Aykırılık düzeyinde benzememezlik.





23	Beyaz koyun	Fayda ve nimet	≅	Nimet ve bereket
24	Büyük evde bulunmak	Büyük mutluluk	≅	Talih
25	Kara üzüm tutmak	Dert ve sıkıntı	≅	Gam ve keder
26	Beyaz üzüm ve meyve yemek	Büyük fayda	≅	Mal ve zenginlik

Tabloya göre her iki döneme ait tabirler, büyük ölçekte benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte rüyaların yaklaşık yüzde yirmisi, neredeyse birbirine tamamen zıt kavramlara işaret etmektedir. Uygurca metnin yıpranmasından kaynaklı okuma güçlükleri, bazı yorumları tam manasıyla aydınlatmayı engelse de bu durum, genel eğilimi değiştirecek mahiyette değildir. Ortaklık gösteren tespitleri, rüya yorumlarındaki evrensel tutumlar yanında kültürel devamlılık çerçevesinde izah etmek mümkündür. Örneğin her iki döneme ait tabirnameelerde siyah üzüm, olumsuzlukları bildirirken beyaz üzüm, olumlu gelişmeleri temsil eder. Bölgesel yaklaşımlar bir kenara bırakılırsa toplumların beyaz karşısında genellikle olumlu yaklaşımı bilinmektedir. Rüya yorumlarına yansıyan bu yaklaşımdan Türkçe ürünler de hissesini almıştır. Aynı şekilde temiz suyla yıkanmak, içeriğine uygun olarak sıkıntidan kurtuluşa işaret ederken kirli giysiler, kederin habercisi olarak görülmüştür. Millî karakterden doğan kültürel süreklilik de rüya yorumlarındaki devamlılığa katkı sağlayabilmiştir. Bey ve ordunun ata binmesi, mücadelecî bir ruh taşıyan kadim Türklerin tabirnamelelerinde itibar göstergesi olarak yorumlanmıştır. Tabirnamelelerdeki ayrışmaları, din ve coğrafya değiştiren Türklerin girdikleri farklı kültür dairelerinin doğal tesirleriyle izah etmek mümkündür. Müslüman olan Türklerin kaleme aldıkları metinlerde, başta İbn-i Sirin olmak üzere Arapça tabirname yazarlarının etkisi görülür. Bu etki, değişimin temel belirleyicilerindendir. Ayrıca, Anadolu'yu Türkistan'dan uzaklaştıran coğrafi özellikler de değişimin zeminini hazırlamış olmalıdır. Örneğin kadim yurtlarda avlamadaki çevikliği ve taktikleri yanında özgürlüğe düşkünlüğüyle dikkati çeken kurt, Anadolu'da sürüleri yağmalayan bir canavar olarak değerlendirilebilmiştir. Bu dönüşüm rüya yorumlarına da tesir etmiş, Uygurca tabirnameye düşte kurt görmek hürriyete kavuşmakla ilişkilendirilmişken İslami dönemde hasımlıkla izah edilmiştir. Zaman içinde toplumların hayat tarzında meydana gelen yeniliklerin rüya tabirlerini de etkilemesi gayet doğaldır. Bu doğrultuda Arap kültür dairelerinde kaleme alınmış İbn-i Sirin'in (MS VIII. yy.) tabirnamesi ile aynı dairede değerlendirebileceğimiz Nablusi'nin (MS XVII. yy.) tabirnamesi arasındaki değişim, dikkat çekici hususlar içerir. Her iki metin arasında ortak noktalar bulunduğu gibi pek çok farklı yoruma da rastlamak mümkündür (Tabak, 1999, s. 8-19). Rüya yorumlarındaki değişim çerçevesinde son olarak müellif ve mütercimlerin konu hakkındaki birikimleri eserlerine yansıtma gayretini dile getirmekte de fayda vardır.

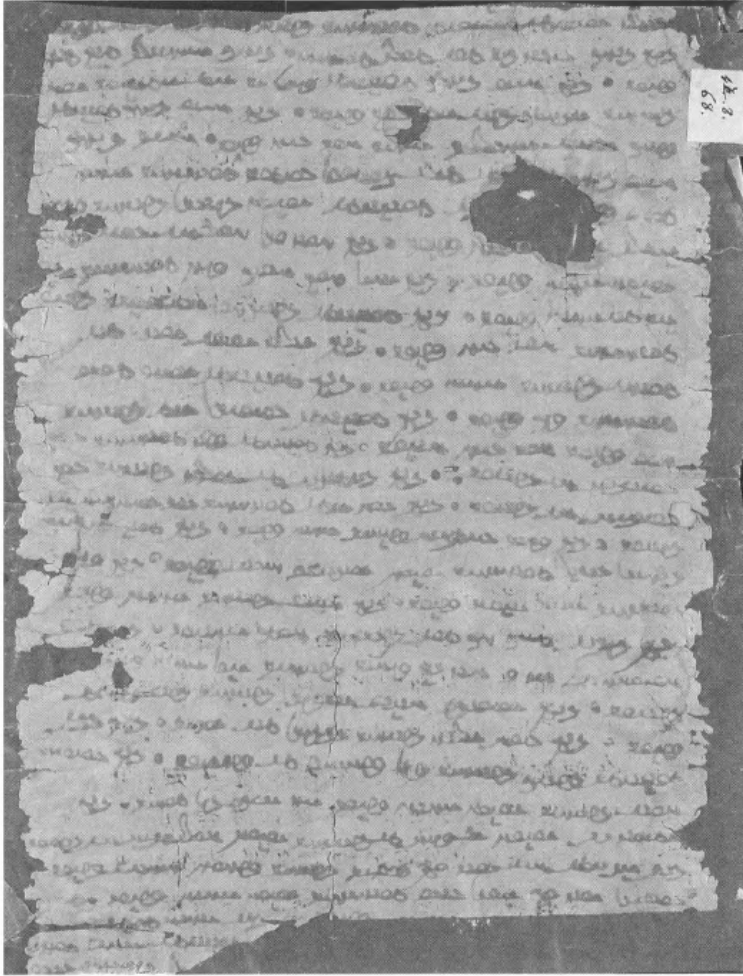




## Sonuç

Türkçe tabirname geleneğinin eldeki en eski ürününü gündeme taşıyan bu çalışma, öncelikle alan üzerine çalışanların dikkatini Uygur dönemine dek çekmeyi amaçlamıştır. Ortaya konan karşılaştırma ile rüya tabirlerindeki değişimin nasıl ve neden gerçekleştiği sorusuna cevap aranmıştır. Erişilen bulgular, tarihte Türk tabirname kültüründeki dönüşümün Ahmet Hamdi Tanpınar'ın “değişerek devam etmek, devam ederek değişmek” tespiti uyarınca gerçekleştiğini ortaya koymuştur.

## Tıpkıbasım\*



\* Metnin tıpkıbasımı için Tuğuşeva'nın makalesindeki fotoğraftan (Tuğuşeva, 2007, s. 46) yararlanılmıştır.

### Kaynakça

- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (2003). *Kutadgu Bilig II çeviri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Balaban, Â. (2011). *Muhammed İbni Hasan İbni Aliyyi 'l-Hüseyn 'in tabirnamesi (metin, sözlük, dil incelemesi)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü.
- Balaban, Â. (2014). Türkçe yazma ta'bîrnâmeler. *Dil ve Edebiyat Eğitimi Dergisi*, 9, 112-132.
- Baştürk, Ş. (2008). *Tüş tabirnamesi (inceleme, metin, indeks)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Demir, E. (2004). *Ahmed-i Dâî ta'bîrnâme (100B-208B) çevriyazılı metin-indeks-tıpkıbasım*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eminoğlu, H. (2003). *Müşkil-Güşâ (ta'bir-nâme) (dil bilgisi-metin-dizin)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Günay, U. (1986). *Âşık tarzı şiir geleneği ve rüya motifi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk giriş, metin ve dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Morgan, K. O. (2015). *The young adult's guide to dream interpretation: learn what your dreams mean*. Florida: Atlantic Publishing Group.
- Nadelyaev, V. M. vd. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar*. Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.
- Önler, Z. (2019). Bir askeri terim olarak erat sözcüğü üzerine. *Türkoloji Dergisi*, 23 (2), 245-254.
- Róna-Tas, A. (1972). Dream, magic power and divination in the Altaic world. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV, 227-236.
- Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches wörterbuch sprachmaterial der vorislamischen türkischen texte aus zentralasien. I. verben, band 1: ab- – äzüglä-, neubearbeitung*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Şen, S. (2007). *Orhon, Uygur ve Karahanlı metinlerindeki meslekler bağlamında eski Türk kültürü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Şen, S. (2009). Eski Türkçe metinlerde görülen ölüm habercisi rüyalar. *Uçmağa Varmak Kitabı* içinde s. 299-307 (ed. Emine Gürsoy Naskali - Gülден Sağol Yüksekaya). İstanbul: Kitabevi.
- Şen, S. (2017). *Körüm Bitig-eski Uygurca fal kitabı*. İstanbul: Kesit Yayınları.



- Şen, S. (2017b). *Eski Türkçenin deyim varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tabak, İ. (1999). *İbn Sîrîn'in Cevamiu't-Tabir Fi'r-Rüya adlı eseri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tekin, T. (2000). *Orhon Türkçesi grameri*. Ankara: Sanat Yayınevi.
- Tezcan, S. (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang biyografisi X. bölüm*. Yayınlanmamış Doçentlik Tezi. Ankara.
- (TTS=) Türk Dil Kurumu (1996). *Tanıklarıyla tarama sözlüğü V*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tuguşeva, L. Yu. (2007). Fragmenti rannesrednevekovih tyurkskih gadatel'nih knig iz rukopisnogo sobraniya Sankt-Peterburgskogo filiala İnstituta vostokovedeniya RAN- Publikatsiya, transliteratsiya i perevod (Fragments of the early medieval turkic books of omens from St.-Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies, RAS). *Pis'mennye pamyatniki Vostoka (Written Monuments of the Orient) -[Письменные памятники ВОСТОКА]*, 2007/2 (7), 37-46.
- Yılmaz, S. (1998). *Kitâbü't-ta'bir (Ta'birnâme-i Türkî)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- <http://wenhousecrafts.com/dreams/dreamingofdukezhou.htm#army> Erişim tarihi: 01.09.2020.

## Extended Summary

Throughout history, human beings have been interested in dreams, which they see as a magical field that informs about the future. In this context, dream interpretations, which describe things seen in dreams indicating the kind of developments in human life, have been highly regarded in different cultures and many works have been written on the subject. It is seen that the dream motif is taken place in the narratives since the early periods of Turkish cultural history. Dreams are met with the words *tüş* and *tul* in old Turkish. Dream interpreters who bring news from this talismanic field by interpreting dreams were called *tüş yörgüçü* ~ *tüş yorguçı* in ancient Turks, while dream signs were called *belgü*. For the first time in the history of the Turkish language, transfer samples of dream interpretation are encountered in Old Uighur texts. For example, in the Xth part of the Old Uighur Xuanzang Biography, which is understood to have been translated from Chinese into Turkish in the Xth century, there was an interpretation of a dream that Xuanzang's student had. The fifty-fourth chapter of Kutadgu Bilig is titled as "*tüş yorguçılar birle katılmakı ayur*" "Tells the relationship with dream interpreters" is the result of the importance given to the dream interpreters of the ancient Turks. In the relevant chapter, it is stated that dream interpretation is a science and that the owner of this knowledge can turn dreams into good; if the interpreter knows how to interpret the dream, what he says will come true immediately; the dream will come out well if the dream is interpreted well; it is explained that one can get rid of bad dreams with alms and that rulers should get along well with dream interpreters. In Kutadgu Bilig, in addition to general information about the dream interpretation, one of the first dreams that has been interpreted in the history of Turkish culture is included. Oğurmuş, one of the heroes of the work, interpreted the portents in the dream he saw and told his beloved friend Öğdülmiş that the result indicated the death of own. Even though Öğdülmiş objected to this expression based on the subtleties of the science of dreams, Oğurmuş's pessimistic interpretation came true and his life ended. Original texts related to the interpretation of what happened in the dream are named as "tabirname" in Turkish texts written in the Islamic field. Those who work on Turkish dream interpretation state that works in the form of dream interpretations generally emerged with the Old Oghuz Turkish period. In this approach, the fact that Uighur texts produced in pre-Islamic times are not known in detail in our country has a share. However, a manuscript belonging to the Old Uighur Turkish period published by L. Yu. Tugusheva in 2007 can change the view that the first Turkish dream interpretation books were written in the Anatolian scene. The manuscript is preserved within the Russian Academy of Sciences is thought to have been written between 10th and 11th centuries. In this respect, Uighur manuscript should be considered as the oldest product of the Turkish dream interpretation tradition. It is understood that the text in question contains a total of thirty-two dream interpretations. However, because some parts of the fragment is worn, twenty-six comments are understandable. Themes of the evaluated dreams are 'bad and dirty clothes', 'ruler and army riding', 'hearing wolf voice', 'camel ride and go', 'big deer', 'having a bath with clean water', 'illness of the left arm', 'ugly lady', 'falling from a high place', 'rising up', 'white horse', 'cotton cloth', 'scab on the abdomen',

‘overcoming the glories’, ‘finding money’, ‘malaria disease’, ‘sword’, ‘clothes from a mouse skin’, ‘lead or copper’, ‘piercing sword and saw’, ‘bright goblet’, ‘wolf’, ‘white sheep’, ‘being in a big house’, ‘holding black grapes’, ‘eating white grapes and fruit’. It is known that Uighur fortune-telling texts are inspired by Chinese culture from time to time. However, it cannot be claimed that the aforementioned Old Uighur dream interpretation book is literally copied from Chinese. Because the content of the manuscript based on comparison is not compatible with the Old Chinese dream interpretation. For example, according to the interpretation of Duke Wen of Zhou, the famous dream interpreter of China, when a man sees a torn dress in his dream is interpreted as his wife tends to deceive him. In the Uighur text, bad dress is a sign that you will be gossiped among people. The fact that the assets that are the subject of the Old Turkish dream interpretation book and the Old Chinese dream interpretation book are not in common shows that they are the product of different cultures. In this article, which brings up Tugusheva’s views on the reading and understanding of Old Uighur manuscript, with a critical approach, it is aimed to draw the attention of those interested in the field to the Old Turkish period. It should be especially known that many works that can be described as the equivalent texts in the non-religious field written in the Old Uighur field are also alive in the Anatolian field. Three of the Turkish dream interpretation books of the Islamic period, which are subject to comparison with the Uighur text, belong to the Old Oghuz field and one to the Chagatay field. These are the *Kitābu’t-ta’birāt* of Muhammed İbni Hasan İbni Aliyyi’l-Hüseyn, *Müşkil-Güşâ* whose author and source is unknown, *Tabir-nâme-i Türkî* by Ahmed-i Daî and *Tüş Termir-nâme* by Timur Ali Bin Abdülkerim. Thus, the comparison is aimed to include historical Eastern and Western Turkish. By comparing the dream interpretation of the Old Oghuz and Chagatay field, overlapping or diverging points in the interpretations were determined. The results are tabulated for easier understanding. According to the table, it is understood that pre-Islamic and post-Islamic terms are similar on a large scale. It is understood that universal and cultural factors play a role among the reasons for the divergence in different dream interpretation. The change in dream interpretation is not unique to Turkish culture, and it has been exemplified through Arabic literature where similar developments can be experienced in different cultures. In the light of the findings, it was discussed on what grounds the continuity and change in Turkish dream interpretation culture in history can be explained.







## HAREZM TÜRKÇESİNE AİT BİLİNMEYEN BİR SATIR ARASI TERCÜME: TAŞUKNÂME-İ İLHÂNÎ

Fatih KURTULMUŞ\*

### Özet

Satır arası tercüme Harezmi Türkçesinin tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Tarih boyunca geniş coğrafyalara yayılan Harezmi Türkçesinin pek çok dile ve kültürle çeşitli boyutlarda ilişkisi olmuştur. Farsça bu dillerin önde gelenlerindedir. Bu makalede aslı Farsça olan, Harezmi Türkçesine tercüme edilen *Taşuknâme-i İlhanî* isimli eser tanıtılacaktır. *Taşuknâme-i İlhanî*, Nasîrüddin Tûsî tarafından yazılmış olan maddelerle ve bazı bitkisel ilaçlarla ilgili Farsça eserdir.

Eser, Mısır el-Ezher Şeyhliğinin Yazma Eserler Kütüphanesinde Doğu Dilleri Koleksiyonu'nda bulunmaktadır. Şimdiye kadar Türkoloji araştırmalarında varlığı bilinmeyen bu eser, yapılmış olduğumuz araştırmalar sonucunda bulunmuştur. Bu makalede, dil özellikleri bakımından Harezmi Türkçesi Dönemi'ne ait olduğu düşünülen bu eser ilim dünyasına tanıtılacaktır. Böylece Türk dili tarihi araştırmalarındaki yerini almış olacaktır. Bugün elimizde sınırlı sayıda bulunan Harezmi Dönemi'ne ait dil yadigârlarına dâhil edilecek olan eserin gelecekteki dil araştırmaları için küçük parçalardan birisini oluşturması beklenmektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Harezmi Türkçesi, satır arası tercüme, Taşuknâme, Nasîrüddin Tûsî, Ezher camisi kütüphanesi.

\* Arş. Gör. Dr., Ardahan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, kurtulmusfatih@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3259-5710.



**AN UNKNOWN INTER-LINEAR TRANSLATION  
MANUSCRIPTS OF KHOREZMIAN TURKISH:  
TAŞUKNÂME-I İLHANÎ**

**Abstract**

Inter-linear translations have an important place in the history of Turkish. Spreading on a wide geography throughout history, Turkish has been associated with many languages and cultures in various dimensions. Persian is the leading one of these languages. In this paper, the original Persian work named as *Taşuknâme-i İlhanî* will be introduced. *Taşuknâme-i İlhanî* is an interlinear translation of the Persian work to Khorezmian Turkic Language and it was written by Naser al-Din Tûsî and this work is about mines and some herbal remedies.

The work is found in the Oriental Languages Collection of Egypt al-Azhar Sheikhdöm Manuscript Library. Until now, this work, existence of which is unknown among Turkology researches, has been found as the result of our researches that we have done. We think that the work belongs to the Khorezmian Turkic period in terms of its language characteristics will be introduced to the world of science and thus takes its place in the history of Turkish language history. It is expected to make up one of the smaller pieces for language research in the future, which will take its place among the linguistic relics of the Khorezmian period, which is now limited in number.

**Keywords:** Khorezmian Turkish, inter-linear translation, Taşuknâme, Naser al-Din Tûsî, al-Azhar mosque library.

**Giriş**

Satır arası tercümelemler Türkçenin tarihi açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Türkçe kelimelerin yabancı dillerdeki karşılıklarıyla beraber görülebilmesi tarihsel metin yayınlarında ve sözlük bilimi çalışmalarında anlam katmanlarının bilinmesini daha olanaklı kılmaktadır. Satır arası tercüme yöntemi daha çok Kur'an tercümelemlerinde ve sözlüklerde görülmektedir. *Taşuknâme-i İlhanî* Harezmi Türkçesi Dönemi'nde dinî metinlerin dışında doğa bilimlerine ait bir eserin satır arası yöntemle tercümesidir. Bu durum eserin önemini artırmaktadır.

Bu makalede bugüne kadar varlığından haberdar olunmayan ve tarafımızca tespit edilen Harezmi Türkçesine ait bir eser; *Taşuknâme-i İlhanî*'nin satır arası tercümesi tanıtılacaktır. Aslı, Nasîrüddin Tûsî tarafından Farsça telif edilmiştir. Bilinmeyen birisi tarafından bilinmeyen bir tarihte satır arası yöntemle Harezmi Türkçesine tercüme edilmiştir. Makalenin amacı *Taşuknâme*'yi ilim





âlemine duyurmak, mahdut sayıda bulunan Harezmi Türkçesi eserlerine bir yenisini eklemek olacaktır.<sup>1</sup>

### 1. Nüshanın tavsifi

*Taṣuḡnâme*'nin tek nüshası Kahire'de el-Ezher Şeyhliği Kütüphanesinde Lugat-ı Şarkıyye<sup>2</sup> Koleksiyonu'nda bulunmaktadır (Kurtulmuş, 2019). Koleksiyon numarası 1252, genel kütüphane numarası 237'dir. 99 varaktır. Kütüphane kayıtlarında eserin ismi "Kitâb fi'l Coğrafiyye" ve "Kesuf-name" olarak hatalı kaydedilmiştir. Eserin dili de Farsça gözükmektedir. Satır arası veya Türkçe olduğuna dair herhangi bir malumat da bulunmamaktadır. Nüshanın kapağı kartondur ve ebru işlemelidir. Ebatları 26 x 18 cm'dir. İlk ve son sayfa dışında dokuz satırı Farsça, dokuz satırı Türkçe olmak üzere 18 satırdır. 31a numaralı sayfa 30b numaralı sayfanın tekrarıdır. 31a numaralı sayfanın en üst kısmında *bu yüz ikinç bitilip turur ziyamı yok* yazılıp metin üzerine çapraz bir çizgi çekilmiştir. Metnin Farsça kısmı siyah, Türkçe kısmı kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Metin harekesizdir, ancak müellif kendi tasarrufunca bazı kelimeleri harekelendirmiştir. Kimi sayfalarda kurt yenikleri bulunmaktadır. Bazı sayfaların alt tarafında ve iç kısımlarında nemden dolayı kırmızı mürekkep dağılmıştır. Bu durum metnin okunmasını güçleştirmekle beraber bazı kısımların okunmasına imkân vermemektedir. İstinsah tarihi ve müstensih bilgisi bulunmamaktadır. Kütüphane müdürü ile yapılan görüşmeye rağmen nüshayı fiziki olarak görmek mümkün olmamıştır. Kütüphane bilgisayarlarında bulunan görüntünün çözünürlüğünün düşüklüğü sebebiyle eserin daha iyi kalitede görüntüleri talep edilmiştir ve tarafımıza bu görüntüler sağlanmıştır.

### 2. Nüshanın yazıldığı dönem

İlhanlı Devleti, Cengiz Han'ın torunu olan Hülâgû tarafından kurulmuştur.

"Moğol Büyük Hanı Mengü (Möngke) 1253 yılında kurultay kararı ile kardeşi Hülâgû'yu İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu ele geçirip buraları kendisine tâbi bir "ilhan" (il+han "bölge hükümdarı") olarak idare etmek üzere görevlendirdi. Bu suretle başşehir Tebriz olmak üzere İran'da kurulan (1256) ve 1295 yılından itibaren tam bağımsız hâle gelen devlet, Hülâgû'nun taşıdığı ilhan unvanına nispeten İlhanlılar adıyla anılmıştır." (Yuvalı, 2000, s. 102)

*Taṣuḡnâme*'nin giriş kısmındaki "*bu za'if ve biçâredin pâd-şâh ilhân rahmetu'llâhi aleyhi derh'ast kıldı bizim atımızka bir kitebi taṣnif kılğul kim anda türlüğ cevâhirlerniñ hâşşiyyeti kerek*" (02a/3,4) ifadesinden de anlaşılacağı

<sup>1</sup> Eserin metin yayımı ve sözlüğü Prof. Dr. Ceval Kaya danışmanlığında doktora tez çalışması olarak tarafımızca hazırlanmıştır.

<sup>2</sup> Lugat-ı Şarkıyye: Türkçe ve Farsça eserlerin bulunduğu koleksiyon.



üzere Padişah İlhan'a sunulmuştur. Burada şöyle bir sorun ortaya çıkmaktadır: Hangi İlhanlı padişahına sunulmuştur? *Taşuknâme*'nin Farsça kısmının tenkitli metnini beş nüshayı karşılaştırarak yayımlayan Müderris Razavi, (eserin tam olarak ne zaman yazıldığı bilinmemekle birlikte) Mönge Han veya Hülâgû Han zamanında yazıldığını belirtmiştir (Razavi, 1348, s. 12-13).

Eserin Harezmi Türkçesine tercümesinin İlhanlı Devleti (1256-1335) zamanında yapılmış olması muhtemeldir. Bu dönemde ilmî ve kültürel anlamda büyük gelişmeler olduğu görülür. Hülâgû zamanında Türk ve İslam dünyasının en büyük rasathanelerinden birinin kurulduğu Merâğa'da Hülâgû, rasatevini astroloji sanatını ilerletmek için kurdu muştur (Spuler, 2011, s. 214). Merâğa, rasathanenin kurulmasıyla birlikte büyük bir ilim merkezi hâline gelmiştir. İslam tarihinde tam teşkilatlı ilk büyük rasathanenin Merâğa Rasathanesi olduğu söylenebilir. 657 (1259) yılında İlhanlı Hükümdarı Hülâgû tarafından Merâğa'nın güneyindeki bir tepe üzerine yaptırılan bu rasathane hükümdarın ikametine tahsis edilmiş bir köşk, cami, çok zengin bir kütüphane ve çeşitli hizmet binalarıyla bir külliye hâlinindedir (Aydüz, 2007, s. 457). Merâğa Kütüphanesi tarih boyunca kurulmuş olan en büyük kütüphanelerden birisidir. Valentine; Merâğa için İslam dünyasında Bağdat, Kahire gibi merkezde bulunmamasına rağmen 400.000 civarında kitap bulunduğunu belirtir (Valentine, 2012, s. 38). İşte tam da böyle bir gelişmenin olduğu dönemde eserin tercüme edilmiş olma ihtimali çok yüksektir. İran'a Orta Asya'dan gelen Türklerin Farsça bilmediği hesaba katılırsa onlar için yapılmış olabilir. Ayrıca Hülâgû'nun maiyetindekiler için tercüme edilmiş olması da mümkündür. Bunlara ek olarak aynı bölgeden gelen Türkler kendi imla geleneklerini de getirmişler ve tercümede bunu tatbik etmişlerdir.

Nasîrüddin Tûsî eserlerini meydana getirirken Arapça ve Farsçayı kullanmıştır. Seyyed Hossein Nasr, Tûsî'nin büyük çoğunluğunu Arapça olarak yazdığı 150 civarında eseri olduğunu; Arapçanın yanında Farsça, Türkçe ve hatta Yunanca dahi bildiğini belirtmiştir (Nasr, 1996, s. 208). Günümüze kadar Tûsî'nin herhangi bir Türkçe eserine rastlanmamıştır. *Taşuknâme*'nin çevirisinde herhangi bir tercüman kaydı bulunmamaktadır. Bu eseri Tûsî'nin kendisinin Türkçeye tercüme etmiş olma ihtimali olduğu gibi yaşadığı dönemde kendi himayesinde tercüme edilmiş olma ihtimali de göz önünde tutulabilir.

*Taşuknâme* içerik olarak değerli taşlar, madenler ve bazı nadir bulunan kokular hakkında bilgi verdiği için pratik amaçlar için tercüme edildiğini de göz ardı etmemek gerekir. Dili itibarıyla sonraki bölümde detaylarına girilecek olan Harezmi Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır.



### Nüshanın önemi ve özellikleri

Bugün Harezmi Türkçesine ait elimizde bulunan eserler sınırlı sayıdadır.<sup>3</sup> *Taḥṣuknâme* iki yönden Türk dili tarihi ve Türk bilim tarihi açısından önemlidir: Türk dili tarihi açısından önemi Harezmi Türkçesi Dönemi'ne ait bugün az sayıda bulunan yeni ve müstakil bir eser olması bakımındandır. Bilindiği gibi dönemin eserleri içerik itibarıyla genellikle dinî metinler ve tercümeleler, edebî metinler ve sözlükler etrafında toplanabilir. *Taḥṣuknâme* konusu itibarıyla dönemin diğer eserlerinden farklı olarak doğa bilimlerine ait madencilik ve taşlarla ilgili bilimsel bir eserdir. Satır arası tercümeden anlaşıldığı üzere Türk dilinin taş ve madenlerle ilgili söz varlığını yansıtmaları bakımından önem arz etmektedir.

Tûsî; Aristo, İbn Sînâ ve Bîrûnî gibi kendinden önceki kaynaklardan faydalanmıştır. Farsçadan tercümeyle oluşan bu birikim, Harezmi Türkçesine aktarılmıştır. Bu sayede bu isimler Türkçede bilinir olmuştur.

*Taḥṣuknâme* ana hatlarıyla; değerli taşlar, madenler ve güzel kokular hakkında çeşitli bilgiler vermektedir. Avrupa'dan Çin'e kadar değerli taşların ve madenlerin hangi bölgelerde bulunduğu açıklanmıştır. Madenlerin iyisi-kötüsü, çeşitleri, onlarda yapılan hileler, hastalıklara faydaları ve zararları gibi pek çok konu örneklerle izah etmiştir.

*Taḥṣuknâme* 4 bölümden meydana gelir:

1. bölümde; anasır-ı erba denilen hava, ateş, su ve toprağın meydana gelmesi açıklanır. Birbirlerine dönüşümleri ve madenlerin oluşumu hakkında bilgi verilir.

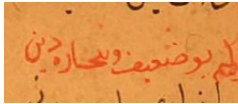
2. bölümde; inci, yakut, lal, elmas gibi değerli taşlardan başlanarak 64 tane taş hakkında bilgi verilir.

3. bölümde; yedi filizat denilen altın, gümüş, bakır, kurşun gibi madenler ve çeşitli alaşımlar anlatılır.

4. bölümde; misk, anber, kâfur gibi hoş kokular ele alınmıştır.

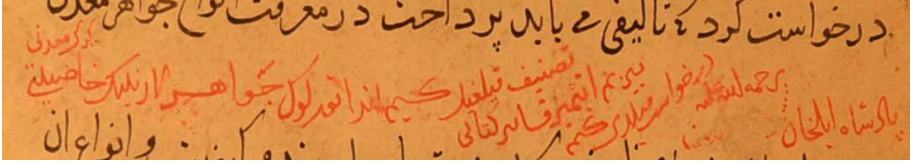
### 3. Metinden örnekler

*Taḥṣuknâme*'den bazı metin örnekleri ve görseller aşağıda sunulmuştur. Kitabın kime sunulduğu ve ne amaçla yazıldığı şöyle belirtilmiştir:

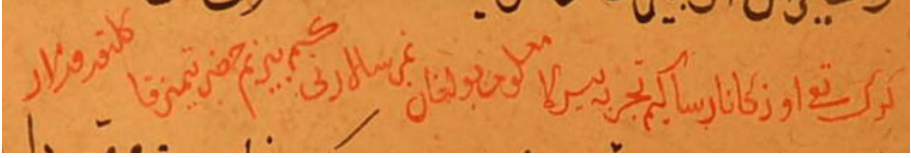


02a/03. ... bu za'if ve biçâredin

<sup>3</sup> Eserlerin listesi için bk. Sağol, 2002.

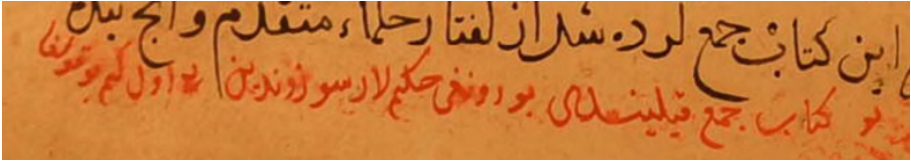


02a/04. pād-şāh ilhān rahmetu'llāhi ‹aleyhi derh›ast kıldı kim bizim atımızka bir kitebi taşnīf kılğıl kim anda türlüğ cevāhirlerniñ hāşşiyyeti kerek ma<sup>c</sup>deni

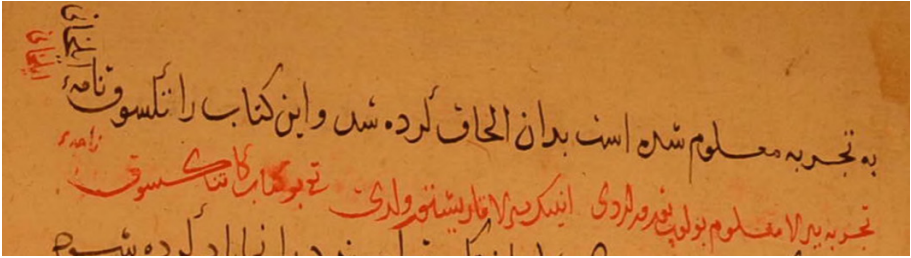


02a/05. kerek tağı özge nerse kim tecrube birle ma<sup>c</sup>lūm bolğan nemerselerini kim bizim hāzratımızka keltürürler ...

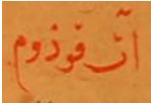
Kitabın ismiyse şu şekilde tercüme edilmiştir:



02a/09. bu kiteb cem<sup>c</sup> kılındı burunğı hükmler sözündin tağı ol kim bu kılğa

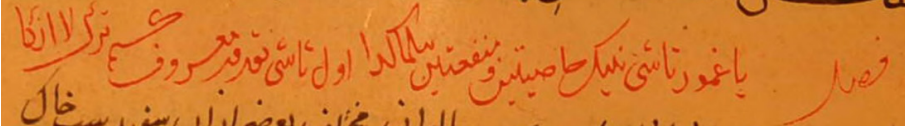


02b/01. tecrube birle ma<sup>c</sup>lūm bolup turur erdi anuñ birle qarışturuldı tağı bu kitebge taşuknâme-i ilhānī

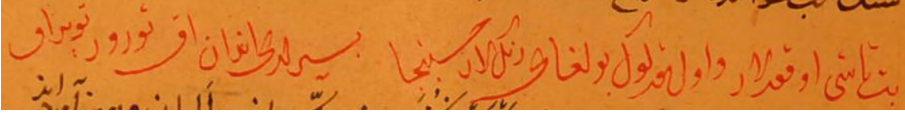


02b/02. at koğ(d)um.

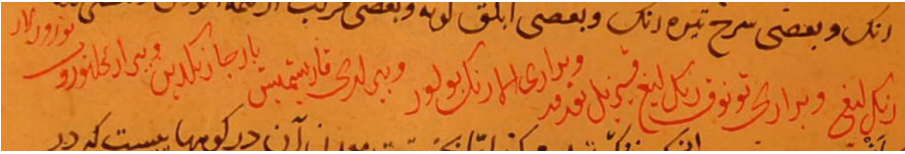
Türklerin etkili biçimde kullandığı, kar ve yağmur yağdırdığına inanılan yada taşından bahsedilen bir bölüm de aşağıdadır:



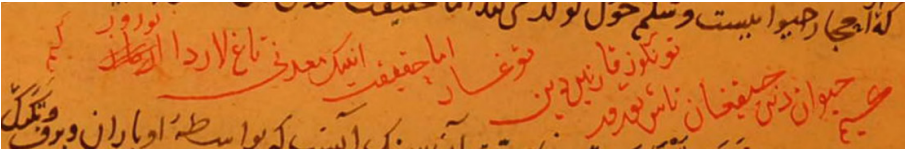
69a/04. *faşl yağmur taşınıñ hāşşiyetin ve menfa'atin bilmekde ol taş turur ma'rūf kim türkler anı*



69a/05. *yat<sup>a</sup> taş oğurlar ve ol türlüğ bolğay rengler hisābınca bireri andan ak turur toprak*



69a/06. *ranglığ ve bireri tonuğ ranglığ kızıl turur ve bireri ala reng bolur ve bireri qarışmış barça rangdın ve birer keltürüp tururlar*

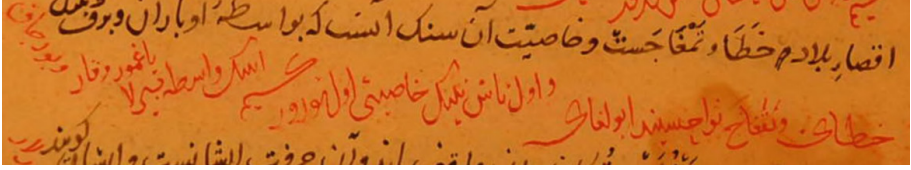


69a/07. *kim hayvandın çıkğan taş turur toñuz qarındın toğar ama hākīkat anıñ ma'deni tağlarda turur kim*

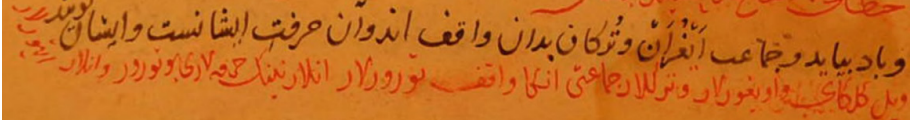
<sup>4</sup> Farsça yazma kısmında “تب” imlasi ile tercümesinde ise “بت” imlasi ile yazılmıştır. Razavi tarafından yapılan edisyon kritik metnin dipnotunda Kütüphane-yi Milli Mülk'te bulunan el yazması metinde “يات” imlasi ile yazılmıştır. Bu durumda DLT'de tek örneği bulunan *yat* kelimesi örneklenmiş oluyor. DLT'de; **یات**: Özel taşlarla kehanette bulunulur ve bununla yağmur, rüzgâr vb. getirilir. Bu onların (Türklerin) arasında iyi bilinir. Yağmalarda bunu inceledim; orada bir yangını söndürmek için yapmışlardı. Yüce Allah'ın izniyle yazın kar yağdı ve gözümün önünde yangını söndürdü (Ercilasun, 2014, s. 349). **یات**: Yağmur ve rüzgâr getirmek için taşlarla yapılan kehanet (Ercilasun, 2014, s. 413). *yat* kelimesinin yanında *yatla-* **یاتلا** ve *yatçı* **یاتچی** (s. 476) kelimeleri bulunmaktadır.

Farsça metinde **یت** imlasi muhtemelen hatalı biçimde yazılmıştır. DLT'de **یت** imlasi açıktır. Fakat “ی”nin yanındaki “ت”nin altında bir nokta göze çarpmaktadır. Kelime Türk olmayan bir kişi tarafından yazıldığında hatalı okunma ve yazılma ihtimali doğmaktadır. Bundan dolayı kelime *yat* veya *yet* biçiminde okunabilir. DLT'den hareketle *yat* biçiminde okundu ve DLT'den sonra tarihi metinlerde ikinci kez örneklendirilmiş olmaktadır.

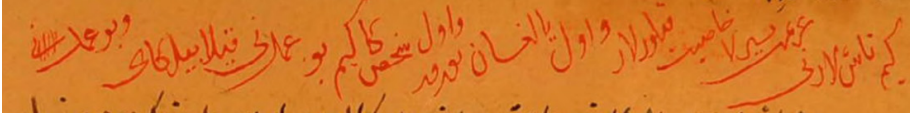




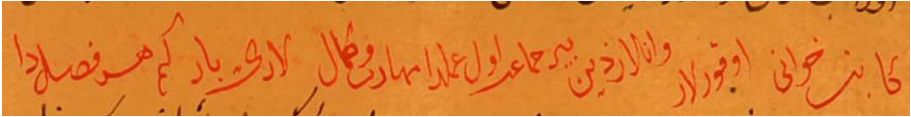
69a/08. *hıṭāy* ve *tawğaç nevāhisinde bolğay* ve *ol taşnıñ hāşşiyeti ol turur kim anıñ vasıta birle yağmur ve qar ve burçaq*



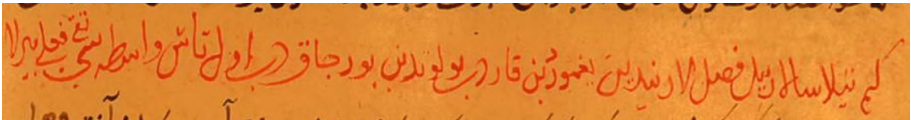
69a/09. *ve yil kelgey ve uygurlar ve türkler cemā'ati aña vākıf tururlar anlarınñ herfeleri bu turur ve anlar ayturlar*



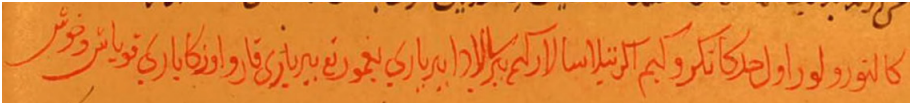
69b/01. *kim taşlarını 'azîmet birle hāşşiyet kılurlar ve ol yalğan turur ve ol şehşe kim bu 'amelni kılabilgey ve bu 'amel*



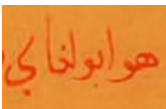
69b/02. *ke yat havānī oқurlar ve anlardın bir cemā'at ol 'amelde muhādet ve kemālleri bar kim her faşlda*



69b/03. *kim tileseler yil faşllarındın yağmurdın qarđın bulutdın burçaq ol taş vasıtası taqı fi'li birle*



69b/04. *keltürülür ol hēdge tegrü kim eger tileseler kim bir salada bir yarı yağmur taqı bir yarı qar ve özge yarı kuyaş ve hoş*











69b/05. *havā bolğay*

## Dil Özellikleri

Türkçenin tarihî dönemlerinin tasnifi yapılırken pek çok araştırmacı farklı yorumlarda bulunmuştur. Özellikle de Karahanlı, Harezmi, Çağatay Türkçesi için pek çok tasnif denemesi yapılmıştır (Köprülü, 1945; Caferoğlu, 1984; Eckmann, 1988; Menges, 1998). İmla geleneği ve yerel ağızların metinlerde bir arada kullanılması ikili biçimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle dönem eserlerinin birbirinden kesin çizgilerle ayrılması güçleşmiştir. Bazı eserlerin müellif hattının bulunmayışı ve istinsah tarihlerinin yazıldıkları tarihten sonra gerçekleşmesi de Türk dilinin tarihî lehçe tasniflerine engel olan bir başka durumdur. Aşağıda *Taḥṣūknāme*'nin dil özelliklerinden hareketle hangi döneme ve bölgeye daha yakın olabileceği üzerinde durulacaktır.

1. Türk lehçelerinde y'ye dönen diş arası d sesi Karahanlı Türkçesinde yaygındır (Ercilasun, 2006, s. 343). Harezmi Türkçesinde /d/ ve /y/'li örnekleri bir arada görmek mümkündür (Ata, 2001, s. 67). *Taḥṣūknāme*'de Harezmi Türkçesinin karakteristik özelliği diyebileceğimiz /d/ ve /y/'li kelimeler bulunmaktadır. Ancak /d/'li kelimeler daha ağır basmaktadır.

Aşağıdaki tabloda /d/'li ve /y/'li örneklerin bulunduğu kelimeler ve geçiş sıklıkları gösterilmiştir:

/d/'li örnek kelimeler		/y/'li örnek kelimeler	
kaḏgu (5)		-	-
ıḏ- (4)		-	-
iḏi <sup>5</sup> (2)		eye (3)	
eḏgü (107)		-	-
yıḏıĝ (1)		-	-
ıḏıĝ (15)		-	-
kiḏ- (1)		-	-

<sup>5</sup> **iḏi** kelimesi Tanrı'nın sıfatları için kullanılmıştır; “*taḥriḳa celle ve celali kim ḳudret iḏisi turur eyle ḳudret iḏisi kim ‘acıklık ...’*”. **eye** ise bir iş ile ilgili kimseler, ustalar anlamında kullanılmıştır; “*eksir ṣanā‘atının eyeleri keltürüp tururlar kim ...’*”.

ağak (9)		ayak (1)	
ığak (ayak) (1)		-	-
koğ- (8)		koj- (69)	
ağır- (1)		ayır- (6)	
ağırıl- (2)		ayrıl- (1)	
-	-	kojurak (1)	
-	-	beyik (5)	
-	-	kaşın (1)	
-	-	kuşruk (1)	
-	-	uşku (9)	

2. Kelime içinde ve iki ünlü arasında bulunan /b/ sesi /w/ ve /v/’ye gelişmiştir (Ata, 2001, s. 66). Bu ses Karahanlı Dönemi’nde /w/ sesine dönmüş durumdadır. Köktürkçenin söz ortası ve söz sonu b’leri Karahanlıcada da w’dir (Ercilasun, 2006, s. 343). *Taşuknâme*’de de /w/ biçiminde görülmektedir. /ف/ imlasiyla yazılır:

suw <sup>6</sup> (194)		ewür- (7)	
sew- (5)		tawğaç <sup>7</sup> (1)	

<sup>6</sup> suw kelimesi yazılırken az da olsa /سوف/ imlasi bulunmaktadır. Bu ikilik DLT’den itibaren görülmektedir. DLT’de fâ’u’l-arabiyye. Arap “fe”si. Muhtemelen Arapça ve Farsçadan alıntılanan kelimelerdeki “f” sesi kastedilmektedir. Listedeki ikinci Uygur harfinin (w’nin) altında da Arap alfabesindeki fe harfi vardır (Ercilasun, xxxx, s. LXIII).

<sup>7</sup> tawğaç kelimesinin yanında üç yerde de taşğaç biçiminde geçmektedir.



iw		tawuşkan	
(9)		(1)	



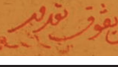

3. -k- aynen mevcuttur, fakat -k- > -h- değişmelerine de rastlanır (Cafe-roğlu, 1984, s. 130). *Taḥsuknāme*'de kelime içi /k/ sesi sıklıkla korunmakla beraber şu kelimelerde /k/ > /h/ sızıcılaşması görülür:

oḥşa-		yaḥşı	
(89)		(35)	



4. -p- sesinin muhafazası (Eckmann, 1988 s. 6). Harezmi Türkçesi Dönemi'nde kelime içi /p/ sesi korunmuştur. Şu kelimeler (Nevai'den itibaren) p > f: ofrak (<opraq) “elbise”, tofraq (<topraq) “toprak”, yafraq (<yapraq) “yaprak” (Eckmann, 1958, s. 123) biçimine dönüşmüştür. *Taḥsuknāme*'de toprak ve yaprak şekilleri kullanılmıştır:


toprak		yapraq	
(21)		(11)	

5. Birkaç kelimeye g > w değişmesi görülür (Ercilasun, 2006, s. 398). *Taḥsuknāme*'de g > w değişmesi örnekleri vardır. Ayrıca ğ > v değişimi örnekleri de bulunmaktadır:

/g/ > /w/ değişimine örnek kelimeler		/g/ > /v/ değişimine örnek kelimeler	
sowuk		savu-	
yawuk		kavun <sup>8</sup>	

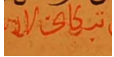
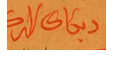



6. Zamir n'sinin bulunmaması Çağataycaya ait bir özelliktir. Kuzey-Doğu Türkçesine ait bir metinde zamir n'si varsa o metin önceki iki dönemden birine aittir (Ercilasun, 2019, s. 98). Ercilasun, zamir n'sini Doğu Türkçesi metinlerinde önemli bir ayırt edici ölçüt olarak görmektedir.

zamir n'li bazı örnekler		zamir n'siz tek örnek	
bahasındın		parasıda	

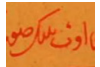
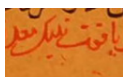

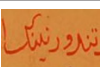
<sup>8</sup> Kavun kelimesi metinde toplamda 3 yerde geçmektedir. İki yerde kavun şeklinde, bir yerde kabun  biçimi de geçmektedir. Farsça metinde her üç kelimeye “خریزه” kelimesine karşılık olarak verilmiştir.

arasında			
----------	---	--	--

7. Kelime başı /t/ ünsüzü genelde korunmakla birlikte sayılı kelimenin bazı örneklerinde Oğuz gurubu Türk lehçelerinde takip ettiğimiz t- > d-'ye rastlanmaktadır (Ata, 2014, s. 72). *Taşuknâme*'de kelime başı /t/'li örnekler sıklıkla kullanılmıştır. Ancak sadece şu kelimelerde sadece /d/ veya /t~/d/ ikili örnekleriyle karşılaşılmıştır:

/t/'li örnek kelimeler		/d/'li örnek kelimeler	
ti- (25)		di- (4)	
tağı (595)		dağı (3)	
-	-	degül (5)	

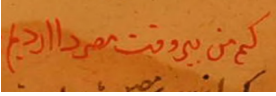
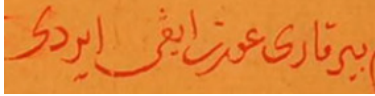
8. Harezmi Dönemi eserlerinde ilgi hâli eki, yuvarlak ünlüden ve dudak ünsüzünden sonra yuvarlak ünlülü şekli ile kelimeye ulanabilmektedir. Fakat bu kurallı değildir, ikili şekiller görülebilmektedir (Ata, 2014, s. 74). *Taşuknâme*'de ilgi hâli eki genellikle -nİğ şeklindedir. İlgi hâli ekinden önceki kelime tabanının son hecesi yuvarlak olsa dahi -nİğ biçiminde ek gelmesi daha yaygındır. Bu durum 18 farklı kelimedede toplamda 70 kez görülmektedir:

-nİğ (toplam 779 örnek)		-nUğ (19 örnek)	
yuvarlak hece bulunan tabana gelen -nİğ eki 70 örnek		yuvarlak hece bulunan tabana gelen -nUğ eki 19 örnek	
otnİğ		teşükñüğ	
yakutnİğ		yakutnUğ	
suwnİğ		suwnUğ	
tandurnİğ		kümüşñüğ	

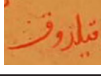
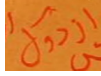
<sup>9</sup> Metinde dağla- fiili bir yerde geçmektedir. Bu kelime Farsçadan (داغ کردن) kelimesinin karşılığı olarak Harezmi Türkçesine geçmiştir.

yincüniğ		söznüğ	
köñülniğ		altunnuğ	

9. *Taşuqñāme*'de 223 örnekte er- cevherî fiili kullanılmıştır. ir- biçimi 4 yerde geçmektedir. i- biçimi ise yoktur.

er- (223)	ir- (4)
	
kim men bir vaqt mışrda erdim (44a/08)	bir çarı avrat iwi irdi

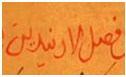




10. -dımız/-dimiz, -dımız/-dümüz ekinin aleyhine 1. çokluk şahısta -duk/-dük geçmiş zaman ekinin yaygınlaşması (Eckmann, 1988, s. 6). *Taşuqñāme*'de görülen geçmiş zaman eki 1. çoğul şahıs eki -dImIz/-dUmUz biçimlerine rastlanmaz. -dUk biçimli örnekler mevcuttur.

kıl-duk	
er-dük	

11. *Taşuqñāme*'de birle edatı görülür.

birle (374)	
-------------	---

12. *Taşuqñāme*'de ayrılma/çıkma hâli eki +dIn biçimindedir. Ancak sadece iki örnekte +dAn biçimi görülür. +dIn ayrılma hâli eki Eski Türkçedeki şekli (+tIn) ile sayılı örnekte geçmektedir (Ata, 2014, s. 77). *Taşuqñāme*'de +tIn biçimi *yartın* (4) ve *taşkartın* (2) kelimelerinde toplamda 6 kere görülmektedir.

+dIn (808)		+dAn (2)		+tIn (6)	
faşlarındın		andan		yartın	
sebebdin		burundan		taşkartın	

13. *Taşuknâme*'de yönelme hâl eki +KA, +GA, +ηA, +A biçimindedir. İyelik 3. tekil ve çoğul şahıs eki almış kelimelere +A ve +ηA gelir. Eski Türkçede olduğu gibi 3. tekil ve çoğul şahıs iyelik eki ile ondan sonra gelen yönelme durumu eki olarak +ηa da gelebilmektedir (Ata, 2014, s. 76).

+KA		+GA		+ηA		+A	
yaqutka		tuzga		butıηa		közine	

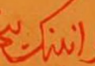

14. (Harezmi Türkçesinde) Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi -mAz'ın yanında -mAs şekli de yaygındır (Ata, 2014, s. 90). *Taşuknâme*'de geniş zaman ekinin olumsuzu -mAz'lı ve -mAs'lı biçimler ile karşılaşılsa da -mAz biçimi daha fazla görülür.

artuq bol-mas		7 defa	kılmazlar		33 defa
---------------	---	--------	-----------	---	---------

15. *Taşuknâme*'de kelime içi ve kelime sonlarında Türkçe kelimeler ve eklerde /a/ ve /e/ sesleri için “ı” (elif) işareti kullanılmıştır.

otda		izgeyler	
sonra		kaınatkaılar	

16. *Taşuknâme*'de /η/ sesinin imlası /نک/ ile yazılmıştır.

teηizniη		taηsuq	
anıη		taηrıka	

Aşağıdaki tabloda seslerin ve bazı eklerin dönemlere göre karşılaştırılması verilmiştir. *Taşuknâme*'nin Harezmi Türkçesi Dönemi'ne daha yakın olduğu görülmektedir.

	Eski Türkçe	Karahanlı Türkçesi	Harezmi Türkçesi	Çağatayca	Taşuknâme
/-d-/	/d/	/d/	/d/ / /y/	/y/	/d/ / /y/
/-b/, /-b-/	/b/	/w/	/w/	/v/ ~ Ø	/w/ ~ /v/

/k-/ , /-k-/	/k/	/k/	/ħ/	/ħ/	/ħ/
/t-/	/t/	/t/	/t/	/t/ ~ /d/	/t/
/-p-/	/p/	/p/	/p/	/f/ ~ /p/	/p/
/-g-/	/g/	/g/	/w/ ~ /v/	/v/	/w/ ~ /v/
zamir n'si	zamir n'si var	zamir n'si var	zamir n'si var	zamir n'si yoktur	zamir n'si var
kişi zamiri	men	men	men	min / sin	men / sen
er- fiili	er-	er-	er-	er- / i-	er-
birle edatı	birle	birle	birle	bile / birle	birle
-mAz	-mAz	-mAz / -mAs	-mAz/-mAs	-mAs	-mAz / -mAs

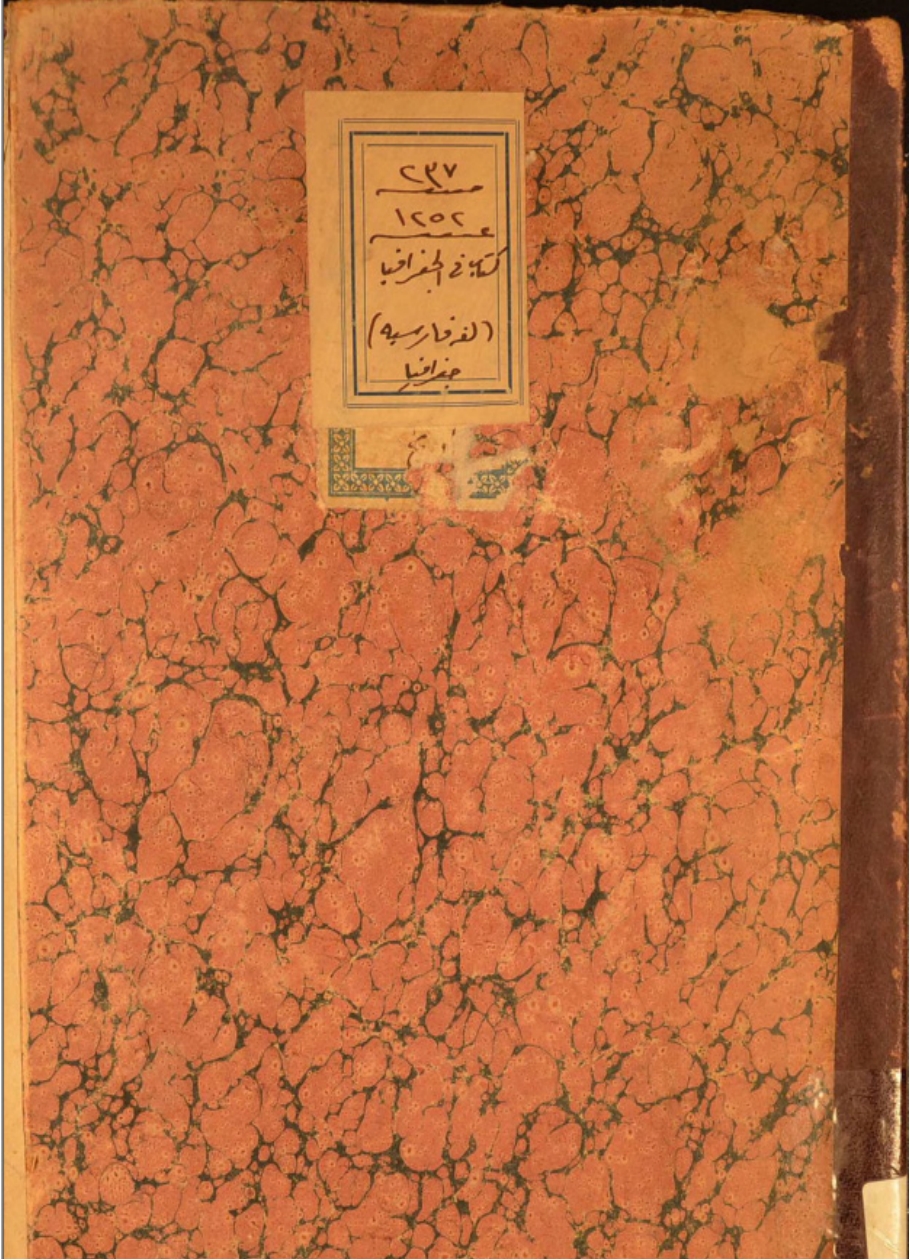
## Sonuç

Türk diline ait eserler eski dönemlere gidildikçe sayısal olarak azalmaktadır. Bu makalede *Taşuknâme-i İlhâni*'nin Harezmi Türkçesine ait tercümesi ana hatlarıyla tanıtılmaya çalışılmıştır. Eser tarafımızca Mısır el-Ezher Şeyhliği Kütüphanesinde bulunmuştur. Daha önce bilinmeyen bir eserdir. Yukarıda verilen örneklerden hareketle eser Türk dili tarihi içerisinde Harezmi Türkçesi Dönemi'ne aittir. Bunun en güçlü kanıtı olarak; kelime içi /d/ ~ /y/ sesinin /d/ ağırlıklı olması, kelime içi ve sonu /b/ > /w/ değişmesi, zamir /n'sinin metinde bulunması, birle edatı, er- cevherî fiili gibi özellikler Harezmi Türkçesinin belirgin özelliklerdendir.

*Taşuknâme* içerik itibarıyla dönemin diğer eserlerinden ayrılmaktadır. Dünyanın ve anasır-ı erbaanın oluşumu, değerli taşlar, madenler, alışımlar ve hoş kokular hakkında bilgi vermektedir. Bu taşların iyisi ve kötüsü, yararları ve zararları, hangi hastalıklara iyi geldiği yer yer hikâyelerle desteklenerek anlatılmıştır. Gramer özellikleri bakımından Harezmi Türkçesine büyük bir katkı sağlamasa da söz varlığı açısından önemlidir. Doğa bilimleri alanına ait Türkçeye tercüme edilen ilk eserlerden biri olma ihtimali yüksektir.



## 8. Eserden görüntüler



Resim 1: Eserin kapak sayfası.







Resim 3: Eserin 1b sayfası





2a

ونصل على الاخيار من بريرة خصوصاً على محمد والره وصحبه الاحبار  
 و سلم تسليماً كثيراً اما بعد حينين لو يد محمد بن محمد بن محمد بن الحسين  
 الطوسي نور الله فبره بآيات جبهان هانء امن وامن وامن ان ابن ضعيف  
 در خواست كودء تا ليفي مے پايد پرداخت در معرفت انواع جواهر معدني  
 وغيران از جينهاي ظريف كحضرت ماسي اورند و كيفيت و انواع ان  
 از بهترين و بدترين و شبه هريك و خاصيت و ثمنان و محافظت اشنان  
 شرحي تمام بنويس و باعرضه دار و چون استعداد ان پادشاه در تحصيل  
 شرف نفس و نسوق او حكمت تفرس مے نمودم و صدق رغبته و باين فن  
 حاصل قلمنا بقدر انقدر اشتباقي حكمت كا فراسند قلمدارم  
 شريف مے در بنستم اين كتاب جمع كود شد از كفتار حكماء متقدم و اخج بنده را

از دكان اوردن بر اهل علم از دكان اوردن بر اهل علم از دكان اوردن بر اهل علم  
 در خواست كودء تا ليفي مے پايد پرداخت در معرفت انواع جواهر معدني  
 وغيران از جينهاي ظريف كحضرت ماسي اورند و كيفيت و انواع ان  
 از بهترين و بدترين و شبه هريك و خاصيت و ثمنان و محافظت اشنان  
 شرحي تمام بنويس و باعرضه دار و چون استعداد ان پادشاه در تحصيل  
 شرف نفس و نسوق او حكمت تفرس مے نمودم و صدق رغبته و باين فن

Resim 4: Eserin 2a sayfası



## Kaynakça

- Ata, A. (2014). *Çağatay Türkçesinin ilk devresi: Harezmi - Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Aydüz, S. (2007). Rasathâne. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde Cilt 34, s. 456-458. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi I-II*. İstanbul: Enderun.
- Eckmann, J. (1988). İslâmî Orta Asya Türk edebî dilinin özellikleri, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 2, 1-9.
- Eckmann, J. (1958). Çağatay dili hakkında notlar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 1958, 115-126.
- Ercilasun, A. B. (2006). *Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. (2019). Arap harfli Türkçe tarihî metinlerde zaman ve yer tespiti - metinler nasıl okunmalı?, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, 12 (2), 1-9.
- Köprülü, M. F. (1945). Çağatay edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi* içinde Cilt 3, s. 270-323. İstanbul: MEB.
- Kurtulmuş, F . (2019). Mısır el-Ezher Şeyhliği kütüphanesinde bulunan Türkçe yazma eserler. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (44), 160-186 . DOI: 10.17498/kdeniz.644882.
- Menges, K. H. ve Benzing, J. (1998). Türk dillerinin sınıflandırılması (çev. R. Küçükboyacı), *Tarihî Türk şiveleri* içinde s. 1-14 (haz. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Nasr, S. H. (1996). *The Islamic intellectual tradition in Persia*. New York: Routledge.
- Razavî, M. (1348). *Tensûh-nâme-i İlhanî*. İntişarat-i Bünyâd-i Ferhengi-i İran.
- Sağol, G. (2002). Harezmi Türkçesi ve Harezmi Türkçesi ile yazılan eserler. *Türkler* içinde Cilt 5, s. 804-813. Ankara: Yeni Türkiye.
- Spuler, B. (1957). *İran Moğolları: siyaset, idare ve kültür, İlhanlılar devri, 1220-1350* (çev. Cemal Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Valentine, P. M. (2012). *A social history of books and libraries from cuneiform to bytes*. Lanham: Scarecrow.
- Yuvalı, A (2000). İlhanlılar. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde Cilt 22, s. 102-108. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.



### Extended Summary

Interlinear translation has a very important place in the history of Turkish. The fact that Turkish words can be seen with their equivalents in foreign languages makes it possible to know the layers of meaning in historical text publications and lexicography studies. Interlinear translation method is mostly seen in Quran translation and dictionary studies. *Taḥṣuḩnāme-i İlḩanī* is an interlinear translation of a work of natural sciences besides religious texts in the Khwarezm Turkish period. This situation increases the importance of the work.

In this article, the interlinear translation of *Taḥṣuḩnāme-i İlḩanī* in Khorezmian Turkish which has not been known until today will be introduced. *Taḥṣuḩnāme*, which is originally Persian, was translated into Khwarezm Turkish by interlinear method. *Taḥṣuḩnāme* was copyrighted by Naser al-Din Tūsī. The aim of the article is to announce *Taḥṣuḩnāme* to the world of science and to add a new one to the limited number of Khorezmian Turkish works. In addition, the text publication and dictionary of the work are being prepared by us as a PhD thesis under the supervision of Prof. Dr. Ceval Kaya and this work is about to be completed.

The work is in the Lugat-ı Şarkıyye collection in the library of al-Azhar Sheikh in Cairo. The collection number is 1252, the general library number is 237. It is 99 folios. In the library records, the name of the copy is incorrectly recorded as “Kitāb fī’l Coğrafiyye” and it appears in Persian as the language.

The number of works in Khorezmian Turkish which we have today, is limited. *Taḥṣuḩnāme* can be regarded as an important work in two ways: History of Turkish language and history of Turkish science. Its importance for history of Turkish language history is that it is a new and independent work belonging to the period of Khorezmian Turkish which is rarely found today. In addition to this, as it is known, the works of the period can be gathered around religious, didactic and literary texts. *Taḥṣuḩnāme*, unlike the other works of the period, is a scientific work on mining and stones of natural sciences. As it is understood from the interlinear translation, it is also important in terms of showing us the vocabulary of Turkish language about stones and mines today.

*Taḥṣuḩnāme* consists of 4 parts;

In chapter 1; The formation of air, fire, water, and soil so-called “anāsır-ı erbaa”, is explained. They are informed about their transformations to each other and the formation of mines.

In section 2; Starting from the pearl, information is given about 64 stones.

In section 3; Seven metals so-called “seven filizāt” are told.

In section 4; Pleasant scents were handled.

Some sound features related to the language of the work are shown below:

1. / d / consonant in Old Turkish changed / ğ / during Karakhanid Turkish. In Khorezmian Turkish, /d/ was preserved in some examples and in some samples it



became /y/. In *Taşuknâme*, there are some words with /d/ which can be called the characteristic feature of Khorezmian Turkish.

2. In the Old Turkish texts, / b / consonant in the word and the end of the word has been changed to /w/ in Karakhanid Turkish. Albe in Khorezmian Turkish, the sound of /w/ is preserved in some words, it is form of /v/ in some words. This voice is in the form of /w/ in *Taşuknâme* and is written with the spell of / ف /.

3. In the Khorezmian Turkish period, / k / in the word becomes the sound of /h/. In *Taşuknâme*, forms with /h/ are seen.

4. /f/ sound during the Chagatai period is the sound of /p/ during Karakhanid and Khorezmian periods.

5. In Karakhanid Turkish, /g/ in the word is converted to /w/ during the Khorezmian Turkish period. In Chagatai, it becomes /v/.

6. The pronoun “n” which appears as a distinctive element for the periods of Khorezmian and Chagatai Turkish, is found in the text.

7. In the Khorezmian period, the first and second singular person is in the form of “men” (I) and “sen” (you). It is in the form of “min” and “sin” during Chagatai period.

8. The copula verb, which will be transformed into the verb “i-” in the Chagatai period, is in the form of “er-” during the Khorezmian period. In the *Taşuknâme*, the “er-” shape is used.

9. Even in the Chagatai period, it can be used “bile”/ “birle” together. Khorezmian period is in favor of ‘birle’.

10. In the Karakhanid Turkish period, the binary forms of -mAz / -mAs started to be seen. However, during the Khorezmian period, the forms with -mAs began to spread. In *Taşuknâme*, forms with -mAz are predominant.

11. At the end of the word that Caferoğlu stated for *Nehcü'l Feradis*, “s” was often written with the spelling “p”.

12. At the begining of the word the sound of /t/ is preserved.

*Taşuknâme* seems to be closer to Khorezmian Turkish period.

As a result, a new work which name is *Taşuknâme-i İlhanî* of Khorezmian Turkish was introduced. Unlike other works of the period, an interlinear translation like *Taşuknâme* contains various words that do not appear in the texts of the period. It is also important that the Turks were interested in a scientific work and translated into Turkish.





## TEVÂRÎH-İ MÜLÛK-İ ACEM'İN ÇAĞATAYCA METNİ VE OSMANLICA TERCÜMESİNDE ALTA SIRALAMA

Hilal Oytun ALTUN\*

### Özet

Mevcut bilgilerimize göre Çağataycadan Osmanlıcaya yapılmış tercüme Nevâyî'ye ait iki mensur eserle bir mesneviden ibarettir. Bu eserlerden biri olan İran hükümdarlar tarihi konulu *Tevârih-i Mülûk-i Acem* 15. yüzyıl sonlarında yazılıp 16. yüzyılda Osmanlıcaya tercüme edilmiştir. İki metin, birleşik cümlelerin yapısı bakımından karşılaştırıldığında Çağatayca ile Osmanlıca arasında daha önce irdelenmemiş bazı farklar tespit edilebilmektedir. Bu farklar, iki metinde de yoğun olarak bulunan Hint-Avrupa söz dizimi kurallarına göre alta sıralanmış cümlelerde bilhassa dikkat çekicidir. Çağatayca metinde Hint-Avrupa modeli alta sıralamanın Osmanlıca tercümeyle oranla daha çeşitli işlevlerle ve daha sık kullanıldığı görülmektedir. Bazen Türkçenin zarf-fiil grupları ile Farsçanın bitimli cümleleri alta sıralamaya yarayan cümle bağlayıcıları bir arada kullanılmaktadır. Çağatayca metinde bu gibi melez yapıların örneğine rastlanmamaktadır, ancak Osmanlıca tercümede bu kullanımların farklı tipleri mevcuttur.

**Anahtar Kelimeler:** Ali Şir Nevâyî, Fenâyî, Tevârih-i Mülûk-i Acem, alta sıralama.

### CLAUSE SUBORDINATION IN CHAGATAI TEXT OF TEVARIH-I MULUK-I ACEM AND ITS OTTOMAN TRANSLATION

#### Abstract

According to our current knowledge, translations made from Chagatai to Ottoman Turkish consist of two prose works and a masnavi

\* Dr., Jagiellon Üniversitesi Doğu Dilleri Enstitüsü, hilal.altun@uj.edu.pl, ORCID: 0000-0003-0813-9843.



which belong to Nevâyî. One of these works *Tevârih-i Mülûk-i Acem*, which deals with the history of Iranian ruler dynasties, was written at the end of the 15<sup>th</sup> century and translated to Ottoman Turkish in the 16<sup>th</sup> century. When the text is compared with its translation with regard to the structure of compound sentences, it can be seen that there are some differences between Chagatai and Ottoman Turkish that have not been examined before. These distinctions are particularly noteworthy in terms of clause subordination constructed according to Indo-European syntax which are found abundantly in both texts. In the Chagatai text, it can be observed that the Indo-European subordination model is used with more diverse functions and more frequently than its Ottoman translation. Sometimes subjunctors copied from Persian and the Turkic adverbial verbs are combined to subordinate the clauses to a superordinate sentence. There are no examples of such structures in the Chagatai text while various types of these hybrid forms can be found in its translation.

**Keywords:** Ali Şîr Nevâyî, Fenâyî, Tevârih-i Mülûk-i Acem, clause subordination.

## I. Giriş

*Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ*<sup>1</sup> ve *Tevârih-i Mülûk-i Acem*<sup>2</sup>, Nevâyî'nin bir-birinin devamı veya bir bütünün parçaları olarak tasarladığı tarih konulu iki mensur eserdir. *Tevârih-i Mülûk-i Acem*'i dil tarihimiz açısından önemli kılan yönü ise Nevâyî'nin Osmanlıcaya tercüme edilmiş nadir eserlerinden biri olmasıdır.<sup>3</sup> Sistematik düzeni ve üslubu ile tarihî şahsiyetler ansiklopedisi özellikleri taşıyan eseri Nevâyî, 1492'den sonra tamamlamış (Kaçalın, 2011, s. 845), Fenâyî de, tercümenin bilinen en eski nüshasının tarihine bakılacak olursa 1581'den önce Osmanlıcaya aktarmıştır (Altun, 2020, s. 62). Fenâyî'nin yaptığı tercüme hicri 1194'te Viyana'da *Târih-i Fenâyî* başlığı ile basılmıştır ('Alî Şîr Nawâ'î, 1783).

Tek tük cümlelerin atlanmış olması dışında tercüme orijinal metne oldukça sadıktır. Aynı aileye mensup iki yazı dili arasında yapılan tercümenin dil özellikleri de her bakımdan kaynak metinle paralellikler göstermektedir. İki metnin karşılaştırılması, Çağatayca ve Osmanlıca arasındaki ses, şekil, sözlük bilgisi eş değerlikleri hususunda mevcut bilgilerimizi teyit etmektedir. Cümle

<sup>1</sup> *Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ* için bk. Türk, 2018, s. 1-74; Abik, 1993, s. 60-194.

<sup>2</sup> *Tevârih-i Mülûk-i Acem*'in Çağatayca metni şu çalışmalarda işlenmiştir: Türk, 2019, s. 1-49; Abik, 1993, s. 195-284.

<sup>3</sup> Bilinen diğer iki tercüme Nevâyî'nin tezkire türündeki mensur eseri *Mecâlisü'n-Nefâyis*'le (Türk, 2010, s. 395-408) Bursalı Lâmiî Çelebi tarafından genişletilmiş olarak Osmanlı Türkçesine aktarılan *Ferhâd ü Şîrin* mesnevisidir (Esir, 2014, s. 39-64).





kuruluşu, özellikle de birleşik cümlelerin yapısı söz konusu olduğunda Çağatayca ile Osmanlıca arasında daha önce irdelenmemiş bazı farklar bulunduğu görülmektedir. Bu farklar, iki metinde de yoğun olarak bulunan Hint-Avrupa tipi alta sıralanmış cümlelerde bilhassa dikkat çekicidir.

Bu çalışmada iki metni, ana cümleye öge olarak katılan bitimli cümlelerle, fiilimsi grupları bakımından karşılaştırarak bu yapılarda ortaya çıkan sentaktik farklılıkların Çağatayca ve Osmanlıcaya özgü bir eğilim veya kuralı yansıtıp yansıtmadığını tespit etmeyi amaçladık. Noktalama işaretlerinin bulunmadığı dönem metinlerinde cümlelerin doğru anlaşılması, Türkçeye Farsçadan kopyalanmış Hint-Avrupa dillerine özgü cümle yapıları sebebiyle de zorlaşmaktadır. Çalışmamızın bir amacı da bu yapıların Osmanlıcaya nasıl aktarıldığının ortaya konmasıdır.

## II. Alta sıralama

Çağdaş Türk lehçelerinde genel olarak fazla tercih edilmeyen Hint-Avrupa tipi alta sıralamanın sık kullanımı, incelediğimiz döneme ait metinlerin tipik sentaks özelliklerindedir. Türkçenin Hint-Avrupa dilleriyle teması neticesinde, bitimli cümleleri başka bir cümlenin ögesi hâline getirmeye yarayan bağlaçlar, cümle yapıları ile beraber Türkçe söz dizimine kopyalanmaya başlanmıştır. Farsçadan alınmış söz dizimi öğeleri ve cümle kuruluş şekilleri Türkçenin tarihî yazı dilleri olan Çağatayca ve Osmanlıca metinlerde bolca bulunmaktadır.

Eckmann'ın (1988) Çağataycada en sık rastlanan yardımcı cümleleri incelediği çalışmasında; şart cümleleri ve Hint-Avrupa dillerinin söz dizimi kurallarına göre alta sıralanmış cümleler sentaktik görevlerine göre özne, yüklem, nesne ve tümleç olarak tasnife tabi tutulmakta, alt ayırım ise yardımcı cümlelerin yapılarına ve anlamlarına göre yapılmaktadır (Eckmann, 1988, s. 31-58). Yine Eckmann (1966) bizim burada alta sıralama olarak incelediğimiz cümle tipini “Karışık cümleler” başlığı altında “Özne”, “Nesne”, “İlgi” ve “Zarf” yan cümleleri olarak dört gruba ayırarak ele almıştır (Eckmann, 1966, s. 202-215). Mansuroğlu (1955) ise genel olarak Türkçede yardımcı cümleleri inceleyerek bunları anlamları ve bağlaçlar bakımından tasnif etmiştir.

Hint-Avrupa dillerinde bitimli yüklemle sahip yan cümleler, sentaktik işlevlerine göre üç ana grupta incelenmektedir: sıfat işlevli (ilgi cümlecikleri), isim işlevli (tümleç yan cümleleri) ve zarf işlevli yan cümleler. Bu sınıflama çerçevesinde cümlelerin alta sıralanması bir derecelendirme konusu olarak kabul edilebilir (Aarts, 2006, s. 252). Şöyle ki zarf yan cümleleri ana cümle yüklemine zaman, sebep, amaç, tercih, karşıtlık gibi bilgilerle niteler ve cümlede fiil isteminin zorunlu kılmadığı bir öge olarak yer alır. Tümleç yan cümleleri, yüklem istemine doğrudan bağlı olan öğelerden biri olarak cümle-



ye katılır. İlgili cümlecikleri ise bir ögeyi oluşturan ismin veya isim görevinde bir yapının tamlayanı olarak görev yapar, bu sebeple de bir öge yuvasını tek başına dolduramaz. Diğer yandan tamlananın derin yapıda var olduğu ama yüzey yapıya taşınmadığı ilgili cümlecikleri isim işlevli bir öge olarak cümleye katılabilir.

*Tevârih-i Mülûk-i Acem*'in Çağatayca metni ve Osmanlı tercümesinde Türk ve Hint-Avrupa tipi alta sıralama tekniklerinden bir arada istifade edilmektedir. Latin yazı sistemine göre sola dallanan Türkçenin ve büyük oranda sağa dallanan Farsçanın alta sıralama teknikleri birbirlerinden farklıdır. Öncelikle, Türkçede bitimli cümleleri başka bir cümlenin ögesi hâline getiren serbest morfeplerin sayısı birkaç taneyle sınırlıdır (Johanson, 2013, s. 27). Tümleç yan cümlelerinin bir kısmı (1) ve *diye, gibi, için* vb.<sup>4</sup> serbest morfeplerle ana yüklemle bağlananlar (2) hariç, Türkçe söz diziminde alta sıralama, yüklem fiilimsilerle bitimsizleştirilmesi (3) suretiyle yapılır.

(1) “*Kaganlıg bodun erdim kaganım kanı? Ne kaganka eşig küçüg bërürmen*” tēr ermiş. (BK D9)

(2) a. *Yalawaçı, edgü sawı, ötügen kelmez tēyin* yayın süledim. (BK D39)

b. *Özüm kutum bar üçün* kagan olurtum. (BK K7)

(3) *Olurtukuma ölteçiçe sakınıgma* Türk begler bodun *ögürüp sewinip, toñutmuş* közi yügerü kördi. (BK D2)<sup>5</sup>

Orta devir Türk yazı dillerine Farsçadan kopyalanmış olan Hint-Avrupa modelinde ise bitimli cümleler, alta sıralama işlevli serbest morfepler yardımıyla ikincil hâle getirilerek bir üst cümlenin parçası durumuna indirgenir. İki söz dizimi arasındaki bir diğer fark da Türkçe sentaksta yardımcı unsurun ana unsurdan sonraya getirilmesi prensibine aykırı olarak Farsçada alta sıralayıcı bağlaçlar, yan cümleleri ana yüklemden sonraya yerleştirebilmektedir. Alta sıralama işlevli cümle bağlaçlarından bir kısmı Türkçeye Farsçadan kopyalanmıştır, bir kısmı da köken olarak Türkçe olmakla birlikte Hint-Avrupa tipi alta sıralamada kullanılmaktadır.

Biz bu çalışmada *Tevârih-i Mülûk-i Acem* ve tercümesinde söz konusu cümle yapılarını incelerken Osmanlıca metin için Kahire nüshasından (K) istifade ederek, nüshalar arasında farklılık olduğu durumlarda çevrim içi *Viyana* nüshasının (V) ilgili sayfasına bağlantı verdik. Çağatayca metin için ise eksik, silik, kopuk yaprakları bulunmayan Fatih nüshasını (F) esas aldık. Manzum

<sup>4</sup> Bunların bir kısmı bazı araştırmacılarca birleşik zarf-fiil kabul edilmektedir. Konuyla ilgili görüşler için bk. Gülsevin (2001).

<sup>5</sup> Örnek cümleler Orhun Yazıtları'nın Tekin (1998) yayınında sırasıyla şu sayfalarda geçmektedir: (s. 58, 62, 64, 76). 1 ve 2'deki yan cümleler ve 3'teki fiilimsiler eğik yazı ile; 2'deki edatlar altı çizili gösterilmiştir.





parçalarda vezin gereği cümle bilgisi kuralları esnetilebildiğinden metinleri mensur kısımlar üzerinden karşılaştırdık. İncelediğimiz yapıların sınırlarını belirlemek üzere bir işaretleme sistemi benimsedik. Buna göre:

- İlgili cümlecikleri ve bunlarla benzer işlevlerle cümleye katılan sıfat-fiil gruplarını köşeli parantez [],
- Tümleç yan cümleleri ile cümlede fiil isteminin zorunlu kıldığı ögeler olarak yer alan isim görevindeki sıfat-fiil ve isim-fiil gruplarını açılı parantez <,
- Zarf yan cümleleri ile zarf-fiil gruplarını küme parantezle {} gösterdik.

İncelediğimiz yapılarla doğrudan ilgili olmayan cümle parçalarını ise normal paranteze () aldık. Tercümenin söz dizimi bakımından orijinal metne paralel olmadığı cümlelerle; ses, şekil ve sözlük bilgisi farkları da inceleme dışında tutulmuştur.

Çalışmamıza konu olan cümleler hakkında bir fikir vermesi açısından, aşağıdaki örnekte Türkçeye ve Farsçaya özgü yapıların bir arada kullanılışı ile bunların şekil ve anlam özellikleri izlenebilir:

<p>Ammā (1a) {<b>çün</b> ataları saltanat kılmaydur êrdiler} ve (1b) {Keyhüsrev'ning oğlu yok <b>cihetidin</b>} {mülkni anga bêrgende} êlge katık keldi. (2) {<b>Çün</b> ol bu işni <b>angladı</b>} êl bile andak barıştı (3) {<b>kim</b> barça anı tilediler}. Mülk açmagıning <b>ciheti ol boldı</b> (4) {iki oğlu bar êrdi}. (F731a/13-14)</p>	<p>Ammā (1) {<b>çün</b> ataları saltanat kılmamışdı ve Keyhüsrev'ün dağı oğlu <b>yoğıdı</b>} {mülki aña vericek} halka güç geldi ve (2) {ol dağı bu işi fehm <b>édüp</b>} halkla bir vechle ma'âş eyledi (3) {<b>kim</b> cümlesi rāzî ve şākîr olup cān u gōñülden dilediler} ve mülk açmagınuñ <b>ciheti ol idi</b> (4) {<b>kim</b> iki oğlu varıdı}. (K9a/6-8, V9b/6-9)</p>
---	---

Osmanlıca metinde (1) ile işaretlediğimiz *çün*'lü yan cümlede, iki farklı sebep ve ile yan yana sıralanmıştır. Çağataycada ise iki farklı sebep, iki farklı yan cümlede gösterilmiştir: (1a) Farsça *çün*'lü yan cümledir; (1b) ile numaraladığımız örnek ise Türkçe söz dizimine göre yapılmıştır. (2) numaralı cümlelerde orijinal metinde Farsça, tercümede Türkçe söz dizimi tercih edilmiştir. Sonuç bildiren yan cümle (3) her iki metinde Farsça söz dizimi kurallarına göre *kim* ile işaretlenmiştir. (4) numarada ise sebep bildiren yan cümle ana cümleye *cihet* kelimesini niteleyen ilgi cümlecığı biçiminde bağlanmıştır. Aynı söz dizimi yapısı Çağataycada iki nokta işlevindeki *kim* bağlacı kullanılmaksızın oluşturulmuştur.

### A. Türkçe söz dizimine göre alta sıralama

Karahan (2000, s. 17-19) Türkçedeki cümleleri yapı bakımından tasnif ettiği çalışmasında bir tek bitimli yükleme bağlanan ögelerle oluşturulan cüm-



leleri I. grupta dört tip olarak ele almaktadır. Bunlardan ilki basit yapıdadır: (I. 1.) *Ayşe okula gitti*. Bizim bu çalışmada “alta sıralama” olarak adlandırdığımız ve Karahan tasnifinde I. grup 2, 3 ve 4. tiplere giren cümle yapıları örnekleri ile şöyledir:

(I. 2.) *Ayşe koşarak okula gitti*.

(I. 3.) *Ayşe iyileşirse okula gidecek*.

(I. 4.) *Ayşe “Okula gideceğim” dedi*. (Karahan 2000, s. 19)

Fiilimsi grupları, zaman-görünüş ve şahıs bilgisi iletmeyen fiiller esasında kurulduğu için “yan cümle” sayılmamaktadır (Tekin, 1992, s. 102). Türkçe dil bilgisinde, fiilimsi grupları genellikle aldıkları eklere göre isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil grubu olarak adlandırılmakta; “zarf-fiil”in cümlede zarf görevini üstlendiği adından anlaşılmakta ise de isim-fiil ve sıfat-fiil gruplarını cümledeki görevleri esasında ayırt eden ve genel kabul görmüş bir terminoloji bulunmamaktadır. Karahan (2000) da tasnifinde, fiilimsi gruplarının ve çekimli fiile sahip yan cümlelerin sentaktik görevlerine değinmemiştir. Aynı tasnifteki örnekler bu görevlere de işaret edilecek şekilde şöyle genişletilebilir:

(I. 2.) a. *{Ayşe koşarak} okula gitti*.

b. *{Ayşe sınıfı geçti diye} babası ona bisiklet aldı*.

(I. 3.) *Ayşe {iyileşirse} okula gidecek*.

(I. 4.) a. *Ayşe <“Okula gideceğim”> dedi*.

b. *Ayşe <“Okula gideyim” diye> düşündü*.

c. *Ayşe <arkadaşlarının okula gittiğini> gördü*.

(I. 5.) a. *[Derslerine çok çalışan] Ayşe sınıfını geçti*.

b. *[Dersine çalışan] sınıfını geç*.

Buna göre (I. 2a, 3, 4c, 5a, 5b)’deki gibi fiilimsi ekleriyle veya (I. 2b, 4a, 4b)’deki gibi bitimli fiillerle kurulan yapılar, cümlede alabilecekleri görevler esasında isim işlevli, sıfat işlevli ve zarf işlevli oluşlarına göre sınıflanabilir. Biz burada yazının sınırlarını zorlamamak için terminoloji ve tasnif tartışmalarına girmeyip fiilimsi gruplarının cümledeki işlevlerini Hint-Avrupa dillerindeki muadilleriyle (ilgi cümlecikleri, tümleş yan cümlesi, zarf yan cümlesi) karşılaştırmalı olarak göstermek amacıyla aynı tabloda veriyoruz.

Tablo 1: Türkçe metinlerde alta sıralama şekilleri

İşlev	Tür	Tip	Yüklem	Ana cümleye bağlayan morfem	
				Bağlı morfem	Serbest morfem



Sıfat	Sıfat-fiil grubu <sup>6</sup>	Türkçe I	bitimsiz	sıfat-fiil ekleri	-
	İlgi cümlecığı	Farsça	bitimli	-	ki, kim
İsim	Sıfat-fiil, isim-fiil grubu	Türkçe I	bitimsiz	sıfat-fiil, isim-fiil ekleri	-
	Tümleç yan cümlesi	Türkçe II	bitimli	-	-
		Türkçe III	bitimli	-	diye, vb.
Farsça	bitimli	-	ki, kim		
Zarf	Zarf-fiil grubu	Türkçe I	bitimsiz	zarf -fiil ekleri	-
	Zarf yan cümlesi	Türkçe II	bitimli	-	diye, için, vb.
		Farsça	bitimli	-	ki, kim, çün, tā, vb.
Zarf-fiil grubu	Melez <sup>7</sup>	bitimsiz	zarf -fiil ekleri	ki, kim, çün, tā, vb.	

Tercümenin alta sıralama bakımından orijinal metinden farklılıklarına geçmeden önce kısaca fiilimsi grupları ile Türkçedeki yan cümle yapılarını aşağıda metinden örneklerle özetleyeceğiz.

### 1. İlgi cümlecığı ile benzer görevde sıfat-fiil grupları:

Sıfat-fiil ekleri ile kurulan fiilimsi grupları bir ögenin tamlayanı olarak cümleye katılabilir. Örneklerde nitelenen unsurun altı çizilmiştir:

[Andağ **perveriş bërgen**] atağa nè vefâ kıldıng kim manğa kılgaysın. (F736a/23)

[Seni bu nev'le **besleyen**] ataña vefân olmayıcağ, baña hõd hîç olmaz. (K20b/13)

Ve Gâve'ni uluğ terbiyyet kılıp teyemmün üçün [anı yığaça bağlap **alem kılgan**] sahtiyânı muraşsa' kıldı. (F729b/10)

Ve Gâve-i Âhenger'ün [ol **alem kılduğı**] sahtiyânı teyemmünen ve teber-rüken muraşsa' kılıp ihtirâm eyledi. (K5a/3)

[Minüçihr **koğan**] kā'ide ve rüsümni tüze almadı. (F729b/28)

[Minüçihr **koğu**] rüsüm u kā'ideyi ol ri'âyet kılmadı. (K5b/16)

Tamlananın düşürüldüğü sıfat-fiil grupları:

Erdeşir beğâyet hıredmend êrdi, [**kalğanığa**] nân toğrap anga bërdi êrse helâk boldı. (F735a/1)

<sup>6</sup> Tamlanan unsurun yüzey yapıda düşürüldüğü sıfat-fiil grupları cümleye isim işlevi ile katılır (Karabulut, 2009, s. 107-111).

<sup>7</sup> Çağatayca metinde örneklerine rastlamadığımız bu yapılar ve özellikleri için bk. Şenlik 2006, s. 179-189.



Erdeşîr be-ğâyet hîred-mend idi; [ol şerbetüñ **ķalanını**] ekmek toğrayup şerbet şunana yêdüricek, ol dem helâk oldı. (K17a/7-8)

Ecel yêtkêç cihân anga hem [özge cihândârlarğa **ķılğanını**] ķıldı. (F735a/17)  
...ecel yêtüp [özge cihândârlara **ķıldıđını**] aña dağı ķıldı. (K17b/13)

## 2. Tümleç yan cümleleri ve onlarla aynı öge yuvalarını dolduran isim-fiil ve sıfat-fiil grupları:

Cümleye fiil isteminin gerektirdiği ögelerden biri olarak isim işlevinde katılan yan cümlelere “tümleç yan cümlesi” adı verilir (Dixon, 2006, s. 4, 7). Tümleç yan cümlelerinin başlıca özelliği, bu tip cümleleri öge olarak kabul edebilen yüklemelerin sınırlılığıdır.<sup>8</sup> Semantik özellikleri sebebiyle zorunlu öge olarak sadece isim ve zamir türündeki kelimeleri alabilen yüklemeler (*al-*, *iç-*, *ye-*, *oyna-* vs.), isim işlevli yan cümleleri ve fiilimsi gruplarını öge olarak kabul etmez (Dixon, 2006, s. 9).

Türkçenin söz dizimi kurallarına göre, bitimli bir yükleme sahip cümleler, isim işlevi ile başka bir cümlelerin ögesi olabilir. Türkçe söz diziminde bunları öge olarak kabul edebilen yüklemelerin sayısı sınırlı olmakla beraber, yukarıda Orhun Yazıtları'ndan verdiğimiz örneklerden de görüleceği gibi, bir bağlaçla veya bağlayıcı bir unsur olmaksızın bitimli cümleler bir üst cümleye alta sıralanabilir. Türkçede dolaylı anlatım da hem fiilimsi grupları hem de yan cümlelerle kurulabilmektedir.

Tablo 2: Türkçe metinlerde tümleç yan cümleleri ve onlarla aynı işlevde sıfat-fiil ve isim-fiil grupları.<sup>9</sup>

Tür	Tip	Yüklem	Ana cümleye bağ-layan morphem	Cümledeki yeri
Sıfat veya isim-fiil grubu	Türkçe I	bitimsiz	Sıfat veya isim-fiil ekleri	Ana yüklemden önce
Tümleç yan cümlesi	Türkçe II	bitimli	Ø	Ana yüklemden önce
	Türkçe III	bitimli	diye vb.	Ana yüklemden önce
	Farsça	bitimli	ki(m)	Ana yüklemden sonra

<sup>8</sup> Tümleç yan cümlelerini öge olarak alabilen yüklemelerin özellikleri için bk. Dixon 2006, s. 8-14, 27-33. Türkçede tümleç yan cümlelerini ve benzer işlevli fiilimsi gruplarını öge olarak alabilen fiillerin örnekleri ve tasnifleri Coşkun (2019, s. 17), Johanson (2013b, s. 79-80) ve Csato'da (2010, s. 116-117) görülebilir.

<sup>9</sup> Türkçe cümle bilgisi araştırmalarında, belli anlam kategorisine giren yüklemelerin isteminin gerektirdiği bir öge yuvasını isim işlevi ile dolduran fiilimsi gruplarını ve aynı durumdaki bitimli cümleleri bir arada kapsayan, üzerinde uzlaşmış bir terim bulunmamaktadır.



Türkçe I. tipte sıfat-fiiller ve isim-fiillerle oluşturulan fiilimsi grupları isim işleviyle cümleye katılır. Çalışmamıza konu olan metinlerde bu yapının örnekleri vardır:

<Mülk için öz tedbîr ve rayı bile **yasamak**> muqarrer kıldı. (F741b/9-10)  
 <Mülk işini kendü re'y ü tedbîriyle **düzmek**> muqarrer kıldı. (K34a/5)

Ve <Fârisî kitâb bitimek ve böz **toğumağnı**> ol ihtirâ' kıldı. (F729a/1)  
 Ve <Fârsî kitâb yazmağı> ve <bez **toğumağnı**> ol ihtirâ' kıldı. (K3a/14)

Türkçe II. tip olarak kaydettiğimiz yapılar, bitimli yüklemi bulunan cümlelerin isim olarak işlem gördüğü şekildedir. Metinde bu yapının örnekleri bir iki cümle ile sınırlıdır:

Ve anı <Zâb bin Tahmâsb oğlu Mînuçîhr neslidin> dëpdürler. (F730a/26)  
 Ve anı <Zâb bin Tahmâsb oğlu Mînuçîhr neslindendür> dëdiler. (K7a/6-7)

Türkçe III. tipte ise bitimli cümleler *diyü* edatı ile ana yükleme bağlanır; bu yapıdaki cümleler metinlerde yok denecek kadar azdır. Aşağıdaki örnekte Çağatayca metinde fiilimsi, Osmanlıca metinde tümleç yan cümlesi bulunmaktadır:

Şâbür anıng kaşıda istiklâl hayâl kılıp, yaman eletip <këlürge> hükm kıldı. (F735b/1)  
 Şâbür anuñ fikrinde istiklâl mülâhaza kılıp, <“Gelsün.” **diyü**> emr eyledi. (K18a/16)

### 3. Zarf yan cümleleri ve zarf-fiil grupları:

Türkçe I. tipte zarf-fiillerle kurulan fiilimsi grupları ana cümle yüklemine zaman, sebep, amaç, karşılaştırma, benzetme gibi bilgilerle niteler. Metinlerde çeşitli zarf-fiil ekleriyle kurulan fiilimsi grupları sık geçmektedir:

{Ol bulûğ haddîğa **yêtkendin songra**} Gîv bin Gevzerz Kişvâd Isfâhân'dın yalğuz yaşurun këlîp Keyhüsrev'ni anası bile alıp kaçıp İrân'ğa eletti. (F730b/17)

{Bulûğ haddine **yetişdükden soñra**} Gîv bin Gevzerz-i Kişvâz Sipâhân'dan yaluñuz gelüp, Keyhüsrev'i ve anasını alup, kaçup İrân'a ilettdi. (K7b/19)

{Gâzur anı suda **tapkan üçün**} Dârâb at koyup érđi. (F732a/7)  
 Ve {gâzur anı şuda **bulduğı cihetden**} adını Dârâb komış idi. (K10a/13)

Ve Rüstem, {{Siyävüş kanın **tiley**} Türân'ğa çerig **tartıp**} nîhâyetsiz katlı kıldı. (F730b/18)

Ve Rüstem, {{Siyävüş kanını taleb **eyleyü**} Türân'a çeri **çeküp**} bî-nihâyet katlı kıldı. (K8a/2)



Her iki metinde de en sık kullanılan zarf-fiil eki, asıl işlevi ana cümle yüklem kuruluşunu kopyalamak olan  $-(U)p$  zarf-fiilidir.<sup>10</sup>

Türkçe II. tipte, ana cümleye *diye*, *gibi*<sup>11</sup>, *için*, vb. serbest morfemlerle katılarak yüklemi amaç, sebep, tarz gibi bilgilerle niteleyen bitimli zarf yan cümleleri vardır. Metinde fazla örneği bulunmayan bu yapılar Türkiye Türkçesinde: *Babası çocuğa {okumayı söktü diye} bisiklet aldı.*, *{Geç kalmayalım diyerekten} ezanla yola çıktık.* Özbek Türkçesinde: *{Tokkuz sum âlaman deb} toksan gap eşitdim.* (*{Dokuz sum alacağım diye} doksan laf işittim.*) (Abdurahmânov, 1958, s. 127), *{Çang çıksın üçün} derazalarni âçdi.* (*{Toz çıksın diye} pencereleri açtı.*) (Abdurahmânov, 1958, s. 86) ve benzeri şekillerde örneklendirilebilir.

Metinden aldığımız örnekte *dép/diyüp* kelimelerini edat kabul edip Türkiye Türkçesine *diye* ile aktardığımız takdirde yan cümlelerin, ana cümleye bağlaç yardımıyla sebep anlamıyla ve zarf görevinde katıldığı söylenebilir. Metinlerde bu tip cümleler tek tük bulunduğu için, örneklerde yer alan *dép/diyüp* kelimelerinin asıl anlamlarını kaybederek gramerleşmiş olduğunu iddia ederken temkinli olmakta fayda görüyoruz. Fiillerin gerçek anlamlarıyla *de-* “söyle-”, kullanıldığını varsaydığımız takdirde ise bunları tümleş yan cümlesi olarak kabul etmek gerekecektir. Türkiye Türkçesinde de bu cümleler iki şekilde düşünülebilir: Tümleş yan cümlesi: *<Düşman az> deyip gaflete düşme...!* Zarf yan cümlesi: *{Düşman az diye} gaflete düşme...*

Uruşda düşmen az **dép** gâfil bolmağay kerek kim köp otunni az ot küydür. (F740a/18-19)

Ve şavaşda düşmen az **diyüp** gâfil olmaya ki çok odunı az od yaçar. (K29a/11)

Aşağıdaki örneğin de zarf veya tümleş yan cümlesi olup olmadığına bir bakışta karar vermek mümkün değildir. Çağataycadaki sebep bildiren zarf yan cümlesi, tercümedeki de *bahane et-* fiiline bağlanmış tümleş yan cümlesi gibi görünmektedir.

<sup>10</sup>  $-(U)p$ , diğer zarf-fiillerden farklı olarak yüklemine bitimsizleştirdiği yapının içeriğini amaç, sebep, zaman gibi zarflık bilgilerle etiketlemez; başka bir deyişle  $-(U)p$ 'lu zarf-fiil grubu ana cümle yüklemine nitelemez, çünkü içeriği tamamlayıcı bir bilgi olarak işaretlenmemiştir.  $-(U)p$  zarf-fiil eki ile “aynı zaman dilimi içinde ortaya çıkan ve birbirini takip eden hareketleri” ifade eden, sıralı cümle benzeri bir yapı kurulmasını sağlar (Karahan, 1992, s. 335-336).  $-(U)p$  zarf-fiilinin asıl işlevinin bağlı olduğu ana cümlelerin yüklem fonksiyonunu kopyalama veya yüklem sıralama olduğu çeşitli çalışmalarda tespit edilmiştir: Csato-Johanson, 1992-93, s. 134; Johanson, 1995, s. 322-324; 2013, s. 124. Ayrıca bk. Şenlik, 2016, s. 121-122.

<sup>11</sup> Gülsevin (2001, s. 135-136) bunlardan *gibi* ile kurulan yapıları “birleşik zarf-fiil” olarak sınıflamaktadır: *Anlıyormuşsun gibi hep sana soruyorlar.* “Gibi”nin benzer kullanımları ile ilgili örnekler için bk. Gülsevin, 2001, s. 135-136.



{“Bir çerigde yahşı yürümedingiz.” **dêp**} her kün neçeni buyurur êrdi kim öltürürler êrdi. (F741a/4)

<“Fülân cenkde eyü yürümedüñüz.” **diyü**> bahâne êdüp her gün bir niçesini öldürür idi. (K32b/6)

Bitimli bir yükleme sahip olmak dışında bir cümlenin tüm özelliklerini taşıyabilen Türkçe fiilimsi grupları, başka fiilimsi gruplarını veya bitimli cümleleri öge olarak alabilir. Çalışmanın bu kısmını böyle bir örnekle noktalayabiliriz. Örnekte sıfat-fiil grubunun<sup>(1)</sup> nesnesi, bitimli fiile sahip tümleş yan cümlesidir<sup>(2)</sup>:

Ve [<Dil-ārām-ı Çengī ve Yēti Kaşır ve Hāvernağ ve sāyir hālātın biley><sup>(2)</sup> dēgen]<sub>(1)</sub> **kişi** bu faķırning Hāmse’side Seb’a-ı Seyyāre’de oğup ma’lūm kılsun. (F738a/12)

Ve [<Dil-ārām-ı Çengī ve Yēdi Kaşır-ı Hāvernağ ve sāyir hālātın bileyin><sup>(2)</sup> diyen]<sub>(1)</sub> **kişi** bu faķırūñ Hāmse’sinde Seb’a-i Seyyāre’de oğuyup ma’lūm kılsun. (K25b/2)

### Zarf-fiiller

Osmanlıca tercüme, fiilimsi grupları söz konusu olduğunda Çağatayca metinden sadece zarf-fiil grupları bakımından farklılaşmakta, sıfat-fiiller ve isim-fiillerde ise orijinal metni takip etmektedir. Tercümenin fiilimsi gruplarının aktarımında kaynak metinden farklılaştığı durumlar aşağıda sıralanmıştır.

#### Zaman bildiren zarf-fiiller

Çağatayca metinde zaman bildiren zarf-fiiller Osmanlıca metinde genellikle yine zarf-fiillerle karşılanmaktadır; ancak bir örnekte cümle yan yana sıralanarak aktarılmıştır:

{Aflyūn’ga izhār **kılgaç**} anıñ oğlı yok êrdi ve ulğayıp êrdi mülkini nebiresi İskender’ge tapşurup özi ‘ibādetka meşğül boldı. (F733a/8)

Aflyūn’a izhār **kıldı** ve Aflyūn’uñ dağı oğlı yoğıdı ve hem gāyetde pīr olmışdı mülkini kız oğlı İskender’e virüp kendüsi ‘ibādetke meşğül oldı. (K12b/5-8)

Tam tersi birkaç örnekte Çağataycada yan yana sıralanmış cümleler tercümede zaman bildiren zarf-fiillerle birleştirilmiştir:

Yine bir oğlıga dağı çek **tüsti**, ol bītaħammül bolup çağırıp elge köp ta’nlar kılıp Zāhḥāk’ni sökti. (F729b/1)

{İttifāk yine bir oğlına dağı kur’a **düşicek**} anuñ ihtiyārı kalmayup çağırıp feryād êdüp ḥalka ta’nlar kılıp Zāhḥāk’e sögdi. (K4b/7)



Bazı örneklerde Çağataycada ifade edilen “sonra” anlamı Osmanlıcaya zarf-fiille aktarılmamıştır. Örnek cümlede sonralık anlamını ifade maksadıyla ayrı bir zaman zarfı kullanılmıştır.

...{köp söz arada **ötkendin song**} kâzir bildi <kim yaşura almas>... (F732a/9)

...{arada çok söz **geçüp**} kâzir **âhir** gördi <ki şaklayubilmez>...(K10a/16)

..{çerig **qaytqandın songra**} Humāy, çerigige utru bir menzil kēlip feth keyfiyyetin taḥḫīk kıluṛ êrdi Dārāb'ın körgüzdiler. (F732a/16)

{‘Asker **dönüp** İrān’a **geldükde**} Humā, çerisine bir menzil istiḫbāl êdüp feth keyfiyyetin şorıcaḫ ol maḥalde Dārāb'ı gösterüp... (K10b/8)

#### -sA

Çağatayca metinde şart kipinin zaman bildirdiği cümleler, Osmanlıcaya zaman ifadeli zarf-fiillerle aktarılmıştır:

{Yat yağı araga **kirse**} birbirige meded yētkürgeyler. (F733b/17)

{Yad yağı **geldügi vaḫt**} biri birine yardım eyleyeler (K14a/13)

-Dı+*şahıs eki*+ *êrse*<sup>12</sup> yapısı da Çağatayca metinde zaman ifadesinde kullanılmaktadır:

(Erdeşir begāyet ḫiredmend êrdi) {ḫalḡanıḡa nan toḡrap anḡa **bêrdi êrse**} helāk boldı. (F735a/1)

(Erdeşir begāyet ḫiredmend idi) {ol şerbetüñ ḫalanını ekmek toḡrayup şerbet şunana **yêdüricek**} ol dem helāk oldı. (K17a/6)

Böyle cümlelerin Osmanlıcaya –Up ile aktarıldığı örnekler de mevcuttur:

Erdeşir devlet-i rehnümünü emri bile {şerbetni alurda te’emmül zāhir **ḫıldı êrse**} şerbet bêrgüçi müteḡayyır bolup êligi titrep şerbetdin yarımı töküldi. (F734b/29)

Erdeşir devlet-i rehnümünüyle {şerbeti alurken te’emmül zāhir **ḫılıp**} şerbet vërenüñ eli ditreyüp beñzi müteḡayyır olup şerbetüñ yarısı döküldi. (K17a/6)

#### Sebeup bildiren zarf-fiiller

Orhun Yazıtları’ndan tanıdığımız ve Çağatayca metinde yer alan isim cümlelerinin son çekim edatları ile alta sıralandığı yapı (*{Özüm kutum **bar üçün** kagan olurtum*. BK K7 (Tekin, 1998, s. 58)) Osmanlıcaya “ol-” fiiline sebep bildiren zarf-fiil eklenerek aktarılır.

...yana daḡı söz köp bar, ammā {şıḫḫatden **yıraḫraḫ üçün**} bitilmedi. (F728b/4)

<sup>12</sup> Bu yapının tarih boyunca farklı kullanım ve işlevleri için bk. Eker, 2019.





...dahı çok söz demişler, ammā {sıhhatden **ba' id olduğu ecilden**} yazılmadı. (K2a/14)

Cümlelerin arasındaki anlam ilişkisinin işaretlenmesinde farklı fiilimsiler de tercih edilebilmektedir. Örnekte sebep anlamlı zarf-fiiller bulunmaktadır:

... {mülk ve saltanatın **kêce almasdın**} İsfendiyâr'ın Rüstem uruşığa yiberdi. (F731b/8)

... {mülk saltanatından **geçmedüğü ecilden**} İsfendiyâr'ı Rüstem cengine göndürdi. (V10b/9)

### B. Hint-Avrupa tipi alta sıralama

Çağatayca ve Osmanlıcaya Farsçadan kopyalanan Hint-Avrupa tipi alta sıralayıcı cümle bağlaçları, bitimli cümlelerin bir ana cümleye öge veya öge tamlayıcısı durumunda katılabilmesini sağlar. Ancak Türkçe metinlerde söz konusu bağlaçların cümleler arasında kurduğu sentaktik ilişki Farsçadakinden farklıdır; bunların gramatik görevlerini sabit kabul ederek Türkçedeki kullanımlarını her durumda alta sıralama olarak değerlendirmek cümleleri yanlış anlamaya sebep olabilir (Şenlik, 2011, s. 262; Johanson, 2013a, s. 145, vd.; Johanson, 1991(1975), s. 210, vd.).

Farsçadan kopyalanan bağlaçların işlevleri ve cümledeki yerleri Türkçede küçük farklarla korunmuştur: Başlarına geldikleri bitimli cümlelerin ana cümleyle irtibatının anlam zeminini işaretler ve cümledeki konumunu belirlerler (Windfuhr ve Perry, 2010, s. 500). Farsça bağlaçların Türkçedeki kullanımları kısaca şöyle gösterilebilir:

Tablo 3. Metinlerde en çok kullanılan alta sıralayıcı bağlaçlar

Bağlaç	Anlam	Cümledeki yeri
çün	sebep, zaman	Ana cümle ögelerinden önce
ki / kim	amaç, sebep, sonuç, zaman	Ana cümle ögelerinden önce veya ana yüklem-den sonra
tâ	zaman sınırı	Ana yüklem-den sonra

Yukarıda özetlediğimiz gibi Hint-Avrupa dillerinde yan cümlelerin ana cümleye hangi anlam ilişkisi ile bağlandığını gösteren alta sıralayan serbest morfeplerin görevini, Türkçe söz diziminde fiilimsiler üstlenmektedir. Bazen zarf-fiil grupları ana cümle yüklemine bağlanırken asıl işlevi bitimli cümleleri alta sıralamak olan bağlaçlardan da istifade edilir. İki farklı dilin sentaks kurallarının bir arada uygulandığı bu alta sıralama tipi “melez” olarak adlandırılmaktadır (Şenlik, 2006, s. 186-187). İncelediğimiz Çağatayca metinde melez kullanımlara rastlanmamaktadır; ancak metnin Osmanlıca tercümesin-



de melez yapıların farklı tipleri mevcuttur.<sup>13</sup> Bu şekilde yabancı söz dizimi sistemi Türkçenin kurallarına daha az aykırı hâle getirilmektedir. Ayrıca bu melez yapılarla Hint-Avrupa tipi alta sıralayıcı bağlaçların işlevlerinin pekiştirildiği söylenebilir.

### 1. Zarf yan cümleleri: *çün, tâ, ki(m)*

Çağataycada Hint-Avrupa tipinde alta sıralanmış yan cümlelerin Osmanlıcaya fiilimsilerle aktarıldığı ya da tam tersi örnekler de mevcuttur. Aşağıda, her iki metinde yer alan böyle yapılarda anlam ve şekil yönlerinden tespit ettiğimiz farkları ve paralellikleri açıklamaya çalışacağız.

#### Çün

Metinlerde *ki(m)*'den sonra en çok kullanılan ikinci alta sıralama işlevli bağlaç *çün*'dür. Çağatayca metindeki *çün*'lü cümleler Osmanlıcaya çoğunlukla aynen aktarılmıştır. Farklı aktarımlar da bulunur ve bunlar üç şekilde gerçekleşmiştir: a) *Çün* düşürülür ve cümleler yan yana sıralanır. b) *Çün* tercümeyle zarf-fiille aktarılır. c) *Çün* 'lü yan cümle, tercümede *çün* ve zarf-fiilin bir arada kullanıldığı melez yapı ile karşılanır.

a) Aşağıdaki cümlede, Şam vilayetine gidilme tarihi olarak tahta çıkış gösterilirken tercümeyle bu zaman ilişkisi yansıtılmayarak aradaki anlam bağı koparılmıştır.

Atasınıñ velî'ahdı êrdi. {**Çün** padişahlıkka **olturdı**} Şâm vilâyetiğa barıp Yaḥyâ 'aleyhisselâm katıl intikâmığa cehûdlarını kırdı ve ... (F734a/1-2)  
Atasınıñ velî'ahdı olup *tahta oturdu*. Şâm vilâyetine varup Yaḥyâ peygamber 'aleyhisselâm intikâmına cehûdlaruñ ba'zısını kırıp ve ... (K14b/13-14)

b) *Çün*'e karşılık Osmanlıca metinde başta *-Up* olmak üzere, zaman ve sebep bildiren zarf-fiillerin kullanıldığı örnekler:

{**Çün vefât kıldı**} oğlı yok êrdi, ammâ ḥaremi ḥâmile êrdi. (F736a/8)  
{**Kendü vefât êtdükde**} oğlı yoğıdı, ammâ ḥaremi ḥâmile idi. (K20a/4)

{**Çün** Erdeşir bulûğ ḥaddığa **yetti**} barça bilig bile êrdemde yegâne bolup şöhret tuttu. (F734b/8)

{Erdeşir ḥadd-i bulûğa **yetişüp**} cümle-i kemâlâtı kesb êdüp yegâne-i âfâk olup 'âlemde şît u şadâsı şöhret tuttu. (K16a/13)

<sup>13</sup> Osmanlıca metinlerde melez yapılarla ilgili detaylı bilgi ve örnekler için bk. Şenlik, 2006, s. 179-189; Akalın, 1995, s. 160-162. İncelediğimiz Çağatayca metinde bulunmamakla birlikte çeşitli dönemlere ait metinlerde bu türden kullanımlar görülmektedir. Örneğin, Harezmi Dönemi metinlerinde *kaçan kim* ve *-Dı+ erse*'nin bir arada kullanılmasıyla melez yapılar oluşmaktadır: "Qaçan kim bu ḥabarnı Abū Lehebke *keltürdiler erse*. Abū Leheb gâzabı taqı ziyâda boldı" // Bu haberi Ebu Leheb'e ulaştırdıklarında Ebu Leheb'in öfkesi daha da arttı. (Eker, 2019, s. 49)



{**Çün** ol bu işni **angladı**} el bile andak barıştı kim barça anı tilediler. (F731a/14)

Ve {ol dağı bu işi **fehm édüp**} halkla bir vechile ma‘aş eyledi kim cümlesi rāzī vü şākir olup cān u gönülden muhabbet eylediler. (K9a/6-8)

Çağatayca metindeki zarf-fiil gruplarının Osmanlıcaya *çün* ile aktarıldığı örnekler nadirdir:

Ve {Keyhüsrev’ning hātırı Efrāsiyāb ifsādıdın **cem bolğandın songra**} Lohrās b’nı [kim Keykubād neslidin ér di] pādişāhlıqqa oturup özi saltanat terkin tutup el arasdın gāyib boldı. (F731a/7-8)

{**Çün** Keyhüsrev’ün hātırı Efrāsiyāb ıztırābindan **emīn oldı**} Lohrās b kim Keykubād neslinden idi pādişāhlıqqa oturdup kendü saltanat terkin kı lup halk içinden gāyib oldı. (K8b/15-16)

c) Zarf-fiil gruplarının başına *çün* bağlacının getirildiği melez yapılar:

{**Çün** tahtka oturup tāc başıqā koyup el ileyige **turdılar**} ol perīşān söz ayta başladı... (F741/26)

{**Çün** tahta oturup, tācı başına koyup, el öñine gelmege **başladuğı maħalde**} başladı perīşān sözler söylemege (K34b/12-13)

Yan cümlelerin ana cümleyle zaman ilişkisi içinde olduğu birkaç örnek, tercümede *çün* bağlacı ve *-Up* zarf-fiilinin bir arada kullanılmasıyla karşılanmıştır.

{**Çün** Cemşīd kām’ıdın şong Pars tahtın **buldı**} zulm u sitem ‘āgāz kıldı. (F729a/23)

{**Çün** Cemşīd kām’ından şoñra tahta **oturup**} zulm u sitem ‘āgāz eyledi. (K4a/14-15)

{**Çün** Pervīz kayşer imdādı bile anıñ üstige kēlip ol dağı çıkıp **uruştı**} basılıp hākān hīdmetiqa bardı. (F740a/16-17)

{**Çün** Pervīz, kayşer mededi birle Behrām-ı Çübīn üzerine gelüp ol dağı karşı çıkıp **uruşup**} basılıp, hākān hīzmetine vardı. (K30b/)

Melez yapıların başka bir örneğinde cümlelerin sınırları açık görünmediğinden *çün*’lü kısmın ana cümleye zarf-fiille alta mı yoksa *ve* cümle bağlacı ile yan yana mı sıralandığı anlaşılamamaktadır.

Eşk bin Dārā {**çün** İbtaḥş-ı Rümī’ni aradın **çıkardı ve** İrān mülkin Rüm ehli küdüretidin şāfı **kılıp**} sāyir Mülük-i Tavāyif bile muvāfaqat kıldı. (F733b/14-15)

Eşk bin Dārā {**çün** İbtaḥş-ı Rümī’yi aradan **götürdi ve** İrān mülkini Rüm ehli küdüretinden şāf **kılıp**} sāyir Mülük-i Tavāyif’le muvāfaqat kıldı. (K14a/9-10)



### Çün'le ilgili diğer farklı aktarımlar:

Çağatayca metinde iki ayrı “çün”lü yan cümlelerin bir ana yükleme bağlandığı birkaç örnek vardır; bunlar Osmanlıcaya “çün”lerden bir tanesi atılarak ya da başka bir unsurla karşılanarak aktarılmıştır:

{Şehrîrâd **çün** padişâhlık tahtığa olturdı} {**çün** andın uluğrağ ve tingtuşluk el bar êrdiler} alarğa aning hidmeti katık kélür êrdi ve ‘âr kılurlar êrdi ki anga Ekâsire kâ‘idesi bile mülâzemet kılğaylar. (F41a/21)

{Şehrîrâd **çün** şâhlık tahtına oturdı, Ø andan ulu kişiler varıdı} kim anlara anuñ hizmeti güç gelüp ‘âr êderleridi kim Ekâsire kâ‘idesi üzre mülâzemet eyleyeler. (K33a/14-16)

{**Çün** tanglası halâyık munı kördiler} {**çün** uluğ kişi êrdi} müteğayyir boldılar, keyfiyyetni ma‘lûm kılğaç teskîn taptılar ve Fîrüz Hürmüz’ğa ta‘n kıldılar. (F741b/15-16)

{**Çün** yarındası halk bunu görüp müteğayyir oldılar} {**zîrâ** be-gâyet ulu kişi idi} keyfiyyet-i hâl ma‘lûm oldı, cemî‘isi sâkin olup Fîrüz Hürmüz’e ta‘n eylediler. (K34a/13-15)

Çağatayca metinde zaman bildirmek üzere kullanılan *imdi kim* bağlacı Osmanlıca metinde *çün* ile karşılanmıştır:

{**İmdi kim** mülk alıp ata ornığa **pâdişâh boldı**} halâyık mütevehhim boldılar. (F736a/4)

{**Çün** atası yerine **pâdişâh oldı**} halâyık mütevehhim oldılar. (K19b/15)

Buraya aldığımız bir başka örnekte “çün”lü cümlelerin metinlerdeki durumunu gösteren birkaç kullanım bir arada bulunmaktadır. Cümle sınırlarını göstermek üzere bağlaçları ve yüklemeleri kalın gösterdik. (1) numaralı cümle Çağataycada yan yana sıralanmışken Osmanlıcada hem *çün*’le alta sıralanmış hem de *ve* ile yan yana sıralanmıştır. Osmanlıca cümledeki *çün* işlevsiz görünmektedir.

Çağatayca metinde (2) numara ile işaretlediğimiz “çün”lü yan cümle içinde iki sebep belirtilmektedir. Tercümede ise bu iki sebep birbirinden ayrılmış, hatta ikinci sebep birincisinin sonucu gibi gösterilmiştir. Çağatayca “{hakim olduğu ve halkı riyazet sebebiyle avladığı için} Güştasb’ı da kandırdı” mealindeki cümle, tercümede “{hakim olduğu için} halkı riyazet sebebiyle avlamıştı; Güştasb’ı da kandırdı” hâline getirilmiş.



<p>Güştâsb Haleb mülkide tahtka <b>olturdi ve</b> (1) Zerdüşť anıng zamânında zuhür kıldı ve ol gebr dînide riyâzetler ve mücâhedetler <b>tartıp êrdi</b>. Zend kitâbın tašnîf kılip êlni ol dînga da'vet kıldı.</p> <p>{<b>Çün</b> hakîm <b>êrdi ve</b> (2) riyâzet cihetidin êlni sayd <b>kılip êrdi</b>}; Güştâsb'ı hem firifte <b>kıldı</b>. Güştâsb Zerdüşť dînin ihtiyar kılip êlni hem ol milletka givürdi. (F731a/26-29)</p>	<p>{Güştâsb <b>çün</b> Haleb mülkinde tahta <b>oturdu</b>} <b>ve</b> (1) Zerdüşť Hakîm anuñ zamânında zuhür <b>êdüp ve</b> ol gebr dîninde riyâzetler ve mücâhedeler <b>çeküp</b>, Zend kitâbın tašnîf êdüp halkı ol dîne da'vet kıldı.</p> <p>{<b>Çün</b> hakîm <b>idi</b>} (2) riyâzet ciheti ile halkı şayd <b>eylemiş idi ve</b> Güştâsb'ı dağı firifte <b>kılip</b> kendü dînine koyup, halkı dağı ol dîne koydı. (K9b/9-13)</p>
--	---

### Tā

Aşağıdaki cümlede alta sıralayan “*tā*”nın, Osmanlıcaya yan yana sıralayan ‘*ākıbet* zarfı ile aktarılması Türkçe cümle mantığını yansıtan örneklerden biri olarak görülebilir. Böyle kullanımlar, bu bağlaçların Türkçedeki öncelikli işlevinin alta sıralamaktan ziyade önermeler arasındaki anlam ilişkisini işaretlemek olduğunu akla getirmektedir.

Örnekteki cümle bağlaçları; Çağataycada alta, Osmanlıcada yana sıralama işlevli olmak üzere, ikinci önermeyi ilkinin neticesi olarak işaretlemektedir.

‘Ulvānī’ni kalın sipah bile **yiberdi**, **tā** anı tutup ara bile iki bölüp cismın pāre pāre **kıldı**. (F729a/15)

‘Ulvānī’yi ‘azīm’ asker ile üstine **göndürüp**, ‘**ākıbet** anı tutup bıçkı ile iki bölüp, cismını pāre pāre eyledi. (K4a/1)

Çağatayca metinde *çün*, *tā*, *kim* bağlaçları ile ana cümleye birleştirilen yan cümle, Osmanlıcaya Türkçe söz dizimi araçlarıyla aktarılabilir:

Yusuf peygâmbere hem anda mütevellid boldı ve Hūd ‘aleyhi’s-selâm dîniğa kirdi, Hāzramūt’da êrdiler, **tā öttiler**. (F729a/26)

Yūsuf ‘aleyhi’s-selâm dağı anuñ zamânında geldi ammā Hūd ‘aleyhi’s-selâm dînine girüp, **ölince** Hāzramūt’da oldu. (K4a/18)

Aşağıdaki örneklerde Çağatayca cümle Farsça söz dizimine uygun, Osmanlıca tercümesi melez yapıdadır: Bu şekilde tercümede ana cümlelerin zaman sınırını belirtme işlevine sahip iki farklı morfem bir arada kullanılmıştır.

Anıng başı üstide asıp anğa pādışāhlıg buyururlar êrdi **tā** Şābūr **toğdı**. (F736a/9)

Anuñ başı üstine aşa koyup aña pādışāhlıg êtdürdiler **tā** oğlı Şābūr **toğınca**. (K20a/6)

Noktalamanın bulunmadığı metinlerde bazen cümlelerin ne şekilde tahlil edileceği çok açık görünmemektedir. Aşağıdaki örnek Farsça *tā* bağlacı ile başlatılan kısım, melez bir yapı sayılabileceği gibi, zarf yan cümlesini *bolup*



*êrdi/bolmuşıdı* kısmına kadar genişletmek de mümkündür: Vezir, Şâbûr'u 10 yaşına varıp nadir bir delikanlı olana kadar mı yetiştirdi (10 yaş delikanlılık sayılır mı?); yoksa 10 yaşına kadar yetiştirdi ve sonra Şâbûr nadir bir delikanlı mı oldu? Çağatayca metinde Farsça bağlaç ve zarf-fiilin bir arada kullanıldığı melez yapıların örneği bulunmadığı için bu cümlede yan cümle yüklemine *bolup erdi* olması daha muhtemel görünmektedir:

Vezîr anga Şâbûr at koydı ve imhâl bile terbiyyet kıılır êrdi {**tâ** on yaşğa yêtkende} ? hüsñ ü cemâlde ve rüşd ü kemâlde nâdire bolup êrdi.}? (F735a/6)

Vezîr anuñ adını Şâbûr koyup ihtimâm ile terbiyyet kıılır idi {**tâ** on yaşına girüp} ? hüsñ ü cemâlde ve rüşd ü kemâlde nâdire-i zamân olmuşıdı. }? (K17a/15)

Esas işlevi sınırlama olan *tâ*, tercümede bir örnekte *tâ kim* bağlacı ile karşılanmıştır.

Her kimning bir sevgülü kişisi barsa êrdi aning şüretin yasap aning bile hursend bolur êrdiler {**tâ** bütperestlikka müncerr boldı}. (F729a/2)

Her kimün kim bir sevgülüsi ölse idi anuñ şüretin düzüp anuñla hursend olurdu {**tâ kim** bu hâlde bütperestlige müncerr oldu.} (K3a/15-16)

Sonuç bildiren yan cümle ana cümleye Çağataycada *kim* ile, tercümede *tâ* ile bağlanmıştır:

Sêni nê nev' terbiyyet kıılıpdurlar **kim** munça nâzik bolupsın? (F736a/22)  
Atañ seni nice terbiyyet êdüp ne ile beslemiş idi **tâ** bu mertebede nâzik olupsın?" (K20b/11)

### **Ki(m)**

Farsçadan kopyalanmış *ki* ve Türkçe kökenli muadili *kim*, ilgi ve tümleç yan cümlelerini ana cümleye bağlamak dışında, yan cümleleri zarf olarak da işaretlemektedir.<sup>14</sup> Çağatayca metinde *ki(m)* bağlacı Osmanlıca metne göre biraz daha sık ve farklı işlevle kullanılmaktadır. Bu işlevlerden biri de sonuna geldiği bitimli cümleyi ana cümlenin zamanını gösteren zarfi hâline getirmektir. Böyle cümleler Osmanlıcaya zarf-fiillerle aktarılmıştır:

{İttifākā bir gün tavile başıda **olturup êrdi kim**} Erdevān'ning haremideñ niçe kenizek ötüp baradurlar êrdi, biri Erdeşir'ni körüp köngül aldurup... (F734b/13-14)

{İttifāk bir gün tavile başında **oturur iken**} Erdevān'ñ haremideñ bir niçe cāriye geçüp gider iken birisi Erdeşir'i görüp aña 'aşık oldu. (K16b/3)

<sup>14</sup> Tarih boyunca Türkçede *ki/kim*'in farklı kullanımlarından örnekler için bk. Erguvanlı, 1980-1981.



{Anası kaşır tamıda deşt-i şahrâ temâşâ **kıladur êrdi kim**} İskender'ning qarasin körüp mühri hareketka kélip emçegige süt keldi. (F733a/7)

{Anası kaşır tamına çıkup şahrâ cānibini temâşâ **éderken**} İskender'ün qaraltısın görüp muhabbet tamırı hareket édüp memesine süd geldi. (K12b/4)

{İsfendiyār... saltanat istid'ā'sı **kıldı kim**} Güştāsb yā Rüstem anıñ hükmi icābet kıılmağan cihetden yā mülk ve saltanatdın kēçe almasdın İsfendiyār'ın Rüstem uruşığa yiberdi (F731b/7-8)

{İsfendiyār... mülk istid'ā'sı **kılıcaq**} Güştāsb yā Rüstem anuñ hükmine itā'at kıılmağu ecilden veyā mülk saltanatından geçmedüğü ecilden İsfendiyār'ı Rüstem cengine göndürdi (V10b/2-3)

Yine Osmanlıcaya zarf-fiille aktarılan başka bir cümlede *kim* bağlacı bu kez artçı pozisyondaki “da” edatı ile benzer şekilde (Şenlik, 2016, s. 118-120), iki cümle arasında paralellik kurmaktadır:

{Andağ perveriş bergeñ ataga **nē vefā kıldıñ kim**} manğa kılgaysın. (F736a/23)

{Seni bu nev'le besleyen ataña vefāñ **olmaycaq**} baña hūd hīç olmaz. (K20b/13-14, V22b/11)

Çağataycada sebep bildiren yan cümle “*kim*”le kurulmuş, Osmanlıcaya bu kısım Türkçe sentaksa göre uygun olarak sebep bildiren zarf-fiil yapısı ile aktarılmıştır:

Sūdāye, ögey anası, anğa ‘āşık bolup êrdi; {andan **kim** kām hāşıl kıla almağay} öz kōrkunçıdın Keykāvūs kaşıda anı özi bile bednām kılıp çaqtı. (F730b/12-13)

Sūdāye kim ögey anası idi, aña ‘āşık olup {andan murād hāşıl edemedüğü **ecilden**} anı Keykāvūs katında kendüyle müttehim édüp kovladı (K7b/11)

Yüklemi istek kipinde çekimlenmiş “*ki(m)*”li zarf yan cümleleri, ana yüklem amaç bildirme işlevi ile bağlanırlar. Çağatayca metinde “*kim*”li cümlelerin yüklemi istek kipinde çekimlenerek amaç bildiren bir yan cümle kurulmuş, ancak Osmanlıca tercümede bunlar amaç anlamı hissedilmeyecek şekilde yan yana sıralanmıştır:

Evvel ‘azīmet [ki kıldı] Zābulistān’ğa kıldı {**kim** atası İsfendiyār kıanın tilegey}. (F731b/19)

Evvel ‘azīmet [ki kıldı] Zābulistān’a, atası İsfendiyār kıanın taleb eyledi. (V11a/6-7)

Başka bir örnekte ise yüklemi *de-* olan zarf yan cümlesi bir tümleç yan cümlesini öge olarak almıştır. Orijinal metindeki anlam ilişkisi, tercüme metinde amaç bildiren zarf yan cümlesi sentaksıyla (*ki(m)* + istek kipinde çekimlenmiş yan cümle yüklemi) oluşturulmuştur.





İsfendiyâr'ın Rüstem uruşığa yiberdi ({kim anıng tarafıdın hâtır cem' emes êrdi}) {<bir yolu anı def' kıl dağı ferâgat bile pâdişâhlık oltur> **dép**}  
(1). (F731b/9)

İsfendiyâr'ı Rüstem cengine göndürdi ({kim anuñ tarafından hâtırı cem' degül idi}) {**kim** bir uğurdan anı dahı def' êdüp ferâgatle pâdişâhlık **êde**}  
(2). (V10b/9-10)

Bu kısma aldığımız son örnekte, Çağatayca metinde bağlaçsız olarak yana sıralanmış cümleler, tercümede iki nokta işlevli kim bağlacı ile birleştirilmiş, böylece yan cümle ana cümlelerin sebebi olarak işaretlenmiştir:

Mülk açmağının ciheti ol boldı, Ø iki oğlu bar êrdi: Güştâsb bile Razîn.  
(F731a/14-15)

Ve mülk açmağınuñ ciheti ol idi **kim**, iki oğlu varıdı: Güştâsb ve Razîn.  
(K9a/8)

## 2. Tümleç yan cümleleri

Tümleç yan cümleleri dolaylı anlatım ifade etmek amacıyla da kullanılmaktadır. Aşağıdaki örneklerde zarf yan cümlesi ve tümleç yan cümlesi değişimli tercüme edilmiştir. Çağatayca metinde *buyur-* fiilinin nesnesi olan tümleç yan cümlesi, tercümede *buyur-* fiili atılmak suretiyle, ana cümleye amaç bildiren zarf yan cümlesi hâlinde bağlanmıştır:

...ol iş keyfiyeti ma'lûm kıldı ve kızını vezîriğa tapşurup **buyurdı** <**kim** helâk kılğay>. (F735a/3)

...keyfiyet-i hâli ma'lûm kılup kızını vezîrine vêrdi {**ki** helâk eyleye}.  
(K17a/9)

Orijinal metinde ana cümleye sebep yan cümlesi olarak *kim* ile bağlanan kısım, Osmanlıcada dolaylı anlatıma dönüştürülmüş ve aradaki sebep-sonuç ilişkisi kopmuştur:

...el anıng zulmıdın 'âciz boldılar {**kim** anıng iki egniside andağ maraz peyda bolup êrdi}... (F729a/27)

...halk' âciz oldılar. **Dêrler** <**kim** Zâhğâk'üñ iki omuzında bir maraz zâhir olmışıdı>... (K4b/2)

Çağatayca metinde Farsça söz dizimine göre yapılmış bazı tümleç yan cümleleri Osmanlıcaya Türkçenin söz dizimine uygun olarak aktarılmıştır:

Anı ba'zı dèpdürler <**kim** Peşeng bin Tûr bin Ferîdün oğlıdur> (F730a/3)

Anı ba'zılar <Peşeng bin Tûr bin Ferîdün oğlıdur> **dêrler** (K6a/5)

Öltürürde kız **ayttı** <**kim** pâdişâhdın hâmileyin> (F735a/2)

Kızını öldürmek isteyicek, kız <pâdişâhdan hâmileyin> **diyüp**... (K17a/10)



Farklı cümle tiplerinin bir arada bulunduğu yapılardan bir örnekte, ilgi cümlecği içine yerleştirilmiş tümleç yan cümlesi<sup>(1)</sup> Çağatayca metinde Hint-Avrupa, Osmanlıca tercümesinde ise Türkçe söz dizimine göre kurulmuştur. Bu cümlenin ilgi cümlecikleri başlığı altında inceleyeceğimiz dikkate değer başka bir yönü de Çağataycada, ara söz şeklinde ana yüklemden sonraya yerleştirilen niteleme işlevli kelime grubunun<sup>(2)</sup>, Osmanlıcaya sıfat olarak aktarılmış olmasıdır.

Mīnā érdi, Süleymān peygamber ‘aleyhi’s-selām evlādıdın<sup>(2)</sup> [kim ba‘zı **dépdürler** <ki Buht-ı Naşar anı helāk kıldı><sup>(1)</sup>] (F734a/3)  
Süleymān peygamber ‘aleyhi’s-selām evlādından<sup>(2)</sup> Mīnā idi [kim ba‘zılar anı <Buhtunnaşar helāk étidi><sup>(1)</sup> **dédiler**] (K14b/16)

Ana yüklemden sonraya yerleştirilen tümleç yan cümlesi, Çağatayca metinde bağlaç kullanılmadan ana cümleye birleştirilmiştir:

Şābūr **ayttı** <yana köprüg dağı yasāng> (tā ēl ferāgat bile ötkeyler) (F736a/15)

Şābūr **emréttdi** <kim bir köpri dağı yapalar> (tā halk vūs‘atle geçeler) (K20a/18)

Örnekte dolaylı anlatım ifadesinde ana cümle yüklemi olarak tercümede *dē-* fiili eklenmiştir:

Şeyh ‘Ali-yi Miskeveyh, Ādābü’l-‘Arab ve’l Fūrs atlık kitābıda anı **zıkr kılar** <kim anıng ...> (F728b/14)

Şeyh ‘Ali-yi Miskeveyh, Ādābü’l-‘Arab ve’l Fūrs adlu kitābında anı **zıkr édüp dēr** <ki anuñ ...> (K2b/11)

Tümleç yan cümlelerinde iki söz diziminin bir arada kullanıldığı da görülmektedir. Örnek cümlede Osmanlıcada aynı tümleç yan cümlesi ana cümleye hem Farsça hem de Türkçe söz dizimine göre bağlanmış olmakla sentaktik olarak kusurluysa da *diyüp* sayesinde ana cümle ile yan cümle arasında sebep-sonuç ilişkisi kurulmuştur; bu anlam bağı Çağatayca cümlede gösterilmemiştir.

...reşk bile haseddin **ğazab kıldı** <kim ol biregü oğlu anğa saltanat āyiniñ iktisābı nē münāsibdür> öz mīr-i āhūrluğın buyurđı. (F734b/11)

...reşkenden **ğazab édüp dēdi** <kim ol biregü ola aña saltanat āyiniñ iktisābı ne münāsibdür?> **diyüp** Erdeşir’e kendünüñ emīr-āhūrluğın buyurđı. (K16a/19)

### Tümleç yan cümlesi mi, yan yana sıralama mı, zarf yan cümlesi mi?

Tümleç yan cümleleri semantik olarak ya bir olgu, ya bir kılış, ya da bir ihtimal ifade eder (Dixon, 2006, s. 15). Tümleç yan cümlesinde söz konusu edilen oluş veya kılışın gerçekleşmiş olduğu bilgisi açık veya zımni olarak



anlaşılabilir, ana cümle yüklemi olgusaldır. *Emret-/buyur-* gibi olgusal olmayan ana yükleme bağlanan tümleş yan cümlelerdeki durum gerçekleşip gerçekleşmemiş olduğuna dair bilgi bulunmaz (Johanson, 2013b, s. 77; Csato, 2010, s. 114-117). Örneğin Türkiye Türkçesinde isim işlevli fiilimsi gruplarından örnek verecek olursak “*Gelmesini emretti.*” cümlesinde *gelmek* eyleminin gerçekleşmiş olduğuna dair bir bilgi yoktur. Öte yandan “*Geldiğini emretti.*” ve “*Geldiğini gördü.*” cümleleri karşılaştırıldığında *emret-* ile *gör-* fiillerinin olgusallık açısından farkı anlaşılabilir.

Hint-Avrupa tipi “*ki(m)*”li tümleş yan cümleleri bitimlidir ve ana cümle yükleminden sonraya yerleştirilir. Olgusal olmayan yükleme bağlanan böyle tümleş yan cümleleri, yüklemeleri dilek kipinde çekimlenmek suretiyle emrin/buyruğun içeriği gösterilmiş olur. Bu şekilde dilek kipinde çekimlenmiş yüklemeler, gerçekleşmişlikle ilgili bilgi taşımamaktadır. Bunlar mesela Türkiye Türkçesinde “-mesini emretti” yapısıyla karşılanır. Metinden aldığımız aşağıdaki örnek bu anlamda tipik bir kullanımı temsil etmektedir: Zenginlere yemeklerini fakirlerle paylaşmaları emredilmiştir, ancak bu paylaşma işinin gerçekleşip gerçekleşmediği cümleden anlaşılmaz; *buyur-/emret-* yüklemi olgusal değildir; nesne durumundaki tümleş yan cümlesinin yüklemi de dilek kipinde çekimlenmiştir:

Ğanılarga **buyurdi** <**kim** çastı ta‘âmı bile **ötkergeyler** ve şâm ta‘âmın mesâkînge **bêrgeyler**>. (F728b/26)

Ğanîlere **emr êtdi** <**ki** kuşluk ta‘âmını kendüler **yyyeler** ve aħşam ta‘âmını miskînlere **vêreler**>. (K3a/10-11)

Ancak olgusal olmayan yüklemelere bağlanan bitimli cümlelerin yüklemi haber kipleriyle çekimlendiğinde durum değişmektedir. Bunlar artık Türkiye Türkçesine “-mesini emretti” şeklinde aktarılamaz. Böyle kullanımlar buyruğun içeriğini değil, buyruktan sonra veya buyruk verilmiş olması sebebiyle (buyruğa bağlı olarak) gerçekleşenleri ifade ediyor görünmektedir (Şenlik, 2011, s. 254).

Aşağıda “hükümdar emretti ve (bu emir üzerine onu) katlettiler” şeklinde anladığımız Çağatayca cümle, Osmanlıcaya olgusal olmayan *buyur-* fiilin tümleci olarak kabul edilip “katledilmesini emretti” şeklinde aktarılmış:

(Biz sening oğ kavlüng bile ‘amel kılıp rûhungı ‘azâbdın kütqarurbiz, döp) **buyurdi kim** anı katl **kıldılar**. (F734b/15)

(<Yine biz senüñ kendü sözüñle ‘amel êdüp rûhuñı ‘azâbdan kurtaralum> diyüp) **katline emreyledi**. (K19a/1)

Benzer bir örnekte anlamını “hükümdar emretti, onlar da imaret kıldılar” olarak değerlendirdiğimiz cümle, tercümede Hint-Avrupa tipi tümleş yan cümlesi olarak “mamur eylemelerini emretti” şeklindedir:

...**buyurdu kim** Beytü'l-Mağdis'ni 'imâret **kıldılar**. (F731b/23)

...**buyurdu** <**kim** varup Benî İsrâ'îl kavmiyle Beytü'l-Mağdis'i ma'mûr eyleyeler>. (V11a/13)

Yine aynı şekilde aşağıda “hükümdar emretti, (onlar da bu emir üzerine) verdiler” diye anladığımız Çağatayca cümle, tercümede “hükümdar vermelelerini buyurdu” anlamında görünmektedir:

**Buyurdu kim** ol birining kızını ol birining oğlığa **bêrdiler**, ve ol defnени ol yangı bolğan kedhüdâlarğa **müsellem tuttılar**. (F739a/16-17)

**Buyurdu** <**kim** birinüñ kızını birinüñ oğlına **vêreler**, ol mâlı dañı ikisine **vêreler**>. (K27b/16-17)

Osmanlıcaya istek çekimine değiştirilmeden bırakılmış tek örneği de burada kaydediyoruz:

Erdeşîr şâd-mân bolup **buyurdu kim** anı anıng yaşı eţfâl bile yasap anıng kaşığa **kêltürdiler**. (F735a/12)

Erdeşîr şâd-mân olup **buyurdu kim** anı yaşdaşı oğlanlarla tonadup Erdeşîr'ün karşusından bir bir **gêçürdiler**. (K17b/5-6)

Çağatayca metinde pek çok örnekte emir ifadeli fiillere, yüklemi geçmiş zamanda çekimlenmiş cümleler *ki(m)* bağlacı ile bağlanmıştır. Bu örneklerde olgusal olmayan ana yükleme bağlanan ve haber kipinde çekimlenmiş cümleler artık tümleç yan cümlesi gibi değil yan yana sıralama gibi görünmektedir.<sup>15</sup> Diğer yandan *ki(m)* bu cümlelerde artçı bağlaç olarak kabul edilip işlevi *-dığı için*, *-dığı zaman*, *-ınca*, vb. zarf-fiillerle de karşılanabilir görünmektedir. Ancak Çağataycada olgusal olmayan fiillere bağlanmış Hint-Avrupa tipi “*ki(m)*”li cümleler üzerinde çalışma bulunmadığı için, bu cümleleri tercümenin yardımıyla ve Osmanlıca metinlerden edindiğimiz bilgilerle açıklamaya çalıştık. Dolayısıyla burada ortaya koyduğumuz görüşler konuya yöneltilen ilk dikkatler olarak değerlendirilmelidir.

Burada ele alacağımız son örnekte tümleç yan cümlelerinin yukarıdakilere benzemekle birlikte biraz farklı bir kullanımı da dolaylı anlatımla ilgilidir. Aşağıdaki cümlede, “*kim*”li kısmın *yaz-/biti-* fiinin nesnesi olması beklenirken iki cümle arasında dolaylı anlatım değil tevali (zamansal ardışıklık) ilişkisi bulunduğu görülmektedir. “*Kim*”li cümlede, *Hümây*'a yazılan mekubun içeriği değil, mektup yazılmasından sonra olanlar anlatılmıştır. Bağlaç tercüme aktarılmamıştır:

Humây'ğa anı **bitidiler kim** çerig kaytkandın songra Humây, çerigige utru bir menzil kèlip feth keyfiyyetin taħkîk kıılır êrdi, Dârâb'nı körgüzdiler.

<sup>15</sup> Osmanlıca metinde tek tük görülen bu kullanım, Nevâyî'nin yine mensur *Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ* adlı eserinde de sıkça tercih edilmiştir. Mesela: “Cibrîl ‘aleyhi’s-selam bir dâne kiltürüp **buyurdu kim** anı Nüh ‘aleyhi’s-selam **ikti**.” (Türk, 2018. s. 5; Abik 1993, s. 70).

(F732a/16)

Humā'ya yazup i' lām eylediler. Ø 'Asker dönüp İrān'a geldükde Humā çerisine bir menzil istikbāl edüp feth keyfiyyetin şorıcağ ol maħalde Dārāb'ı gösterüp... (K10b/8)

### 3. İlgî cümlecikleri

Farsçadan Türkçeye kopyalanmış *ki(m)* bağlacının temel işlevlerinden biri ilgi cümleciklerini ana cümleye bağlamaktır. “*Ki(m)*”li ilgi cümlecikleri tipik ara söz özellikleri taşır; cümlelerin anlam istikametini takip etmez ve diğer alta sıralanmış cümleler gibi kendi içinde hem anlam hem de gramer açısından bağımsızdır.

Çağataycada “*ki(m)*”li ilgi cümlecığı ile kurulan tamlamaların Osmanlıcaya Türkçe cümle yapısı ile aktarıldığı örnekler, tam tersi örneklerden daha çoktur:

Rüşeng'ni [**kim** anıñ kıızı erdi] qolğay (F732b/14)

Rüşeng **adlu kızını** 'ağd-i nikāhına qoya (K11b/9-10)

Bir kişi [**kim** sining i'timāding anga bolğay] yiber (F737a/3)

Sen kendü cānibūñden bir i'timād etdüğün kişiyi gönder (K22a/3)

Özge qavllar bile [**kim** Keyūmers depdürler], ma'nāsi hayy-ı nātiğdur. (F728b/5)

Ve Keyūmers diyenler qavli üzre ma'nāsi hayy-ı nātiğ *demek olur*. (K2a/16)

Osmanlıca metinde Farsça cümle yapılarının Nevâyî'nin metninde olduğu kadar ustalıklı kullanılmadığının bir örneği aşağıdaki cümledir. Üç ögesi ilgi cümlecığı ile tamlanmış olan cümle, Osmanlıcaya aktarılırken ilgi cümleciklerinin ikincisi ana yükleme bağlanamamış; unsur cümle içinde tekrar edilmiştir.

'Ammānilerdin pādişāhī [**ki** atı Tāyir erdi]<sub>(1)</sub> Tayğün'nı [**kim** Sāsān tahtgāhı erdi]<sub>(2)</sub>, çapıp Hürmüz'ning igecisini tutup [**kim** Şābūr'ğa hāla bolğay]<sub>(3)</sub> esir kılıp nikāhığa givürüp memleketi buzup qayttı. (F736a/16-18)

Taysefün [**kim** Sāsān taht-gāhı idi]<sub>(2)</sub>; Tāyir [**ki** 'Ammān pādişāhı idi]<sub>(1)</sub> Taysefün<sub>(2)</sub> üstine çeri çeküp, Hürmüz'ün kız karındaşı [**kim** Şābūr'ün hālası idi]<sub>(3)</sub> esir kılıp nikāhına qoydı ve memleketi yıqup bozup yine kendü iline gitdi. (K20b/1-3)

### İlgî cümlecikleri ile farklı tasarruflar:

#### a) Bağlaçsız yapılar:

Yapı olarak “*ki(m)*”li birleşik cümle sentaksına sahip olan bazı cümlelerde bağlacın düşürüldüğü örnekler Türkçenin tarihî devirlerinde mevcuttur (Aka-



ln, 2004). Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde bu yapıyı ele alan bir çalışmada, tümleç ve zarf cümlelerinin yanı sıra ilgi cümleciklerinde de “*ki(m)*”in düşürüldüğü tespit edilmektedir (Akalin, 2004, s. 58-59).

Çağatayca metinde, appozisyon durumundaki ögeler cümleye bağlaç kullanılmadan dâhil edilirken Osmanlıcada bunlar ilgi cümlecığı ile karşılanmaktadır.<sup>16</sup> Osmanlıca metinde ilgili ögenin yerini tutan böyle kullanımlar bulunmamaktadır.

Südäye [ögey anası] anğa ‘aşık bolup érdi... (F730b/12)  
Südäye [**kim** ögey anası idi] aña ‘aşık olup... (K7b/11)

Ol fırsatta Sam bin Nerīmān ötüp oğlu Zāl [Rüstem atası] anıng ta ‘ziyetiğa meşgül érdi. (F730a/5)  
Ol zamānda Sam bin Nerīmān geçüp oğlu Zāl [**kim** Rüstem’ün atasıdır] atası ta ‘ziyetine meşgül idi. (K6a/9)

Yine Çağataycada bağlaçsız olarak ana cümleye bağlanan ilgi cümlecığı Osmanlıcaya bağlaçla aktarılmıştır.

Ṭahmüreš-i dīvbend [oğlu érdi] atası hālidin vaqıf bolup dīvlerni atası kışāşığa helak kıldı. (F728b/21)  
Ṭahmüreš-i dīvbend [**kim** oğlu idi] atası hālinden haberdār olup dīvleri atasınıñ kışāşı için öldürüp... (K3a/2-3, V3a/18)

**b)** Birkaç örnekte ögeler arasındaki ilişki Osmanlıca metinde *ki(m)* bağlacı ile kurulmuştur. Bu örneklerde Çağataycada yan yana sıralama görünümündeki cümleler Osmanlıcaya ilgi cümlecığı olarak aktarılmıştır:

Sāsānī’ din bir oğul qalıp érdi, anıng hem atı Sāsān érdi (F734b/3)  
Sāsānilerden bir kişi qalmış idi [**kim** anuñ dağı adı Sāsān idi] (K16a/4)

Ve alar toquz kişi salṭanat kıldılar. (F30a/24)  
Ve anlar toquz kişidür [**kim** salṭanat kıldılar]. (K7a/3)

Bu faqīr [olça imkān-ı ihtiyat bar érdi] kıldım **kim** özlerin şebt kıldım (F734a/19)  
Faqīr [ol kadar imkān-ı ihtiyat **kim** varıdı] kılıp özlerin şebt kıldım. (K15b/1)

Aşağıdaki örnekte ise Osmanlıca metinde bağlaç düşürülmüştür:

Ol cümlenin biri bir taḥtdur [kim anı Ṭākdīs dērler érdi] altundın, **kim** irtifā’ı yüz qarış érdi. (F740b/4)

<sup>16</sup> *Appozisyon*, bir ögeye aynı cümle içinde birden fazla birimle atıf yapılması demek olduğundan, bunlar isim, ana ögesi isim olan kelime grupları, cümle veya ilgi cümlecığı yapısında bulunabilir: bk. Quirk vd., 1985, s. 1300-1321.

Cümleden biri ol tahtdur [kim aña Tâkdîs dërler idi] altundan, Ø irtifâ'ı yüz qarış idi. (K31a/14)

c) İlgi cümlecığının nitelediği ögenin ana yüklemle bağı:

Osmanlıca metinde ilgi cümlecikleriyle nitelenen ögelerin, yükleme bağlanırken almaları gereken hâl eklerinin kullanımında bazı farklılıklar mevcuttur. Çağatayca metinde bu tip standart dışılıklar iki örnekle sınırlıdır.

Osmanlıcada ilgi cümlecığı ile nitelenen unsurun ana yükleme bağlanmasında takip edilen ilk farklı yöntem, yüklem isteminin zorunlu kıldığı isim hâl ekinin silinmesidir:

**Žahhāk'ni** [kim alarğa nisbeti yukarı ötti] Cemşid üstige yiberdiler (F729a/22)

**ŽahhākØ** [kim anlara nisbeti yukaruda zıkr olunmışdı] Cemşid üstine göndürdiler (K4a/10-11)

...bular için ara münāza'at kılıp sening **dārü'l-mülküğe** [kim Rüm'dur], ta'arruz kècrek kılğaylar. (F733b/7-8)

...bunlaruñ biri biri arasına münāza'at düşüp, senüñ **dārü'l-mülküñØ** [ki Rüm'dur] géc ta'arruz kılalar." (K13b/17)

**Kisrā Taq'm** ol yasadı. (F739a/21)

**Taq-ı KisrāØ** [kim meşhürdur] ol yapdı. (K28a/5)

Yine standart dışı başka bir yol da ilgi cümlecığının nitelediği ögenin<sup>(1)</sup> yüklemine göre çekimlenmeyerek ilgi cümlecığinden sonra, çekimli bir zamirle<sup>(2)</sup> ögeye atıf yapılmasıdır. Bu kullanımda ana yüklemle ilgi cümlecığının nitelediği öge arasındaki sentaktik bağ kopmaktadır. Böyle örneklerde ilgi cümlecığı nitelediği öge ile birlikte ayrı bir yan cümle yapısını andırmaktadır.

Buraya aldığımız ilk örnekte iki metinde de ilgi cümlecığının nitelediği öge yüklem istemine uygun çekimlenmemiş; sadece Osmanlıca metinde unsura şahıs zamiri<sup>(2)</sup> ile atıf yapılmıştır:

**Behrām-ı ÇübînØ**<sup>(1)</sup> [kim 'Acem mülükidin érdi] sipehsālār kılıp Hōrāsān'ğa yiberdi. (F739b/29)

**Behrām-ı ÇübînØ**<sup>(1)</sup> [kim 'Acem mülükinden idi] **anı**<sup>(2)</sup> sipeh-sālār édüp Hōrāsān'a göndürdi. (K29b/11-12)

Aşağıdaki örnekte Çağatayca cümle kurallı, Osmanlıca karşılığı yine yukarıda anlatılan yapıdadır:

**Ferīdün'nı**<sup>(1)</sup> [kim ba'zı <Cemşid nebiresi depdürler> ba'zı Ābtīn oğlığa [kim Tahmüres neslidin bolğay] nisbet kılıpdurlar, ol çağda Žahhāk vehmidin koyucılar arasında yaşurun bolur érdi] tapıp ... (F729b/3-4)





**FerīdünØ**<sub>(1)</sub> [ki ba‘zılar <Cemşīd nebiresidür> dèrler, ba‘zılar <Ābī-ten oğlıdur> dèrler [ki anı <Ṭahmüreş neslindendür> dèrler] ol zamānda Ṭahhāk vehminden çobanlar arasında gizlenmiş idi] **anı**<sub>(2)</sub> arayıp bulup ... (K4b/10-12)

Çağatayca metinde ilgi cümlecığının nitelediği ögenin çekimsiz bırakılıp şahıs zamiri ile atıf yapıldığı tek örneği de burada kaydedelim:

Ve Pervīz zamānında Rüm’dın **Çelīpā athg büt**<sub>(1)</sub> [kim Medāyin’ğa keltürüp èrdiler, Rümüglar tiler èrdiler ve Ekāsire bèrnes èrdiler] **Anı**<sub>(2)</sub> Rümülerğa yiberdi (F741b/2-3)

Ve Pervīz zamānında Rüm’dan **Çelīpā adlu büt**<sub>(1)</sub> [kim Medāyin’e getürmüş-ler idi ve Rümüler anı defa‘ātle dileyüp Ekāsire vèrmezidi], Tūrān-duht mülk maşlahatı için muşālağa èdüp **anı**<sub>(2)</sub> yine Rüm’a göndürdi (K33b/12-13)

**d)** Çağatayca metinde şart eki ile oluşturulan belirsizlik ifadesi, tercümede ilgi cümlecığı ile sağlanmıştır.

Ḳaysar Ferīdün ‘ahdnāmesin körgüzdi kim Rüm Ḳaysarleri **bir dīnde bol-salar** kişi tağyīr bèrnesün. (F731b/1)

Ḳaysar Ferīdün ‘ahdnāmesin gösterdi kim Rüm Ḳaysarleri **her ne dīnde [kim ola]** kimesne anlara tağyīr vèrmeye ... (K9b/14-18)

Her kimning **bir sevgülü kişisi barsa èrdi** aning şüretin yasap aning bile ḥursend bolur èrdiler (F729a/2)

Her kimün **[kim bir sevgülüsi ölse idi]** anuñ şüretin düzüp anuñla ḥursend olurdi (K3a/15)

**e)** Farklı yapı ve işlevdeki yan cümleler bir arada kullanılabilir. Çağataycada ilgi cümlecığı ile doğrudan iletilen bilgi, Osmanlıcada Türk tipi tümleç yan cümlesi ile dolaylı anlatım hâlinde verilmiştir:

Ba‘zı Ābtīn oğlığa [**kim** Ṭahmüreş neslidin bolğay] nisbet kılıpdurlar (F729b/3-4)

Ba‘zılar, <Ābīten oğlıdur> dèrler [**ki** anı <Ṭahmüreş neslindendür> dèrler] (K4b/11)

**f)** Fars tipi “*ki(m)*”li ilgi cümlecikleri, cümlede ya nitelediği unsurun hemen ardından ya da ana yüklemde sonraya yerleştirilebilmektedir (Windfuhr ve Perry, 2010, s. 504-505). Çağatayca metinle Osmanlıca tercümesi arasında bu bakımdan da yer yer farklılık bulunmaktadır.

Harun ‘aleyhi’s-selāmı Fir‘avn’ğa [**kim** adı Velīd bin Mus‘ab èrdi] yiberdi (F729b/23)

Hārūn’ı Fir‘avn’a gönderdi [**kim** adı Velīd bin Mus‘ab idi] (K5b/8-9)



### Zarf işlevli ilgi cümlecikleri

Sebeup ve zaman bildiren kelimelerin nitelenmesi ile kurulduğu için gramatik olarak ilgi cümlecığı yapısı oluşturduğu kabul edilen bazı cümle bağlayıcıları, işlevleri esas alındığında birleşik yapılı zarftır: *ol vaqtkaça kim, tâ şol vaqte degin kim, nêdin kim, şol cihetden kim* vb. Sebeup bildiren bu tip yapılar Türkiye Türkçesinde yerlerini *çünkü, zira* gibi yan yana sıralayan bağlaçlara bırakarak dilden kaybolmuştur.

...anı <Şîs 'aleyhi's-selâmnîng kardaşudur> dëgenni ta'n kılıpdurlar, **nêdin** [**kim** Şîs Zâhḥâk-i 'Ulvânî zamânıdadur]. (F728b/7)  
 <Şîs peygâmbere 'aleyhi's-selâmuñ qarındaşudur.> dëdügine ta'n eylemişler, şol cihetden [**kim** Şîs 'aleyhi's-selâm Zâhḥâk-i 'Ulvânî zamânında gelmişdür].(K2a/19)

On iki yıl İrân mülkide tırup buzuqluḡ kıldı, **ol nev'** [**kim** az yerde âbâdânlık qaldı] (F729b/29)

On iki yıl İrân mülkide tırup vîrânlık kıldı. Vîrânlık **şol ḥadde** yetişdi [**ki** az yerde âbâdânlık qaldı] (K5b/18-19)

Bir başka örnekte, Osmanlıca metinde ana cümleye zaman anlamı ile katılan ilgi cümlecığının sınırı belirsizdir. Orijinal metinde zaman sınırı Pişdâdîlerin tükenmesidir, ancak Osmanlıcada "kim"li cümlenin *yörüdi* yüklemine kadar genişletilebileceğı de görülmektedir:

Köprek evkât Ceyḥûn kırağında bolup Etrâk bile uruşup yürür êrdi **ol vaqtkaça** [**kim** Pişdâdîler tükendiler] Efrâsiyâb yine Tûrân'dın İrân qaşdığa sipâh tartıp yörüdi (F730a/27)

Ekser evkât Ceyḥûn kenârında olup Etrâk'le uruşurdi, **tâ şol vaqte degin** [**kim** Pişdâdîler dükenüp]? Efrâsiyâb yine Tûrân'dan 'asker çeküp İrân qaşdına yörüdi]? (K7a/7, V7b/6-7)

### III. Sonuç

*Tevârih-i Mülûk-i Acem*'in Osmanlıcaya tercümesinde alt alta sıralanmış cümleler yer yer orijinal metinden farklılaşmaktadır. İki metnin bu tip yapılar bakımından karşılaştırılması, Türkçenin alta sıralama imkânlarının bolluğuna rağmen Farsçadan kopyalamış olduğu yan cümle yapısının Türk lehçelerine nasıl uyarlandığını da ortaya koymaktadır.

İki metinde alta sıralanmış cümlelerin kuruluşunda ana hatlarıyla şu farklar tespit edilebilmektedir:

Çağatayca metinde Fars tipi alta sıralama Osmanlıcaya kimi örneklerde fiilimsi gruplarıyla aktarılmıştır. Ters örnekler de az olmakla beraber vardır.



Osmanlıca tercümede yer alan Farsçadan kopyalanmış alta sıralama işlevli bağlaçların, fiilimsi grupları ile bir arada kullanıldığı melez yapılara kaynak metinde rastlanmaz.

Çağatayca metinde olgusal olmayan *emret-/buyur-* gibi fiillere, yüklemi geçmiş zamanda çekimlenmiş “*ki(m)*”li yan cümlelerin bağlandığı durumlar, tümleş yan cümlelerinin iki metinde farklılaşmasına neden olmuştur. Daha önceki çalışmalarda fazla işlenmemiş bu yapının Çağatayca metin için tipik, Osmanlıca metin için istisnai olduğu görülmektedir.

Osmanlıcada ilgi cümlecikleri ile nitelenen ögelerin ana yüklemle ilişkisini gösteren hâl eklerinde standart dışı kullanımlar mevcuttur. Çağatayca metinde böyle yapılar iki örnekten ibarettir.

Çağatayca metinde appozisyon durumundaki kelime grupları Osmanlıcaya bazen “*ki(m)*”li ilgi cümlecigi bazen de sıfat-fiil grupları ile aktarılmıştır.

Ana cümle yükleminden sonraya yerleştirilmiş Fars tipi yan cümlelerin, alta sıralamadan çok yan yana sıralama sayılabileceğini iki metin arasındaki tercüme eş değerleri de göstermektedir.

Yukarıda sıraladığımız farklardan 2. maddede geçen Farsça cümle bağlaçlarının, zarf-fiil ekleri ile bir arada kullanıldığı yapılar, yabancı alta sıralama sisteminin Türkçe söz dizimine uydurulduğu örneklerdir. Söz konusu melez yapılar Çağatayca metinde yok denecek kadar azdır. Fars tipi ilgi cümleciklerinin ana cümleye birleştirilmesinde Çağatayca metin, kurallara uygunluk bakımından Osmanlıca metinden daha ileride görünmektedir. Çağatayca metinde Hint-Avrupa dillerine özgü alta sıralama Osmanlıca tercümesine göre daha sık, daha kurallı ve daha çeşitli işlevlerle kullanılmaktadır. Çağatayca metindeki bu gibi hususiyetlere bakılacak olursa Osmanlıcada Farsça cümle yapılarının daha yüksek oranda Türkçeleştirilmiş olduğu söylenebilir. Diğer yandan 5. maddede değindiğimiz alta sıralayıcı bağlaçların yan yana sıralama işlevi üstlendiği kullanımlar, yabancı unsurların iki metinde de Türkçeye uyarlandığı durumlardır.

### **Dijital kopyalarından faydalandığımız nadir eserler**

- F Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul. Fatih: no. 4056 (Çağatayca metnin Fatih nüshası)
- K Mısır Milli Kütüphanesi, Kahire. Katalog kayıt numarası: 752 (660)
- V ‘Alī Šīr Nawā’ī: Tarīh-i Fenāyī, Peç, [1783] = 1199 h. [VD18 14890739-001] Bayerische Staatsbibliothek: 4 A.or. 3330 (Osmanlıca tercümenin matbu Viyana nüshası: <https://opacplus.bsb-muenchen.de/title/BV005466274>)



## Kaynakça

- Aarts, B. (2006). Subordination. In *Encyclopedia of Language & Linguistics* vol. 12, pp. 248–254.
- Abdurahmanov, G. (1958). *Kuşma gap sintaksisi asâsları*. Taşkent: Uzbekiston Fanlar Akademiyası.
- Abik, A. D. (1993). *‘Alî Şîr Nevâyî’nin risaleleri, Târîh-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târîh-i Mülûk-i ‘Acem, Münşe‘ât, metin, gramatikal indeks, sözlük*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akalın, Ş. H. (1995). Eski Anadolu Türkçesinde cümle başı edatlarıyla kurulmuş cümleler. *Türk Dili*, 518, 156-163.
- Akalın, Ş. H. (2004). Eski Anadolu Türkçesinde *ki*’si düşmüş cümleler üzerine. *Zeynep Korkmaz Armağanı* içinde s. 51-60. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Altun, H. O. (2020). *Tercüme-i Tevârih-i Mülûk, Nevâyî’nin Fars hükümdarları tarihi*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Coşkun, H. (2019). Türkçe çekimsiz tümleç yan cümlelerinde olgusalığın kapsamı. *Türkiyat Mecmuası Journal of Turkology*, 29(1), 1-25.
- Csato, E. and Johanson, L. (1992-93). On gerundial syntax in Turkic. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 46(2/3), 133-141.
- Csato, E. (2010). Two types of complement clauses in Turkish. In *Turcology in Mainz / Turkologie in Mainz* (eds. J. Rentzsch, H. Boeschoten), pp. 107-122. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Dixon, R. M. W. (2009). The semantics of clause linking in a typological perspective. In *The semantics of clause linking. A crosslinguistic typology* (eds. R. M. W. Dixon, A. Y. Aikhenvald), pp. 1-55. Oxford.
- Eckmann, J. (1988). Çağatayca yardımcı cümleler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1959, 28-58.
- Eckmann, J. (1966). *Chagatay manual*. Bloomington: Indiana University.
- Eker, Ü. (2019). Çağatay Türkçesi metinlerinde “-DI + şahıs eki + érse” yapısı ve işlevleri. *Kilitbahir*, (15), 37-80 . DOI: 10.5281/zenodo.3445497.
- Erguvanlı, E. (1980-1981). A case of syntactic change: *ki* construction in Turkish. *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Hümaniter Bilimler*, 1-9, 111-140.
- Esir, H. A. (2014). Bursalı Lâmiî Çelebi’nin Ferhâd u Şîrîn’inin Ali Şîr Nevaî’nin Ferhâd u Şîrîn’i ile mukayesesı. *TUDED*, 50 (50), 39-64.
- Gülsevin, G. (2001). Türkiye Türkçesinde birleşik zarf-fiiller. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2), 125-143.
- Johanson, L. (1991). Some remarks on Turkic ‘hypotaxis’. *Linguistische Beiträge zur Gesamturkologie*, s. 210-224, Budapeşte. [*Ural-Altaysche Jahrbucher*, 47, (1975), 104-118’den tıpkıbasım.]
- Johanson, L. (1995). On Turkic converb clauses. In *Converbs in cross-linguistic perspective. Structure and meaning of adverbial verb forms–adverbial parti-*



- cipler, gerunds* (eds. M. Haspelmath, E. König), pp. 313-347. Berlin & New York: Mouton deGruyter.
- Johanson, L. (2013a). *Structural factors in Turkic language contacts*. (çev. Vanessa Karam). Routledge.
- Johanson, L. (2013b). Selection of subjunctors in Turkic non-finite complement clauses. *Bilig*, 67, 73-90.
- Kaçalın, M. (2011). *Niyâzî. Nevâyî'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karabulut, F. (2009). Köktürkçenin sıfat-fiilli yapı tipolojisi. *Bilig*, 48, 91-118.
- Karahan, L. (1992). Görülen geçmiş zaman eki “-di/-di”nin tarz ve bağlama fonksiyonuna dair. *Türk Kültürü Araştırmaları, Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan*, XXVIII/1-2, 335-341.
- Karahan, L. (2000). Yapı bakımından cümle sınıflandırmaları üzerine. *Türk Dili*, 2000/II (583), 16-23.
- Mansuroğlu, M. (1955). Türkçede cümle çeşitleri ve bağlayıcıları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 1955, 59-71.
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G. ve Svartvik, J. (1985). *A comprehensive grammar of the English language*. Londra: Longman Publishing Group.
- Şenlik, A. Ş. (2006). *Zur Satzverknüpfung im Altosmanischen unter besonderer Berücksichtigung der interpropositionalen Kausalität*. Inauguraldissertation zur Erlangung des Akademischen Grades eines Dr. phil. Mainz: Philosophie und Philologie der Johannes Gutenberg-Universität.
- Şenlik, A. Ş. (2011). Osmanlı Türkçesindeki cümle bağlaçlarının tasnifine dair bazı öneriler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 45, 251-268.
- Şenlik, A. Ş. (2016). Türkiye Türkçesinde cümle bağlacı olarak kullanılan “ve” ve “da” hakkında bazı mülâhazalar. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 54, 111-127.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. *Türk dünyası el kitabı* içinde Cilt II, s. 69-119. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Tekin, T. (1998). *Orhon yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul.
- Türk, V. (2010). Lehçeler arası ilişkiler ve Oğuz Türkçesinde bir Nevâî eseri. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 28, 395-408.
- Türk, V. (2018). *Ali Şir Nevâyî Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ (metin-aktarma-dizin-ıpkıbasım)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Türk, V. (2019). *Ali Şir Nevâyî Tevârîh-i Mülûk-i 'Acem*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Windfuhr, G. and Perry, J. R. (2010) Persian and Tajik. In *The Iranian languages* (ed. G. Windfuhr Ed.), pp. 416-544. London and New York: Routledge.

### Extended Summary

The works translated from Chagatai to Ottoman Turkish are limited to two prose works and a masnavi written by Nevayi. One of these works is *Tevarih-i Muluk-i Acem*, which is about the history of Iranian ruler dynasties from the earliest human-beings until the collapse of Sassanids in the 7<sup>th</sup> century. *Tevarih-i Muluk-i Acem* was written at the end of the 15<sup>th</sup> century and translated to Ottoman Turkish in the 16<sup>th</sup> century. The comparison of Chagatai text with its translation regarding to the structure of compound sentences, shows that there are some differences between Chagatai and Ottoman Turkish that have not been examined so far. These syntactical distinctions are particularly noteworthy in terms of Indo-European model of clause subordination whose examples are abundant in both texts. Frequency of the finite clauses which are subordinated to a superordinate sentence via free subjunctors copied from Persian is a typical feature of the texts belonging to Chagatai and Ottoman period.

Clause subordination system of Turkic which is a left-branching language, is different than the one copied from a language mostly right-branching like Persian, in terms of finiteness, position and the subjunctors. Free subjunctors which is something almost nonexistent are employed to subordinate finite clauses to a superordinate sentence in Persian. Free subjunctors in Turkic are almost nonexistent. Subordinated clauses are mainly infinitized in Turkic via bound morphemes like adverbials and participles. Finite clauses on the other hand, can function as complement or adverbial clauses in Turkic when they are positioned where an argument or adjunct supposed to be placed in a superordinate sentence, i.e., before matrix predicate. Subordinated clauses of Persian model can be positioned after the matrix predicate.

In some instances, whose various types are found in Ottoman texts, free subjunctors copied from Persian and the bound morphemes of Turkic are combined in order to link a subordinate clause to a superordinate sentence. Those subordinate clauses are infinitized using bound morphemes and subordinated to a matrix predicate via free subjunctors. This kind of combination is called “hybrid” since two distinct subordination systems are mixed. Hybrid structures are a solution to adapt the subordinations of Persian like *çün, ki* and *tâ* to the syntax of Turkic. That way, the foreign syntax model becomes less alien to the Turkic.

In terms of the translation of subordinated sentences, Ottoman text is mostly loyal to the original version. Since the studies dedicated to comparison of Ottoman and Chagatai syntaxes are limited, it is difficult to categorise the distinctions as rules or characteristics or individual preferences of the authors. There are examples where Indo-European type subordinate clauses in Chagatai are transferred to Ottoman Turkish appropriately to the Turkic syntax, or vice versa. Based on current literature we cannot decide if they reflect a propensity, tendency or the translator’s choice. As a result of the comparison, however, it is seen that the Indo-European model is used more frequently and with more diverse functions in the Chagatai text than the Ottoman translation. Another noteworthy peculiarity of Chagatai text is that there are no examples of hybrid structures mentioned above.



The most remarkable distinctions between the two texts occur in a particular type of the clauses which are connected to another sentence via *ki(m)*. Ottoman Turkish versions of those clauses are clearly complement clauses; they have the regular structure which consists of three elements: a non-factive matrix predicate, *ki(m)* and optative predicate of the subordination. Non-factive predicates with optative subordinate clauses are the tools of stating demand, hope, order, etc. i.e., they express what is hoped / ordered / demanded to happen, not what really has happened. The sentences in question, are on the other hand, are structured in Chagatai differently. Instead of optative, finite verb of the clause is in the past tense. Such clauses cannot pose a complementation anymore, since they express the activity, not the content of a demand or order. Those clauses are seemed to be coordinated, considering they express what happened after (or due to) the demand / order, etc. and *ki(m)* functions as a conjunctive but not a subjunctive.

There are also some differences between two texts concerning the Persian type relative clauses. From the syntactical regularity point of view Chagatai text seems more standardised. Case of the head nouns of the relative clauses has to be in accordance with the predicate valence. In some instances, Ottoman text violates this rule, and the head nouns stay in nominative case despite its grammatical role in the sentence. Appositive word groups which are found in the Chagatai text are translated to Ottoman Turkish sometimes with a Persian type relative clause with *ki(m)* or with a Turkic participle.

The translation equivalents between the two texts show that the free subjunctives of Persian origin might function as coordinative conjunction rather than subordinative in Turkic. Especially postpositive clauses, i.e., positioned after the matrix predicate, can be easily interpreted as coordination. Those instances are the examples that Persian type subordination are adapted to Turkic syntax to some degree in both texts. Except from such a function shift, features such as the absence of hybrid structures and the standardised integration of relative clauses into the superordinate sentence show that the rate of hybridization of the Persian type subordination in Nevayi's text is lower than that of the Ottoman text.









## OSMANLI BEYLİĞİ'NİN KURUCUSUNUN İSMİ MESELESİ ÜZERİNE

Osman GÜMÜŞÇÜ\* - Abdullah BALCIOĞULLARI\*\*

### Özet

Dünya tarihinin en önemli güçlerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili, hâlen devam eden çeşitli tartışmalardan biri de Osmanlı Beyliği'nin kurucusunun ismine yöneliktir. Bazı Bizans kaynaklarında ismin Atman, Ataman, Atuman şekillerinde; Arap coğrafyacı el-Umari'nin eserinde ise Tuman/Taman şeklinde kaydedilmesi, başka kanıtlar bulunmaksızın sadece ismin yazım şeklinden hareketle, oldukça farklı yorumların yapılmasına yol açmıştır. Aslına bakılırsa tüm Osmanlı kronikleriyle, diğer tüm Türkçe kaynaklarda Osman şeklinde kaydedilen ismin, özellikle Bizans kaynaklarındaki yazım şekli, tamamen Ammi Arapçanın özellikleriyle ilgilidir. Diğer sözcüklerin söyleniş ve yazılışında görülen farklılık Osman isminde de görülmüş; hâliyle, Ammi Arapçada Atman, Itman veya Utman olarak söylenen ve hatta yazılan Osman ismi, ilk devirlerden itibaren Bizans-Arap temasının yoğun olduğu bölgede, Bizans kaynaklarına da bu sahadaki söyleniş ve hatta yazılış şekliyle Atman olarak geçmiş görünmektedir.

**Anahtar kelimeler:** Osman, Atman, Osmanlı Beyliği, Ammi Arapça, Pachymeres, el-Umari.

### ON THE QUESTION OF THE OTTOMAN PRINCIPALITY'S FOUNDER'S NAME

### Abstract

One of the ongoing debates about the Ottoman Empire, that is one

\* Prof. Dr., Çankırı Karatekin Üniversitesi Coğrafya Bölümü, ogumuscu@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-5099-8444.

\*\* Dr. Öğr. Üyesi, Çukurova Üniversitesi Coğrafya Bölümü, abalci@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5462-5968.



of the most important powers in the world history, is for the name of the founder of the Ottoman Principality. In some Byzantine sources, the name, in forms of *Atman*, *Ataman*, *Atuman*; the recording of the Arab geographer al-Umari as *Tuman* / *Taman* in his work has led to quite different interpretations. Some modern Ottoman historians questioned the ethnic origin of the founder and entered into deep discussions. As a matter of fact, the name recorded as *Osman* in all Turkish sources with all Ottoman chronicles, especially the way of writing in Byzantine sources, is completely related to the features of colloquial Arabic. The difference in the phraseology and spelling of other words was also seen in the name *Osman*; which was spoken and even written as *Atman*, *Itman* or *Utman* in colloquial Arabic, in the region where the Byzantine-Arab theme was intense, it seems also to have passed to the Byzantine sources as *Atman* in the form of spoken and even written in this field.

**Keywords:** Osman, Atman, Ottoman Principality, colloquial Arabic, Pachymeres, al-Umari

## Giriş

XIII. yüzyıl sonlarında kurularak Batı Anadolu'daki diğerleri arasında küçük bir beylik iken zamanla dünya gücü hâline gelmiş siyasi bir organizasyon kuruluşunun pek çok cephesinin bugüne dek hâlen gizemli kalmasına bakılırsa kurucu ismiyle ilgili tartışmalara da şaşılmamalıdır. Fakat bazı Bizans kaynaklarında Osmanlı Beyliği bağlamında kaydedilen kişi ismi “Atman”ın, sonraki araştırmacılar tarafından çok farklı biçimlerde yorumlanarak değerlendirilmesi, bugün itibarıyla ortaya öngörülemez nitelikte neticeler çıkarmıştır. Böyle sorunlu bir meseleden hareketle hazırlanan bu yazıda, dönemin bazı kaynaklarında kaydedilen ismin Osman'dan başkası olamayacağı iddiasıyla yola çıkılarak hem birincil kaynaklar ve modern araştırmalar hem de tarihî ve filolojik veri ve kanıtlardan faydalanarak mesele aydınlatılmaya çalışılmıştır.

O dönemin bazı müelliflerinin, belirtilen ismi Osman'dan farklı kaydetmelerinden kaynaklanarak günümüze ulaşan bu sorunlu ve çelişkili durumun, Osmanlı kuruluş<sup>1</sup> meselesinin her cephesinin büyük bir tartışmaya yol açması gibi ciddi bir tartışma zemini oluşturması son derece ilginçtir. Gerçekten de konu hakkında ilk ileri sürülen fikirlerden itibaren, Osmanlı Beyliği kurucu-

<sup>1</sup> Günümüze kadar geniş bir literatür oluşturan “Osmanlı kuruluş meselesi” üzerine kitap boyutunda araştırma hazırlamış başlıca isimler şunlardır: H. A. Gibbons, P. Wittek, M. F. Köprülü, H. İnalcık, G. G. Arnakis, R. P. Lindner, C. Kafadar, H. Lowry, S. Divitçioğlu, R. Kaplanoğlu, E. Zachariadou, M. Öz-O. Özel, B. Ünlü, A. Demirhan, U. Altuğ.



sunun isminin ne olduğu da ciddi bir sorun hâline gelmiş ve ismin farklı yazımlarından hareketle sayfalarca farklı düşünce üretilmiştir.<sup>2</sup>

Türkçe literatürde bu konuya ilk defa değinen ve ciddi bir araştırma ile çeşitli açıklamalar yapan isim H. A. Erzi'dir. Onun çalışması üzerinden kısaca meselenin serencamına göz atıldığında, daha o yıllarda dahi epeyce tartışmanın yapıldığı görülebilir. Erzi tarafından 1940'ların başında dikkat çekilip vurgulandığı üzere, çeşitli tarihçiler uzun süreden beri Osmanlı Devleti'nin kurucusunun isminin Hristiyan, Müslüman ve Osmanlı kaynaklarında birbirinden farklı şekillerde kaydedildiğini görmüşler ve bunlara istinaden bazı düşünceler ileri sürmüşlerdir. Erzi'ye göre, bu konu ilk defa Joseph de Guignes'in (1721-1800) 1758 yılında basılan *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et Desautres Tartares Occidentaux* isimli kitabında yer almış ve burada Arap müverrihlerinin eserlerinde "Atman" veya "Taman" şeklinde bulunduğu ve bunun Arap ismi olan Osman ile karıştırıldığı söylenmiştir; Gy. Moravcsik ise Bizans müverrihlerinin eserlerinde ve bilhassa Georgios Pachymeres (1242/1261-1310) ve Nikephoras Gregoras'ta (1290/1295-1360) Atman-Atuman isminin mevcudiyetini muhtelif örneklerle ortaya koymuştur (Erzi, 1940/42, s. 323-324).

Erzi tarafından yapılan çalışmada bu ismin, El-Umari'de (1300-1349) iki yerde geçtiği, Cenevizli Balaban'dan alınan yerde "Taman/Tuman" şeklinde, Şeyh Haydar Uryân'a istinaden verilen yerde ise "Osman" şeklinde kaydedildiği belirtilmiştir. Diğerlerini de dikkate alarak inceleyebildiği kaynaklarda farklı şekillerde geçen isimler üzerinde değerlendirmelerini yaptıktan sonra Erzi, neticede "Bütün bu şartlar karşısında şimdilik kati bir hüküm verme imkânı yoktur. Bununla beraber esas itibarıyla Osman'ın 'Otman ve Tuman'

<sup>2</sup> Konu hakkında fikir belirten çalışmaların başlıcaları şunlardır: De Guignes, J. (1923) (orj. 1758). *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols, et desautres Tartares occidentaux/Hunların, Türkler'in, Moğollar'ın ve Daha Sâir Tatarlar'ın Tarih-i 'Umumisi*, VII [çev. H. Câhid (Yalçın)]. İstanbul: Tanin Matbaası, s. 520, dipnot: 2; Gibbons, E. (1839). *Histoire de la Décadence et de la Chute de l'Empire Romain*, II. Paris, s. 794; Giese, F. (1925). Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu meselesi. *Türkiyat Mecmû'ası*, I, 155-171; Kramers, J. H. Osman. In *Encyclopédie de l'İslam*, III, s. 1075; F. Babinger. Osmancık. In *Encyclopédie de l'İslam*, III, s. 1082; Moravcsik, G. (1943). Türk tarihi bakımından Bizans kaynaklarının ehemmiyeti. II. *Türk Tarih Kongresi* (1937) içinde s. 498. İstanbul: Türk Tarih Kurumu.; Erzi, H. A. (1942). Osmanlı devletinin kurucusunun ismi meselesi. *Türkiyat Mecmû'ası*, VII-VIII (1940-42)/1, 323-326; Heywood, C. J. (2000). Filling the black hole: the emergence of the Bithynian Atamanates. In *The great Ottoman-Turkish civilisation* (ed. Kemal Çiçek), Vol. 1, p. 107-115. Ankara.; Bazin, L. (1980). Antiquité néconnu du titre d'Ataman. *Harvard Ukrainian Studies*, 3/4, 61-70.; Turgut, V. (2016). Osman Gazi'nin kimliği meselesi ve cihanşümül bir devlete isminin verilmesinin sebepleri üzerine. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 11/1, 83-120; Yılmaz, H. (2018). Osman Gazi'nin kayıp ikinci sikkesi ve Osmanlı kuruluş tartışmalarına etkisi. *Ab-ı Hayat'ı Aramak Gönül Tekin'e Armağan* (yay. O. Kolbaş - O. Üçer) içinde s. 763-788, İstanbul:Yeditepe.



isimlerinden birini taşımış olduğu kuvvetle ileri sürülebilir.” (Erzi, 1942, s. 323-326) kanaatine ulaşmıştır.

Selçuklu tarihçileri arasında haklı bir üne sahip olan O. Turan, herhangi bir kaynak göstermeksizin mesele hakkında aynen şu ifadeyi kullanmıştır: “Osman adının Türkmenler arasında Otman şeklinde ve Arapça telaffuzuna yakın bir söylenişi olduğuna Otman veya Otman Baba isimleri delalet etmekte ve Bizans kaynaklarında Atman adı da bu suretle meydana çıkmış gözükmektedir.” (Turan, 1993, s. 652). Bilindiği üzere Otman Baba (1378-1478), bir Kalendarî şeyhi olup hayatı hakkındaki bilgiler, halifelerinden Küçük Abdal'ın onun ölümünden beş yıl sonra kaleme aldığı *Vilâyetnâme-i Otman Baba* adlı esere dayanmaktadır (Şahin, 2007, s. 6-8).

Fransız araştırmacı L. Bazin, *Antiquité méconnue du titre d'Ataman* isimli çalışmasında, Ukrayna Kazaklarında bulunan “ataman” unvanı üzerinde durarak Antik Türkçedeki izlerini araştırmıştır. Müellif çalışmasında, “-man/-men” artırıcı son eki alan “Karaman, Türkmen, Kölemen” örneklerinde olduğu gibi, Eski Türkçedeki “ata”nın babası, yani ata kelimesinin bir türevi olduğunu ve bu ismin, “taman, tarkan, atabey, ataman ve hatta Atatürk” formlarıyla ilişkilendirilebileceğini belirtmiştir. Ayrıca Bazin burada, Türklerin Konstantinopolis'in fethinden önceki, XIII. yüzyılın sonundan XV. yüzyılın ortalarına kadar olan Bizans kaynakları, sadece Atman veya Atouman'a karşılık gelen isimlerden de söz eder. Bu isim, Pachymeres ve Gregoras yanında “Atoumdnos ve Atoumdnês” şekliyle iki Helenize form, 1522'de tamamlanan anonim bir kronikte Osman/Otman'a karşılık gelen formlar ve 1453'ten sonra da özellikle Doukas'ta ortaya çıkar. Bu ve önceki bazı yazarlara göre Moravcsik, Osman'ın İslami adının yanında, bir Türk adı Atman veya Ataman olduğunu varsayar. Bu ismin çeşitli türevleri ve antik şekillerini de dikkate alan Bazin, Türklerin Müslüman olmasıyla, Arap kökenli İslami isimleri dönüştüren popüler Türk etimolojisi vakalarının nadir olmadığını belirterek Ataman isminin her hâlükârda sadece popüler bir etimoloji olabileceğini vurgulayarak Osmanlıların atalarının İslami Osman adıyla çağrıldığından şüphe olmadığı sonucuna varır (Bazin, 1979-80, s. 61-70).

V. Turgut'un da belirttiği üzere, konu hakkında yapılan bazı çalışmalarda, Osmanlı şeceresinin tetkikinden Ertuğrul'un kendisi, ceddi, kardeşleri ve torununun Türkçe isimler almasına rağmen oğlunun Osman adını almasının garipliğine dikkat çekilmiş; bu bağlamda devletin kurucusunun Osman'dan başka bir isminin olup olmadığı veya bu isme benzer bir ismin sonradan İslami şekle sokulup sokulmadığı hususu araştırmacılar tarafından irdelenmiştir. Konu hakkında en eski mülahazayı ileri süren De Guignes'ten sonra, mesela Giese ve Babinger, Osman'ın diğer adının “Ataman” olabileceğinin üzerinde durmuşlardır. Kramers ve Moravcsik de konu hakkında görüş beyan eden



önemli araştırmacılarıdır. Pachymeres ve Gregoras'ın eserlerinde halifenin ismi aslına uygun yazılmışken "Ataman" isminin varlığı, özellikle çok dikkat çekici bulunmuştur. Bundan daha dikkat çekici olanı, bir Arap seyyah olan el-Umari'nin eserinde yer alan "Taman" ismi olup seyyahın "Osman" ismine aşına olmasına rağmen bu ismi kullanmış olmasıdır (Turgut, 2016, s. 85-86).

C. Heywood, *Filling the black hole: the emergence of the Bithynian Atamanetes* (2000, s. 107-115) isimli çalışmasında, bir hayli zorlamayla Osmanlı'nın Türk değil Moğol kökenli olduğunu ve Söğüt çevresine doğudan Malazgirt sonrası değil, kuzeyden Karadeniz ötesinden, Balkanlar üzerinden geldiğini ileri sürerek Ataman ismine değinir. Bu isimden yola çıkarak C. Imber tarafından *black hole* ismiyle belirtilen kuruluş meselesi sahasındaki boşluğu doldurma çabasından başka bir şey olmayan girişim, Osman ismi etrafındaki düşünceler katarına hayal gücü yüksek bir eklemidir. Esasında müellifin ilk defa 1999 yılında *Osmanlı Devleti'nin kuruluş problemi: yeni hipotez hakkında bazı düşünceler* (Heywood, 1999, s. 137-145) ismiyle Türkçe yayımladığı yazının başlığı İngilizce aslına göre değiştirilmiştir. İsmi değışse de içeriği aynı olan bu çalışmada Heywood, Osmanlı nüvesi ya da öncül devletin kesin biçimini, son ve geçici cihanşümül Moğol barışının bitişini önceleyen Müslüman olmayan Altın Ordu ile Müslüman İlhanlı arasındaki kısa süreli açık savaş (1296-1304) döneminde aldığını ileri sürerek Osmanlı nüvesinin tesadüfi oyuncular olan ve Pontik, Anadolu lu olmayan ve hatta gayrimüslim bir kökene sahip Bitinyalı Atamanlar tarafından verildiği fikrini ortaya atmıştır.

İlk Osmanlıların toplumsal kökeni hakkında çalışan I. Melikof konu hakkında sadece, "Ertuğrul'un üç oğlu vardı: Gündüz, Sarubali ve Osman. Müslüman adı taşıyan yalnızca Osman'dır. Bu yüzden Bizans kaynaklarında 'Atman' biçiminde geçen adının kökenleriyle ilgili sorunlar gündeme gelmiştir." (Melikof, 2000, s. 154) diyerek sorunun çıkışına dair bir tespit yapar.

Konuya F. Emecen de dâhil olmuş, Pachymeres'in Osman için yazdıkları bağlamında meseleye şöyle değinmiştir:

"Aslında Pachymeres burada Osman ile Ali'nin faaliyetlerini karşılaştıran bir ifade kullanmıştır ve Osman'ın adını ilk zikrettiği hadise bir Bizans kuvvetini mağlubiyete uğrattığı Bafeus Savaşı dolayısıyladır. Osman'ın adını da 'Atman' olarak yazar. Bazı araştırmacılar bunun bir ad olmaktan ziyade bir unvan olabileceğini ileri sürmüşler, hatta onun Altınorda sahasında meydana gelen karışıklıklar sonucu Bitinya yöresine gelmiş bir topluluğun liderlerinden biri olup adının da bu liderlikten gelen unvana yani 'ataman'a dayandığı, dolayısıyla onun Bitinyalı 'atamanlar'dan biri olabileceğini dahi belirtmişlerdir." (Emecen, 2002, s. 31)



Osmanlı kuruluş dönemi üzerinde çalışan R. P. Lindner de meseleye değinerek önce Pachymeres sonra da Heywood atfıyla konu hakkında şu açıklamayı yapmıştır:

“Bu çalışma, Anadolu üzerinde büyük bir ilgisi bulunan ve tarihî kayıtları 1307 tarihinde sona eren Bizanslı tarihçi Pachymeres'in metinleri üzerinden incelemeler yapan Heywood'un proaktif çalışmalarından elde edilmektedir. Pachymeres ilk Osmanlı liderine Atman olarak atıfta bulunmaktadır. Atman ifadesi Bizanslıların Osmanlı liderlerini Osman veya Othman olarak betimlemeleri dikkate alındığında alışılmışın dışında bir ifadedir. Heywood, Bizans lider yapısı ve Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Moğolların arasındaki ilişkiye atıfta bulunan Pachymeres'in diğer pasajları üzerinde çalışmalarda bulunmuş ve Atman'ın Osman anlamına gelmediğini Ataman'a (Hetman) atıfta bulunduğunu iddia etmiştir. Bu ithaf Osmanlıların yükselişi ile Altınordu Devleti arasındaki ilişki açısından etkileyici bir yol aralamıştır, fakat bu yol gerekli ve yeterli kanıttan fersah fersah uzaktır.” (Lindner, 2013, s. 132)

Bu konu, yakın bir tarihte V. Turgut tarafından ele alınmış ve özellikle vakıf kayıtlarından hareketle şu sonuca ulaşılmıştır:

“Çalışmanın esas noktalarından ilkinin Osman Bey'in kimliği meselesi teşkil etmekte olup arşiv kayıtlarının yönlendirdiği üzere El-Umari'deki ‘Taman’ ismi üzerinde durulmuştur. Bolu'da küçük hamamı bir mescit ve medreseye vakfettikten başka küçük zaviye vakıfları kuran ‘Toman Bey’ ve onun ‘Ulubey’ şeklinde kaydedilen oğluna ait vakıf kayıtlarına işaret edilmiş ve bu kayıtların Osman Bey ve oğlu Orhan Bey'i gösteriyor olabileceği fikrine varılmıştır. Bu fikir, El-Umari gibi Arap bir seyyahın Arapça bir isim yerine Türkçe ‘Toman’ ismini yanlışlıkla da olsa kullanmayacağını, böyle bir yanlış kullanım olacaksa bile tam tersi bir durumun olması gerektiği düşüncesiyle de desteklenmektedir.” (Turgut, 2016, s. 97-98)

Böylece, konu hakkında yakın yıllarda kalem oynatanlardan biri olan V. Turgut, Arap coğrafyacı el-Umari'nin kaydettiği “Taman” ismi ile Bolu'daki bazı vakıf belgelerinde tespit ettiği “Toman Bey” adının yakınlığından hareketle, Osmanlı Devleti kurucusunun adının “Toman” olabileceği sonucuna varmıştır.

Akademik çevre dışında olsa da Osmanlı'nın ilk dönemleri hatta öncesi ve sonrasına ait pek çok meseleye değinen, çok sayıda araştırma kaleme alan H. Yılmaz da meseleden uzak kalamamış ve olması gerektiği mecranın dışına çıkan bu tartışma hakkında ulaştığı düşüncelerini dile getirmiştir. Yılmaz'a göre, XVIII. yüzyıl sonlarında De Guignes ile başlayan Osmanlı Devleti'nin kurucusunun adının Arapça “Osman” mı, yoksa kavmî bir isim olan Türkçe “Otman, Toman, Ataman hatta Azmân” mı olduğu meselesi, o zamandan beri





tarikh çevrelerinde lüzumsuz bir tartışmaya sebebiyet vermiş ve zorlama birtakım yorumlarla bu konu, devleti kuran hükümdarın Müslüman olup olmadığı noktasına doğru çekilmek istenmiştir. Avrupa menşeli benzeri kaynaklarda halife Hazret-i Osman'ın adının daima “Uthman”; Osman Gazi'nin adının ise “Othman” şeklinde yazılışını büyük bir çelişkiymiş gibi yansıtarak bu gereksiz tartışmayı kendilerince fütursuzca genişletmeye çalışanlardan hiçbiri, bu farklılığın; Osman'ın Arap ses çıkış fonetiğinde yumuşak bir tarzda “‘Usman”; daha sert ve kaba bir yapıya sahip olduğu aşikâr olan Türk dil fonetiğinde ise “‘Osman” şeklinde çıkmasından kaynaklandığını anlayamadıkları gibi; bu isimlerden birinin illa diğerinin yerine kullanılmış olması gerektiği saplantısından da kendilerini kurtaramamışlardır. Oysa bu konuya dâhil olan pek çok ismin her defasında tekrarladığı, el-Umari'nin *Mesalikü'l-Ebsar* isimli eserinde yer alan (طمان) “Toman” ve (عثمان) “Osman” isimlerinin doğrudan çağdaş iki görgü şahidinin dillerinde dolaşması; bunlardan birinin kavmî, diğerinin dinî menşeli bir isim olarak aynı zamanda ve aynı kişi hakkında pekâlâ kullanılabilirdiğini gösterir. İddiacıların söz konusu isimleri “dinî” ve “kavmî” diye ayırıp Ertuğrul Gazi ve çevresindekilerin isimlerinin hep “kavmî” olmasını, kurucu hükümdarın adının “Osman” olamayacağına delil saymalarına gelince, Ertuğrul ile birlikte Bithynia'ya gelen ilk Oğuz önderlerinden Hacı Karaoğlan'ın, bir pir-i fâni iken tevliyetini yürüttüğü Gazi Süleyman Paşa'nın İznik vakıflarına ait Şaban 761/Haziran 1360 tarihli orijinal vakfiyesinde, asıl adının (عثمان بن يوسف) “Osman bin Yusuf” olduğunun vurgulanması ve hemen öncesinde onun (زينالحج والحرمين) “Zeyne'l-Hacc ve'l-Haremeyn”, (حاجى) “Hacı” gibi dinî unvanlarla anılması; Osman Gazi'nin hem selefi hem çağdaşı Türkmen liderlerinin de tıpkı kendisi gibi aslen dinî, lakap olarak kavmî iki isimle birden adlandırılmış olduğunu ispat etmektedir (Yılmaz, 2018, s. 769-770).

H. Yılmaz'ın son olarak 2020 yılında *Osmanlı Devleti'nin kurucusunun gerçek adı Osman mı, Otman mı?/1-2* başlıklı bir yazı yayımlaması konu bağlamında önemlidir. Yılmaz'ın iki parçalı bu yazının sonucunda vardığı netice şöyledir:

“Şu hâlde yukarıda sıraladığımız çağdaş kaynaklar, belgeler ve nümismatik belgeler ışığında Osmanlı Devleti'nin kurucusunun gerçek adının -bilinen meşhur şekliyle- kuşkusuz ‘Osman’ olduğu, bununla birlikte onun Oğuz-name kaynaklı eserlerde ve benzeri etnik vurgular içeren Tarih-i Otman (Mir ‘Osman) gibi monografilerde meşhur iki ‘kavmî’ isim olan ‘Otman’ ya da ‘Toman’ isimleriyle de yâd olunduğu; yine çağdaş olan El-Umari'nin iki eserinde de bu yüzden iki görgü şahidi tarafından, aynı anda hem ‘Osman’ hem de ‘Toman’ isimleriyle anılmış olduğu neticesine ulaşabiliriz.” (Yılmaz, 2020a, s. 28-35; 2020b, s. 16-23)



Görüldüğü üzere, yürüttüğü araştırmalarda H. Yılmaz, kurucu ismi hakkında daha önce ileri sürülen tüm farklı fikirleri kesin bir dille reddederek Arapça ve Türkçe dil fonetiği, ulaşabildiği tarihî kayıtlardaki yazım şekilleri ve nihayet kendince en sağlam kanıt niteliğindeki sikkelerden hareketle, Osmanlı geleneksel anlatılarında geçtiği hâliyle ismin “Osman” olduğu sonucuna ulaşmıştır. Fakat o dönemde kişilerin dinî ve kavmî iki farklı ismi taşıdıklarını ileri sürmesi, meseleyi yine içinden çıkılmaz hâle getirmektedir.

Yeni tarihli çalışmasında U. Altuğ, Osman ismi meselesine de değinmiş; hiçbir kaynak göstermeden ve herhangi bir atıf yapmadan doğrudan açıklamalar yapmıştır. Müellif, konu hakkında aynen şu bilgileri vermiştir:

“Atman/Ataman adına gelince Osman’ın bu şekilde Bizans tarihlerinde geçtiği belirtilmişti. İsmi söz konusu kaynaklarda bu şekle bürünmesinin ana nedeni Osman kelimesinin Arap alfabesinde عثمان biçiminde yazılması ve orijinalinde hem *ayn* hem de *peltek se* harflerinin a/u ve t/s sesleri arasındaki sesleri ifade etmesidir. Bu suretle Arapça olan bu isim u/a-t/s-man şeklinde telaffuz edilir. Bugün Türkçede Osman olarak yazılıp okunan isim, orijinalde ve o dönemde u/a-t/sman şeklinde telaffuz edilmekteydi, nitekim bu doğrultuda ismin Otman şeklinde karşımıza çıkan versiyonları da mevcuttur. Otman ve Osman isimleri aynı kelime-*de peltek se* harfinin telaffuzundan dolayı ayrı formlar hâlinde ortaya çıkmış, fakat zamanla Osman şeklinde sabit kalmıştır. Bu görüntü o dönemde Anadolu’da ismin Arapça orijinalinde yakın biçimde telaffuz edildiğini de gösteriyor. Bunu işiten Rumların ve yabancıların dimağında isim Osman ve Ataman/Atman şeklinde belirmiş, böylece Osman Beg Pachymeres tarihinde ve akabinde Batılı diğer unsurların yazılarında karşımıza Ataman/Atman ve Otman olarak çıkmıştır. Nitekim imparatorluğu da Ottoman adıyla nitelemeleri de bundan kaynaklanmıştır. Ataman ve Toman isimleri ise bambaşka süreçlerdir.” (Altuğ, 2020, s. 64-65)

Çalışmaları zikredilmeden geçilmeyecek önemli isimlerden İ. H. Danişmend, meşhur eserinde sadece, “Muhtelif membalarda Osman Gazi’den ‘Osmancuk=Osmancık’ ve ‘Osman Bey’ şekillerinde de bahsedilir. Eski Garp membalarında bu ismin ‘Othman, Othoman’ vesaire gibi değişik şekillerine de tesadüf edilmektedir.” (Danişmend, 1971, s. 1) bilgisini vermektedir. İkinci önemli isim A. D. Alderson ise, 1956 yılında İngilizce yayımladığı *Osmanlı hanedanının yapısı* isimli hacimli kitabında, hanedan üyelerinin kullandığı tüm isimler, unvanlar ve diğer konulara değindiği hâlde, Osman adı ile ilgili olarak yukarıda belirtilen tartışmaya hiç temas etmemiştir (Alderson, 2018).

Bizans kaynaklarındaki yazım şekli-nden sonra, el-Umari tarafından belirtilen iki farklı yazım meselesine de değinmek faydalı olacaktır. Öncelikle el-Umari ve o dönemin diğer seyyah ve coğrafyacıları, seyahatleri sırasın-



da bilgi ve haber aldıkları kişileri belirterek eserine geçirir ve aynı meseleye ait olmak üzere farklı kişilerden aldıkları farklı haberleri, bazen sentezlerken genellikle aldıkları şekliyle yazarlardı. Dönemin Anadolu'su hakkında en detaylı bilgileri veren el-Umari, Anadolu'da bu dönemde bulunan Türk beylikleri hakkında verdiği bilgileri iki farklı kimseden almıştır. Bunlardan biri, Müslüman Şeyh Haydar Uryan ve diğeri Cenovalı Balaban'dır. el-Umari, Uryan'dan aldığı bilgilerin “Şeyhten daha iyi eğitilmiş Cenovalı Balaban'ın bana anlattıklarıyla örtüşmemektedir.” vurgusunu da yapar; Osman ismi için Şeyh Haydar Uryan, “Orhan b. Osman” biçiminde Cenovalı Balaban ise, “Orhan b. Tuman” (el-Umari, 2014, s. 147-164) şeklinde olmak üzere iki farklı kayıt düşmüştür. Kanıtlanması mümkün görünmese de bize göre yanlışlık Balaban tarafından yapılmış ve el-Umari de müdahale etmeden olduğu gibi yazmıştır. Aslına bakılırsa bahsi geçen yanlış yazım, elinizdeki çalışmada ileri sürülen düşünceyi de teyit eder niteliktedir. Zira Müslüman şeyh, doğal olarak ismi doğru yazmış; Hristiyan Balaban, bu ismi Utman şeklinde yazması gerekiyorken muhtemelen bir harfin yerini takdim tehir yaparak Tuman şeklinde ifade etmiş görünmektedir.

Şu hâlde burada, Osmanlı Beyliği'nin kurucusunun ismi hakkında tartışma yapan müelliflerin, basit bir noktayı yani “şimdi olduğu gibi geçmişte de herkesin hata yapabileceği” basit gerçeğini atlıyor gördüklerini söylemek mümkündür. Gerçekten de Arap bir coğrafyacı, farklı haber kaynağından dolayı aynı ismi biri doğru diğeri yanlış şekilde yazmış yani bu durum basit bir insan hatası olarak kayda geçmiş gibi durmaktadır. Dolayısıyla bu türden hataların herkes tarafından ve her zaman yapılabileceği ihtimali, akıldan hiç çıkarılmamalıdır. Nitekim -biraz geç tarihli olsa da- başka bir çağdaş Arap müellif olan İbn Hacer'in (1372-1449) kayıtlarına bakıldığında ismin doğru yazıldığı hemen dikkati çekecektir.

Şevkiye İncalcık tarafından hazırlanan İbn Hacer'in, *Enbâül-gomr* isimli eserinde sene 796 (Cilt I, s. 105a) için şu bilgiler verilir:

“Rum (memleketi) sahibi Murad b. Orhan b. Erden Ali b. Osman b. Süleyman b. Osman el-Türkmani bu sene içinde ölenler arasındadır. Bunların soylarının Hicaz Araplarından olduğu söylenir. Aralarında ilk defa meşhur olan kimse Süleyman'dır. Kendisi gazalar yapar, ona tabi olan asker de bu gazalarda beraber bulunurdu. Cesur, kahraman bir insandı ve bu vasıflarıyla meşhur oldu, tabileri çoğaldı; sonra öldü. Yerine oğlu Osman geçti. Osman, 730 senesi sıralarında Bursa'yı fethedip burasını yurt edindi. Sonra onun yerine oğlu Erden Ali<sup>3</sup> geçti. Cihadda, ulema ve sulehaya (gösterdiği) yakınlıkta babasından daha ileri gitti. Birçok tekke ve zaviyeler yaptırdı. Sonra öldü ve yerine oğlu Orhan geçti.” (İncalcık, 1948, s. 190-191)

<sup>3</sup> Yukarıda kısaca açıklandığı gibi, İbn Hacer de bu isimde yanlış yapmış görünmektedir.



Türkçe kaynakların tamamında, Osmanlı kroniklerinde ve günümüze kadar çalışılan Osmanlı arşiv vesikalarında “Osman”dan başka bir isme tesadüf edilmemesi, Osmanlı Beyliği kurucusunun ismi ile ilgili bir sorun teşkil etmemiştir. Zaten yukarıda belirtildiği üzere, bu ismin tartışma oluşturması tamamen bazı Bizans kaynakları ile bir Arapça kaynaktan neşet etmiştir. Bu yüzden Osmanlı yazılı kaynakları üzerinde durmaya gerek yoktur. Ama kronikler, vakfiyeler ve diğer yazılı belgeler dışında esasında en sağlam kanıtlar arasındaki sikkeler, isim meselesinde şimdiye kadar biraz ihmal edilmiş görünmektedir. Bu yüzden konumuz açısından Osmanlı sikkelerine bakılmasında da fayda vardır.

Bilindiği üzere Osmanlı'nın ilk sikkesinin 1980 yılında İ. Artuk tarafından bilim dünyasına tanıtılmasına rağmen, sonradan bu sikkenin gerçekliği hakkında bazı şüpheler dile getirilmiştir. İnalçık'ın bu sikke için “bir antikacı uydurması” demesi, zamanla meseleyi içinden çıkılmaz hâle getirmiştir. Artuk tarafından yapılan çalışmada söz konusu sikkeye, “Sikke bugüne kadar gördüğümüz Osmanlı akçeleri gibi sanatkârane basılmamıştır. Bu bakımdan, basılan ilk Osmanlı akçelerinden biri olduğu muhakkaktır.” hükmü verilmiş ve sikkenin her iki yüzünde de Arap harfleriyle “Osman bin Ertuğrul” kaydının bulunduğu gösterilmiştir (Artuk, 1980, s. 27). H. Yılmaz, Osmanlı sikkeleri hakkındaki bir araştırmasında Artuk tarafından tanıtılan bu sikke hakkındaki kanaatini şöyle ifade etmiştir: “Şu hâlde sikkeyi darp ettiren kurucu hükümdarın orijinal adının, Arapça (عثمان) “Osman” olduğu da tereddüde imkân bırakmayacak derecede açıktır.” (Yılmaz, 2018, s. 770).

Artuk eliyle bilim dünyasına tanıtılan sikkeden sonra, yakın yıllarda bilim dünyasına ikinci bir sikke daha tanıtılmıştır. Erken Osmanlı dönemine ait diğer tüm unsurlar gibi, yine ciddi tartışmalara yol açan bu ikinci sikke, H. Yılmaz tarafından ele alınarak, çeşitli cephelerden değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Yılmaz'a göre, Lowick'in koleksiyonunda bulunan, ancak şimdi kayıp olan bu sikkenin bozuk ve çapaklı şekilde darp edilmiş olan bir yüzü, Artuk'un daha önce kırıklığı nedeniyle son satırını okuyamadan bıraktığı ilk sikkenin arka yüzü ile aynı kalıptan çıkmış olup açık ve net bir şekilde okunabilen son satırı ile birlikte, üzerinde: (ضرب عثمان بن ارطغرل بن گندز الپي) “Duribe ‘Osman bin Ertuğrul [bin] Gündüz Alpi” metni yazılıdır. İlk sikke ile aynı olan yüzünde Ertuğrul Gazi'nin babası “Gündüz Alp”in adının (گندز الپي) “Gündüz Alpi” şeklinde daha net bir şekilde okunduğu bu ikinci sikke, Osman adı yanında dedesinin de Gündüz olduğunu açıkça belgelemektedir (Yılmaz, 2018, s. 778-786).

Ayrıca yapılan araştırmalarda yeni ortaya çıkarılan Osman Gazi'nin üçüncü bir sikkesi de burada belirtilmelidir. Katar'da, Doha İslam Eserleri Müzesinde yer aldığı bilinen bu üçüncü sikkenin ön yüzü, ana hatları itibarıyla ikin-



ci sikke ile tıpatıp aynı olduğu gibi arka yüzü de hem ilk hem ikinci sikkeyi tasarlayan tek bir hakkâkin elinden çıkmış gibidir. Osman Gazi'nin 700/1300-1301 yılında, üçüncü sikkesini darbettirirken ön yüzünü kısmen değiştirmesine rağmen, arka yüzünde ilk ve ikinci sikkede de olduğu gibi, *گنڈز آلپی / ضرب عثمان بن اړطغرل [ بن ] گنڈز آلپی* / *Đarebe Osman bin Ertuğrul [bin] Gündüz Alpi*" mizanpajını korumaya devam etmiş olması (Yılmaz, 2019, s. 84-86) konumuz bağlamında çok kıymetlidir.

Osmanlı kroniklerinin tamamında, arşiv belgelerinde ve yukarıda verilen Osman Gazi'ye ait sikkelerde açıkça yazılı olduğu şekliyle, beyliğin kurucusunun isminin, hiçbir şüpheye gerek kalmaksızın "Osman" olduğu ortadadır. Üstelik Türkçe kaynakların tamamı, Osman adı yanında onun babasının adının Ertuğrul olduğu konusunda da müttefiktir. İhtilaf, Osman'ın dedesinin adı ile daha üstteki atalarının ismi üzerinedir. Ama yukarıda belirtildiği gibi, kimi çağdaş Bizans ve Arap kaynaklarında ismin farklı veya yanlış kaydedilmesi, Osmanlı Beyliği'nin kurucusunun ismi üzerinde türlü tartışma ve çelişkilere yol açmıştır. Acaba bu farklı yazım veya yanlışlığın ortaya çıkmasının bir gerekçesi var mıdır? Varsa nasıl bir noktadan kaynaklanmıştır? Buna bir cevap verebilmek mümkün müdür? Özellikle, Osman Gazi ile çağdaş belki de bizzat tanışmış bile olabilecek Pachymeres, bu ismi yazarken neden farklı bir şekilde yazmıştır? Şimdi kısa da olsa bu soruya cevap bulmaya çalışmak, hâlen süregiden tartışma açısından faydalı görünmektedir.

Tarafımızca yürütülen araştırmalarda, bu meselenin kökeninin Arap dilinin bazı nitelikleriyle ilgili olduğu tespit edildiğinden, buradan başlanması isabetli olacaktır. Bilindiği üzere Arapça, Hami-Sami dilleri ailesinin Sami koluna mensup bir dildir. Aslında Arap Yarımadası'na ait bir dil olan Arapça, VII. yüzyıldan itibaren İslamiyet'in yayılmasıyla birlikte çok geniş bir bölgeyi etkisi altına almıştır. İslam'ın etkisiyle birlikte, zamanla Orta Doğu, Mısır ve Kuzey Afrika'nın yerel dillerine baskın gelmiş ve bu bölgelerin dili hâline gelerek İspanya'dan Uzak Doğu'ya kadar çok geniş bir sahanın üst kültür dili olmuştur. Günümüzde günlük konuşmada bölgeden bölgeye büyük farklılıklar gösterse de Fas'tan İran'a kadar geniş bir bölgede yaşayan insanların ana dilidir. Bu sahalarda kullanım özelliğine göre Arapça, "fasih ve ammi" olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Fasih (standart veya klasik) Arapça, Kur'an-ı Kerim'in yazıldığı dil olan VII. yüzyıl Hicaz Arapçasının günümüze kadar değişmeden kalan hâli ve Kureyş lehçesidir (Alnassan, 2016, s. 34). Ammi Arapça ise günlük iletişimde ülkeye, bölgeye, yöreye, hatta köylere ve diğer sosyal faktörlere bağlı olarak kuralları ve telaffuzu bakımından oldukça değişiklik gösteren çeşitli lehçelerden oluşur. Türkçeye "Ammice" olarak çevrilebilecek kelimenin aslı Arapçada "ammi" olup bu kelime, ammeye (umum-avam-halk) nispet edilen demektir (İbiş, 2019, s. 2974). Arapların günlük hayatta kul-



landıkları ses, şekil ve kural bakımından Fasih Arapçadan farklılaşan bu dil, ilk zamanlarda fasih şekle yakınken zamanla epeyce uzaklaşmıştır. Böylece Arapların fasih lehçeyle konuştukları dilleri zamanla değişime uğratarak değişik faktörlerin de etkisiyle Ammice ortaya çıkmıştır (İbiş, 2019, s. 2972).

Arapça üç farklı biçimde sınıflandırılmıştır: Klasik Arapça; Modern Standart Arapça, Diyalektik (konuşma dili-ammi) Arapça. Fusha (Fasih Arapça) ve eski lehçelerle sonradan ortaya çıkan Ammiceyi de içerir. Fusha, edebiyatta ve yazımda yaygındır, Kureyş kabilesinin kullandığı Arapçadır ve Kur'an-ı Kerim'de kullanılan dildir (Alğus, 1997, s. 293). Fasih Arapça okullarda ve üniversitelerde öğrenilen-öğretilen, kitaplarda, dergilerde, medyada, yasal belgelerde vb. kullanılan Arapçadır. Neredeyse tüm ana dili konuşanların eşit olarak anladığı standart Arapça biçimidir. Kur'an Arapçasının devamı niteliğinde olan Fasih Arapça, yoğun bir gramer bilgisi gerektirir; dünya çapında okuma ve yazma için öğrenilir ve şiirsel ritme sahip resmî Arapçadır. Arap devletleri resmî dil olarak Fasih Arapçayı kullanırlar; yapı, kural ve telaffuz bakımından hiçbir farklılık göstermediğinden eğitimde ve basın-yayın organlarında bu Arapça kullanılır. Fasih Arapça, etkilerini İslamiyet'in ilk zamanlarından günümüze kadar devam ettirmiştir ve bu açıdan diller arasında eşsiz bir konuma sahiptir. Edebiyatta, bilimsel eserler ortaya koymada, dil kurallarının geliştirilmesinde, dilin devam ettirilip yenilenmesinde ve sonradan ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap vermesinde Fasih Arapça her zaman gelişme içinde olmuştur (Kaddur, 2009, s. 59).

Diyalektik (Ammi) Arapça gayriresmîdir ve Arapların günlük yaşamın her alanında kullandıkları, konuştukları ve iletişim kurdukları dildir. Ammi Arapçanın esasları temelde aynıdır, ancak her Arap ülkesinin kendi lehçesi bulunmaktadır. Ammice (avam dili), tüm Arap halkları tarafından grup farklılıklarına bakılmaksızın kullanılan basit, anlık yerel bir dildir (Hakim, 2011, s. 92). Halkın konuştuğu yerel ve bölgesel dil olan Ammice yüzyıllardır konuşulmaktadır ve Fasih Arapçadan ayrılmaktadır. Arap dünyasında hem yazılı hem de resmî konuşmada ve eğitimde kullanılan resmî dil olan Klasik Arapça hiçbir değişiklik göstermezken günlük iletişimde kullanılan dil ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye ve hatta köylere kadar değişiklik gösterir. Aslına bakılırsa Arapçadaki bu durum, yazılı biçimsel dilin konuşulandan önemli ölçüde farklılaştığı klasik bir "diglossia"<sup>4</sup> örneğidir. Günümüzde birçok ammi lehçesi bulunan Arapçanın bir sözlüğü, dil bilgisi kuralı veya bir müfredatı yoktur.

<sup>4</sup> Arap ülkelerinde görülen Klasik Arapça (Kur'an Arapçası) ve yerel Arap dilleri de birer "diglossia" örneğidir. Yani Fusha Arapçayı bilen fakat kendi yöresinde yerel lehçesini konuşanların durumuna dil biliminde "iki dillilik" (diaglossia) denilmektedir. İsviçre'de konuşulan "Schweizerdeutsch" ve yazımda kullanılan "Hochdeutsch-plattdeutsch" varyasyonu da bu duruma örnek teşkil eder.





Arapçada, yazı dili olarak nitelendirilebilecek olan Fasih Arapçadan uzaklaşma veya bozulma çok erken dönemlere gitmektedir. Nitekim burada bozulmadan kastedilen husus, İslamiyet'in ilk yıllarına kadar uzanır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) dil hatası yapan birini uyarması, Hz. Ebubekir'in kelimeyi yanlış okumaktansa atlamayı tercih etmesi, Hz. Ömer'in ise yanlış yazılan mektuba tepki vermesi bu problemin ne kadar eskiye gittiğinin kanıtıdır (İbn Fâris, 1991, s. 239). İslamiyet'in Arap Yarımadası'nın dışında yayılmaya başlaması, yani Fasih Arapçadan uzaklaşılması ve Ammi Arapçanın yayılması, hicri I. yüzyıldan itibaren gerçekleşen fetihlerle olmuştur. Bundan ötürü Aramice, İbranice, Farsça, Rumca ve Kıptice gibi başka dillerle karşılaşmış olan Arapçada ciddi bozulmalar meydana gelmiştir. İslam fetihlerinin ardından gelişen Ammi Arapça, Fasih Arapçanın yerini almaya başlamış, Fasih Arapça gündelik hayattan çekilmiş, yerel ve bölgesel lehçeler insanların hissederek konuştuğu yaşayan bir dil hâlini almıştır (Göncü, 2000, s. 12). İslam fetihleri döneminde Arapların Arap olmayanlarla karışması ile dile hem Arapça olmayan yeni kelimelerin girmesi hem de seslerin farklı telaffuzu ile bozulmalar ortaya çıkmaya başlamış ve özellikle de seslerin yanlış veya kelimelerin eksik telaffuzu insanlar arasında yayılmaya başlamıştır (El-Hamed, 1993, s. 13). Arapların çeşitli milletlerle beraber yaşamaya başlaması sonucu yabancı kelimeler iyiden iyiye hissedilmiş ve halk bu yanlış kelime ve kalıpları kendi diliyle kullanmaya başlamıştır (Ez-Zu'bî, 2016, s. 44-45). Birçok kelime, cümle yapısı ve kuralda değişiklik meydana gelmiş böylece fasih dilin yanında ammice dil denilen dil bilgisi kurallarından uzak konuşma dili oluşmuştur (Karadavut, 1997, s. 329-330). Klasik dilciler lehçe kavramını "lahn" veya "hata" olarak görmüşlerdir. Bir eser ortaya koyarken de eseri Fasih Arapçayla kaleme almışlardır. Fakat hicri I. yüzyılda sadece halkın dilinde rastlanan "lahn"li ifadeler hicri II. yüzyıldan itibaren aydınlar arasında da görülmeye başlanmıştır. Klasik dönemde kaleme alınan bu tür çalışmalar genel olarak "Lahnu'l-avam veya Lahnu'l-amme" gibi adlar altında kaleme alınmıştır (Yazıcı, 1996, s. 162).

Abbasi Dönemi'nde (750-1258), özellikle ilk asırlarda Ammice yayılmaya başlamıştır. Ammice hicri III. yüzyılda etkisini iyice artırmış ve özellikle hicri IV. yüzyılda saray ve çevresinde önem kazanmış, edebiyatta da yaygınlaşmış, bazı şairler ve edebiyatçılar Ammice kelime ve terimlere yer vermeyi tercih etmişlerdir. Yine temelde Kur'an dili olmasına bağlı olarak Fasih Arapçaya büyük bir saygı gösterilmiş, fakat bu saygı çoğunlukla dinî sahada kalmıştır. Bu dönemde Ammi Arapça aydınlar tarafından kullanılmış; öğrencilerin hocalarını Ammi Arapçayla eser vermeye zorlamalarıyla Ammi Arapça, eserlerde yaygınca kullanılmış ve hatta bu dönemde fasih konuşan kişilerle alay edilmiştir (Yazıcı, 1996, s. 161-162).





Değişen şartlara göre kimi zaman Ammiceye bakış açısı değişmiş ve bu dönemde fasih dili korumak amacıyla çeşitli çabalar sarf edilmiştir. Fakat tüm bu çabalara rağmen, Ammicenin yayılmasına engel olunamamıştır. Bu dönemde Arapçaya giren yabancı sözcüklerin, kuralların ve kullanımların sayısı artmış; hatta edebî dilde yazı dili olarak da kullanılmış ve bazı şairler, şiirlerinde bu sözcüklere ve Fasih Arapçaya göre hatalı kullanımlara da yer vermişlerdir (Tüccar, 1993, s. 412-413). Fasih Arapçaya göre yozlaşmış bir Arapça olarak nitelendirilen Ammice, Emeviler ve Abbasiler Dönemi'nde ciddi bir sorun olarak görülmüş ve Fasih Arapçanın yerini almaması için çalışmalar yapılmıştır (Fück, 1980, s. 90). Hatta Arapçanın yozlaşması konusunda İbn-i Haldun kimi uyarılarda bulunmuştur (İbn-i Haldûn, 2004, s. 378).

Halkın her türlü günlük ihtiyaçlarını ve birbirleriyle iletişimlerini sağladığı Ammicenin genel özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

1. Fasih Arapçaya göre daha basit bir gramer yapısına sahiptir.
2. Lehçeye bağlı olarak da değişebilen farklı telaffuz edilmiş harfler ve sesler vardır.
3. Belirli lehçelerden farklı bazı sözcükleri veya ifadeleri vardır.
4. Sadece kişisel veya eğlenceli bir dokunuş istendiğinde yazılı olarak gerçekleşir.
5. Daha rahat bir kelime hazinesi ve tarzı vardır.

Yukarıda Arapça dil yapısı hakkında verilen bu kısa bilgiler ışığında, Osman ismindeki s/t ses dönüşümüne bakılmasında fayda vardır:

Arap ülkelerinde kullanılan yerel lehçeler (Ammi Arapça), Fasih Arapçanın büyük etkisine maruz kalmış olsa da lehçe olmaktan çok kendi başlarına bir dil özelliği sergilemektedir. Örneğin Kahire'de konuşulan lehçe, İskenderiye'de konuşulan lehçe, Saide'de konuşulan lehçe ve Doğu'da konuşulan lehçe tamamen birbirinden farklıdır. Bu özellik bütün Arap ülkeleri için geçerlidir. Bununla beraber genellikle beş baskın grupta sınıflandırılır: Mağrip (Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Batı Sahra), Mısır (Mısır ve Sudan'ın bazı bölümleri), Levanten veya Şami (Filistin, Suriye, Lübnan ve Ürdün), Irak ve Körfez (Katar, Kuveyt, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan, Umman, Yemen) (El-Cundî, 1983, s. 130).

Arap devletlerinin resmî dili olan Fasih Arapça, bu ülkelerde yaşayan insanların öğrenim hayatlarında ikinci bir dil gibi öğrenilir. Fasih Arapça zor ve çok kurallı olduğu için, insanlar daha kolay ve kuralsız dili kullanılmakta ve bu durumda Fasih Arapçadaki gramer kurallarına uyulmamakta; şekil, yapı bozulmakta ve sesler yanlış söylenerek hatalı telaffuz edilmektedir (Farîha, 1989, s. 94). "Peltek s" (س) harfi Ammi Arapçada yanlış telaffuz edilen harf-



lerden biridir. Bu harf bir çok ülkenin Ammi Arapçasında özellikle de Suriye, Lübnan, Fas, Filistin ve Mısır lehçelerinde, çoğunlukla *tâ'* (تاء) bazı durumlarda da *sîn* (س) harflerine dönüşür (Dayf, 1994, s. 147; Atilla, 2013, s. 48; Göncü, 2000, s. 43).

Dayf, Ammi Arapça ile Fasih Arapçayı karşılaştırdığı *Tahrifâtu 'l-'ammi-yeli 'l-fushâfi 'l-kavâ'id ve 'l-binyât ve 'l-hurûf ve 'l-harakât* isimli eserinde Ammicede, “peltek s”nin bulunmadığını ve bu harfin “t” olarak telaffuz edildiğini belirtmiştir (Dayf, 1994, s. 148). Yine aynı şekilde Omar, Levanten Arapçası ile Mısır Arapçasını karşılaştırdığı *Levantine and Egyptian Arabic* isimli eserinde yine aynı şekilde “peltek s” sesinin “t” olarak telaffuz edildiğini ortaya koymuştur (Omar, 1976, s. 23).

Örneğin klasik Arapçada iki ve üç sayılarının yazımında “peltek s” harfi kullanılırken bu harf Levanten (Şami) Arapçasında “t” olarak telaffuz edilmektedir. Bu durumda iki anlamına gelen “اثنان” – isnân-tnain olarak üç anlamına gelen “ثلاثة” – selase-talâta olarak telaffuz edilmektedir (Omar, 1976, s. 23-24). Abu Kwaik ve diğerlerinin Şami (Levanten; Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin) lehçesi üzerine yaptıkları çalışmada, araştırmaya katılanlardan kendi lehçeleriyle bir cümle yazmalarını istemişlerdir. Araştırmaya katılanların verdikleri bir örnekte “الدرس اليوم كان كثير حلو وما حسينا بملل بالمرّة” (ālders’ ālyom kân ktiyr ḥluw māḥsyn abmill bil’marra- Bugün ders ÇOK güzeldi, hiç sıkılmadık) cümlesinde “çok” anlamına gelen “كثير (kesir)” sözcüğü ث ile değil ت ile yazmalarıdır (Abu Kwaik, Saad ve ark., 2013, s. 3649). Yine aynı şekilde Alnassan *Written and spoken Arabic in Syria* (Suriye’de Arapça konuşma ve yazma) başlıklı makalesinde lehçeler arasındaki telaffuz farkını araştırmış ve çalışmasında كسير (kesir) sözcüğünde yer alan “ث” sesinin, “t”ye dönüşerek كثير (ktiyr) olduğunu, “müselles (üçgen)” sözcüğünün “mütellet” olarak telaffuz edildiğini örnek olarak vermiştir (Alnassan, 2016, s. 47). Suriye, Lübnan, Fas, Filistin ve Mısır lehçelerde “peltek s”nin *tâ'* (تاء) olarak telaffuz edildiği durumlara örnekler ise aşağıdadır (Atilla, 2013, s. 48):

- تَلَج (selc-kar) yerine تَلَج (telc)
- تُوم (sum-sarımsak) yerine تُوم (tum)
- تَوْر (sevr-öküz) yerine تَوْر (tavr)
- بَعَثْ (ba’as-gönderdi) yerine بَعَثْ (ba’at)
- أَكْتَر (ekser-daha çok) yerine أَكْتَر (ekter)

1256-1327 yılları arasında yaşamış İslam coğrafyacılarından el-Dımaş-kî’nin (Şeyhür’rabve) *Nuḥbetü’-d-dehr fi ‘acâ’ibi ‘l-berve ‘l-baḥr* isimli eserinin 52. sayfasında yer alan ve burçları gösteren çizimde “peltek s” ile yazılması gereken “sevr” (تور -boğa) kelimesi “tevr (تور)” olarak yazılmıştır



(el-Dımaşkî, 1886, s. 52). Bu örnek “peltek s” harfinin o dönemde Ammicenin yazı diline yansması bakımından oldukça önemlidir.

Arapçadaki “peltek s” harfi İngilizce açısından bir sorun oluşturmamaktadır. Bu ses İngilizcede, Arapçadaki gibi dilin dişlerin arasına değiştirilmesiyle çıkarılır ve “th (θ)” olarak ifade edilir. *Think, three* veya *thanks* kelimelerinde bu durum görülebilir. Eski Yunan kökenli olan ve Türkçe, Batı dilleri ve Arapçada bulunan Katolik ve Ortodoks kelimeleri bu duruma iyi birer örnek oluşturmaktadır. Her iki sözcük Türkçede “t” sesi ile telaffuz edilirken Batı dillerinde “th” harfleri, Arapçada ise “peltek s” harfi ile yazılmaktadır. Katolik sözcüğü İngilizce *Catholic*; Almanca *Katholisch*, Latince *Catholicus*, Yunanca *Καθολικός* (*Katholikos*) şeklinde; Arapçada “peltek s” ile الكاثوليكية (*el'kâthulikiya*) yazılmaktadır. Aynı şekilde Ortodoks kelimesi de İngilizce *Orthodoxus*, Almanca *Orthodox*, Latince *Orthodoxa*, Yunanca *Ορθόδοξος* (*Orthodoxos*) şeklinde “th” ile; Arapçada “peltek s” ile الأرثوذكسية (*al'urthudhuksiya*) şeklinde yazılmaktadır. Benzer bir durum Orta Çağ'ın ünlü tarihçisi İbnü'l Esir'in (ابن الأثير) adı için de geçerlidir. Zira yine Arapça olması sebebiyle “peltek s” ile yazılan bu müellifin adı, İngilizce kaynaklarda “Ibn al-At-hir” şeklinde yazılmaktadır.

Bilindiği üzere, Bizanslıların Araplarla temas hâlinde ve etkileşim içinde olduğu Arapça, Levanten Arapçasıdır. Yukarıda belirtildiği gibi, Levanten Arapçası da Ammi Arapçanın çok baskın olduğu bir sahadır. Bu bölgede “peltek s”, “t” olarak telaffuz edilmektedir. Gerek Bizans gerekse Latin kaynaklarının yazıldığı dönem aslında Arapçanın Arabistan dışındaki Sami halklarının kendi dillerini bırakıp Arapçayı benimsedikleri döneme denk gelmektedir. Bu dönem İslam fetihlerinin Arabistan Yarımadası dışında gerçekleştiği bir dönemdir. Bu dönemde Ammi ve Fasih Arapça mücadelesi de söz konusudur. İslamiyet'in hızla yayıldığı bu yıllarda Ammice, Fasih Arapçanın önüne geçmiş ve pürüzsüz Arapçanın kullanılmadığı Ammice eserler kaleme alınmıştır. Ammi Arapça, Klasik Arapçayla temelde benzer özellikler gösterse de Klasik Arapçanın şekil, yapı, telaffuz ve kuralları bakımından yozlaşmıştır. Yani kelime türetme, ekler, isimlerin çoğul ve tekil durumları ile seslerin telaffuzu bozulmuştur.

Osman isminde yer alan ع (ayn) ve ث (peltek s) harfleri Arap olmayanlar tarafından telaffuzu zor seslerdir. “Ayn” sesi Sami dillerinde bulunur, fakat bu ses ne Türkçe ne Farsça ne de Batı dillerinde bulunmaktadır. Arap harflerini kullanan Türkçe, Farsça ve Urducada “ayn” sesi kendi sözcüklerinde kullanılmaz, sadece Arapça kökenli sözcüklerin yazımında kullanılır ve konuşmada telaffuz edilmez. Bu yüzden de farklı şekillerde çıkarılır. Osmanlıcada yer alan “ayn” harfi telaffuz sırasında ya hiç okunmaz ya da kesmeye yol açacak şekilde “a, e, i, o, u, ü” şekillerinde telaffuz edilir. Örneğin Arapçada “ayn”



harfi ile yazılan عثمان kelimesinde “o” harfine dönüşerek Osman, عمر kelimesinde de “ö” harfine dönüşerek Ömer şeklinde telaffuz edilmektedir. “Ayn” harfi yine عدنان Adnan, علم ilim, عرف örf, علوی ulvi, عريان üryan, مسعود mes’ut ve شعر şiiir kelimelerinde görüldüğü gibi farklı şekillerde telaffuz edilmektedir.

Gırtlak yapısından dolayı ana dili Arapça olmayan toplumlar özellikle Fasih Arapçada olup başka dillerde olmayan sesleri telaffuz ederken zorlandığından bu sesleri farklı şekillerde telaffuz etme yoluna gitmiş ve herkes kendi dilinde bu sese en yakın sesi çıkarmıştır. Osman isminde, ana dili Arapça olmayan biri için telaffuzu zor olan ع (ayn) ve ث (peltek s) sesleri bulunduğu farklı dillerde farklı şekillerde söylenmesi de kaçınılmaz bir durumdur. Ammî Arapçada “peltek s” harfinin “t” olarak telaffuzuna bağlı olarak عثمان” (Osman) ismi عثمان Itmân” olarak telaffuz edilmiş ve bu şekilde kayıtlara geçmiştir (Dayf, 1994, s. 149). Bu nedenden dolayı gerek o dönemin Arapça kaynaklarında ve gerekse Bizans veya Latin kaynaklarında, Osman ismi Ammi Arapçadaki telaffuz şekliyle yani “Atmân (Otman, Itman veya Utman)” olarak yer almış fakat bu filolojik özelliği bilmeyen veya bilmezden gelenler yüzünden bazı Bizans kaynaklarında “Atman” şeklinde kaydedilen isim, zamanla yanlış giden bir tartışma güzergâhı meydana getirmiştir.

### Sonuç

Sonuç olarak, yukarıda görüldüğü üzere bazı çağdaş Bizans kaynakları ile bir Arap coğrafyacının Osmanlı Beyliği’nin kurucusunun ismini, Türkçe şekli olan “Osman”dan farklı yazması neticesinde, Osmanlı kuruluş meselesi çerçevesinde kalmak kaydıyla, isme dair pek çok cepheden koyu bir tartışma başlatılmıştır ve hâlen süregelmektedir.

Sadece bahsi geçen ismin farklı yazımı ve buradan hareketle çeşitli konularda tartışmayı başlatan Batılı araştırmacılar, bu sayede hangi konularda nerelere kadar gidilerek zeminsiz fikirler ileri sürülebileceği hususunda da ilginç örnekler vermişlerdir. Başka hiçbir kanıtları olmaksızın yalnızca ismin yazım şeklinden hareketle, Osman’ın Türk olmadığı, Müslüman olmadığı, Anadolu’ya doğudan değil kuzeyden geldiği, bu adın kişi ismi değil bir askerî unvan olduğu vb. pek çok konuda, son derece uçuk fikirler ürettikleri hemen dikkati çekmektedir. Yabancı araştırmacıların icat ederek tartışmaya açtıkları bu konu, ilginç ve çekici geldiğinden olacak ki pek çok Türk araştırmacı tarafından da rağbet görmüştür.

Tarafımızca yürütülen araştırmalarda, bu meselenin Arap dilinin bazı nitelikleriyle ilgili olduğu tespit edilmiş ve soruna bu açıdan yaklaşmıştır. Bilindiği üzere Arapça ve Türkçe dil ailesi ve yapı bakımından oldukça farklıdır. Arapçada, Türkçeden farklı sesler bulunduğu gibi Türkçede bulunan bazı ses-



ler de Arapçada yoktur. Dolayısıyla Türkçede bulunmayan, Arapçanın bu özel seslerinin telaffuzunda Türkler, çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadırlar.

Bununla beraber Arapçanın dünyada tipik bir “diglossia” örneği olması da ayrı bir sorundur. Yani resmî yazışmalarda okullarda ve kitaplarda kullanılan Arapça ile sokakta ve çarşı-pazarda konuşulan Arapçanın farklılaşması, tarih boyunca ciddi bir mesele hâline gelmiştir. Belirtilen farklılaşma ses, yapı, kelime ve gramer boyutunda gerçekleşmektedir. Bu durumda Fasih Arapçada yer alan sesler, gerek Arap olmayanlar tarafından gerekse Ammi Arapçada farklı şekillerde telaffuz edilip yazılabilmektedir.

Arabistan Yarımadası dışındaki Arap toplumlarında yaygın olan Ammi Arapça, esasında bir konuşma dilidir. Ammi Arapça, ilk başlarda fasih dile yakinken ilerleyen zamanlarda gerek gramer kuralları gerekse seslerin telaffuzu bakımından fasih dilden uzaklaşmıştır. Başlangıçta Fasih Arapça olarak konuşulan dil zamanla değişmiş ve diğer faktörlerin etkisiyle Ammi Arapça yani günlük konuşma dili ortaya çıkmıştır. Buradaki değişim sadece fasih Arapçadaki seslerin bozulmasıyla sınırlı kalmamış, Fasih Arapçada olmayan “g, p, ç, o” gibi sesler de Arapça konuşma diline girmiştir. Arapçaya sonradan giren bu sesler; günümüzde özellikle Ürdün, Filistin, Lübnan, Suriye, Irak ve Kuzey Afrika’daki Arapçada oldukça yaygındır.

Yukarıda izah edildiği üzere, bu çerçeveden bakıldığında Osmanlı Beyliği’nin kurucusunun ismi meselesinin çözümü son derece basittir. En başından başlanırsa kısaca şöyle bir izahat yapmak mümkündür: İslam devletinin daha ilk yıllarında Suriye topraklarında Müslümanlarla karşılaşan Bizanslılar, onların kullandığı hâl ve şekliyle Arapça ile tanışarak onlardan gördükleri biçimde almış olmalıydılar. Üstelik Bizanslılarla Arapların temas hâlinde olduğu dönem aynı zamanda Arap dünyasında ammi-fasih mücadelesinin şiddetli olduğu dönemdir. O dönemde Ammice, Fasih Arapçanın önüne geçmiş ve yazı dili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bizans kaynakları gerek yazılı kaynaklarda gerekse yazılı olmayacak şekilde Fasih Arapçadaki bu sesleri farklı şekillerde almış ve bu sayede Bizanslılar harf ve ses değişimleri ile kimi farklılıkları doğrudan Araplardan alarak Latince ve Yunancaya da bunları aktarmışlar. Böylece bozuk Arapça olarak nitelendirilebilecek Ammi Arapçanın bu sesleri ve kimi kelimelerinin Batı dillerine geçmesini de sağlamışlardır. Fasih Arapça gramer kurallarında bulunmayan bu ayrıntıyı Arapçayı en iyi şekilde öğrenenler dahi bilmemektedirler.

İslamiyet’ten önce Arap Yarımadası ve Kuzey Afrika ülkelerinde; Suriye, Lübnan, Irak’ta Aramice ve Süryanice, Mısır’da Kıpti dili ve Berberi dillerin konuşulduğu bilinmektedir. Belirtilen bölgeler İslam’a geçtikten sonra kullanılan Arapça bu dillerden fazlasıyla etkilenmiştir. Buna rağmen yerel lehçeler



korunmuş, çok sayıda ve farklı Arap lehçesi ortaya çıkmıştır. Araplar kendi aralarında yerel halk dilini (Ammice) kullanırken gazete, dergi ve kitaplarda, televizyon programları, tiyatro, haber ve diplomaside Standart Arapçayı (Fusha) tercih etmektedir. Özetle, Ammi Arapçayı konuşan bir kişi Fasih Arapçayı öğrenmekte, anlamakta ve kullanmakta çok fazla zorluk yaşamazken Fasih Arapçayı öğrenmeye çalışan Arap olmayan bir kişi ise Ammiceyi anlamakta çok büyük zorluk çekmektedir; hatta bildiği seviyeye göre durum değişmekte ve bazen konuşulan Arapçadan hiçbir şey anlamamaktadır. O dönemden günümüze kadar Irak ve Suriye'deki bu bölgesel farkı bilmek ancak Ammiceyi öğrenmek veya bu sahada yaşamakla mümkün olur. Zaten Bizanslılar da Arapçadaki bu bölgesel farkı Suriye topraklarında öğrenmişlerdir. Hâliyle pek çok sözcükte var olan telaffuz ve kullanım farkı özel isimlerde de görülmektedir. Böylece Arapça bir isim olan Osman, "Atman" şeklinde öğrenilmiş ve Pachymeres ve diğerleri de bu ismi öğrendiği gibi kaydetmiştir.

Şu hâlde üzerinde durulan mesele, Arap dili ve yöresel farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Ammi Arapçanın yaygın olduğu Irak ve Suriye Arapçası halk ağzında/dilinde "peltek s" harfinin "s" değil "t" sesi olarak sesletildiği ve "ayn" harfinin de "a, ı, u" şekillerinde telaffuz edildiğini bilmek sorunu tamamen çözmektedir. Arapçada ع (ayn) ve ط (peltek s) harfleriyle yazılan fakat Ammi Arapçada farklı şekillerde telaffuz edilen bu iki sesin, Batı dillerinde ve Türkçede karşılığı bulunmadığından, bahsi geçen dillere geçişleri bazı değişimlerle birlikte gerçekleşmiştir.

Benzer isim ve kelimeler gibi, bu ismin telaffuzu da zikredilen dillerdeki ağız yapısına uygun bir şekilde gerçekleşmiştir. Böylece "Osman" adı "Atman" a dönüşmüştür. Kaldı ki, günümüzde bile Osman ismi, Ammi Arapçada "ı, a, u" seslerinde gırtlaktan *ayn* harfi ile "Itman, Atman, Utman" şeklinde telaffuz edilmektedir. Zaten Osman ismindeki sorun ve tartışma Türkçede ve Türkçe kaynaklarda değil, Bizans kaynaklarındaki yazımdan ortaya çıkmıştır.

### Kaynakça

- Abu Kwaik, K., Saad, M., Chatzikiyriakidis and Dobnik, S. (2013). *Shami: a corpus of Levantine Arabic dialects*, [https://www.academia.edu/37972318/Shami\\_A\\_Corpus\\_of\\_Levantine\\_Arabic\\_Dialects](https://www.academia.edu/37972318/Shami_A_Corpus_of_Levantine_Arabic_Dialects). (10.04.2020).
- Alderson, A. D. (2018). *Osmanlı hanedanının yapısı* (çev. Hakan Abacı). İstanbul: Alfa Tarih.
- Alqus, M. (1997). *Lugatal-Quraish*. Riyad: Dar'al-Ma'reg al-Dewliya lil'nashr.
- Alnassan, A. (2016). Written and spoken Arabic in Syria: towards the development of teaching Arabic as a foreign language at the Higher Language Institute of Damascus. In *The 4th FLLT conference proceedings by LITU, foreign language learning and teaching, June 2016, Bangkok, Thailand, 4(1)*, pp. 33-45. Thailand.





- Altuğ, U. (2020). *Cihan imparatorluğunun kurucusu Osman Beg*. İstanbul: Kronik.
- Artuk, İ. (1980). Osmanlı Beyliği'nin Kurucusu Osman Gazi'ye Ait Sikke. *Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi (1071-1920): 'birinci uluslararası Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi kongresi' tebliğleri* (ed. O. Okyar, H. İnalçık) içinde s. 27-33. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Atilla, E. (2013). *Arap lehçelerinde harflerin değişmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bazin, L. (1979-80). Antiquité méconnue du titre d'Ataman. *Harvard Ukrainian Studies*, 3(4), 61-70.
- Danişmend, İ. H. (1971). *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi I*. İstanbul: Türkiye.
- Dayf, S. (1994). *Tahrifâtü'l-'ammîyeli'l-fushâfi'l-kavâ'idve'l-binyâtve'l-hurûfve'l-harakât*. Kahire: Dâru'l-Me'ârif.
- el-Dımaşkî, Ş. (1886) *Nuḥbetü'd-dehr fi 'acâ'ibi'l-berve'l-baḥr* (ed. M.A.F. Mehren). St. Petersburg.
- el-Cundî, A. (1983). *el-Lehcâtu'l-'Arabiyye fi'l-Turâs*. İskenderiye: Darul-'Arabiyyeli'l-Kitâb.
- el-Hamed, G. K. (1993). *Tekevun'al-'Arabiyyat al-fushâ*. Amman: Mecmau'l-Lugati'l-'Arabiyyati'l-Ürdüniyye.
- Ez-Zu'bi, F. A. (2016). *Eseru'l-lehecâti'l-âmmiyye ve lugatu'l-cevval ale'l-fushâ*. www.alarabiahconference.org. (05.04.2020).
- Emecen, F. (2002). Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan fetret dönemine. *Türkler* (ed. H. C. Güzel-K. Çiçek-S. Koca) içinde Cilt 9, s. 15-32. Ankara: Yeni Türkiye.
- Erzi, H. A. (1942). Osmanlı devletinin kurucusunun ismi meselesi, *Türkiyat Mecmuası*, VI-VII (1940/42), 323-326.
- Farîha, E. (1989). *el-Lehcât ve uslubu dirâsetiha*. Beyrut: Dâru'l- Cîl.
- Felicity, R. (1998). *The German language in Switzerland: multilingualism, diglossia and variation*. Bern: Peter Lang.
- Ferguson, C. (1959). Diglossia. *Word*. 15(2), 325-340.
- Fück, J. (1980). *el-'Arabiyye dirâsât fi'l-luğave'l-lehecâtve'l-esâlib* (çev. Ramazan Abduettevab). Kahire: Mektebet ül-Hancı.
- Göncü, T. C. (2000). Arap dilinde fasih-avam dil meselesi. *The Journal of International Social Research*, 3(10), 2010-2017.
- Hakim, R. (2011). *Mustavayât isti'meli'l-luğati'l-'Arabiyye-beyne'l-vaki've'l-bedîl*, Cezayir: Câmî'atu Mavlid Me'merî, Kulliyetu'l-Edâbive'l-Luğât.
- Heywood, C. J. (1999). Osmanlı Devleti'nin kuruluş problemi: yeni hipotez hakkında bazı düşünceler. *Osmanlı* içinde Cilt 1, s. 137-145. Ankara: Yeni Türkiye.
- Heywood, C. J. (2000). Filling the black hole: the emergence of the Bithynian Atamanates. In *The great Ottoman-Turkish civilisation* (ed. Kemal Çiçek) Volume 1, p. 107-115. Ankara.





- Hilal, A. H. (1993). *el-Lehcâtu'l-'Arabiyye neş'eten ve tatavvuran*. Kahire: Mektebet'ul- Vahbe.
- İbiş, M. (2019). Arap dilinde Âmmice ve fushâ tartışmaları. *Social Sciences Studies Journal*, 5(36), 2970- 2975.
- İbn Fâris, A. b. F. (1991). *Mu'jem va maqayees al-luga* (ed. Abdüsselâm Muhammed Harun). Beyrut: Dar'al-Cîl.
- İbn-i Haldûn (2004). *el-Muḳaddime* (ed. Abdullah Muhammed ed-Dervish). Şam: Dâr 'el Ya'rub.
- İnalçık, Ş. (1948). İbn Hacer'de Osmanlılara dair haberler. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 6(3), 189-195.
- Kaddur, M. (2009). Arabic language and language idea. *Mecellet u Mecme'i'l-Lügati'l-'Arabiyye bi Dimesk*, 84(1), 59-72.
- Karadavut, A. (1997). Arap dilinde Lahn'in doğuşu. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 326-347.
- Lindner, R. P. (2013). The settlement of the Ottomans. In *A world of empires* (eds. Juergen Paul, Nomad Aristocrats) p. 131-142. Wiesbaden.
- Melikof, I. (2000). İlk Osmanlıların toplumsal kökeni. *Osmanlı Beyliği 1300-1389* (ed. E. A. Zachariadou) içinde s. 149-158. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Omar, M. K. (1976). *Levantine and Egyptian Arabic*. Washington: Foreign Service Institute.
- Şahin, H. (2007). Otman baba. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde Cilt 34, s. 6-8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Turan, O. (1993). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Boğaziçi.
- Turgut, V. (2016). Osman Gazi'nin kimliği meselesi ve cihanşümûl bir devlete isminin verilmesinin sebepleri üzerine. *Akademik İncelemeler Dergisi*, (11)1, 83-120.
- Tüccar, Z. (1993). Dahil. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde Cilt 8, s. 412-413. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yazıcı, H. (1996). Arapçada mahalli lehçelerin yazı dili yerine kullanılma teşebbüsleri. *İlmi Araştırmalar*, 2, 159- 174.
- Yılmaz, H. (2018). Osman Gazi'nin kayıp ikinci sikkesi ve Osmanlı kuruluş tartışmalarına etkisi. *Ab-ı Hayat'ı aramak Gönül Tekin'e armağan* (yay. O. Kolbaş-O. Üçer) içinde s. 763-778. İstanbul: Yeditepe.
- Yılmaz, H. (2019). Osman Gazi'nin 700/1300-1301'de Yenişehir'de bastırıldığı üçüncü sikkesi. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4 (Söğüt Özel Sayısı), 84-86.
- Yılmaz, H. (2020a). Osmanlı Devleti'nin kurucusunun gerçek adı Osman mı, Otman mı?/1. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 67/399, 28-35.
- Yılmaz, H. (2020b). Osmanlı Devleti'nin kurucusunun gerçek adı Osman mı, Otman mı?/2. *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, 67/400, 16-23.

## Extended Summary

One of the ongoing debates about the Ottoman Empire, that is one of the most important powers in the world history, is for the name of the founder of the Ottoman Principality. It was founded at the end of the 13<sup>th</sup> century and has dominated three continents for centuries. It is no wonder that the name of the founder has also discussed, considering that many aspects of the establishment of a political organization remain mysterious until today that has become a world power while still being a small principality (beylic) among other principalities in Western Anatolia. But if we go into the particulars of the issue and look at where the problem grew out of, in several contemporary works; it will be noted immediately that some Byzantine sources and the work of a Muslim author stemmed from the spelling of the name of the founder of the principality. In some Byzantine sources, the name, in forms of *Atman*, *Ataman*, *Atuman*; the recording of the Arab geographer Al-Umari as *Tuman* / *Taman* in his work has led to quite different interpretations, without any other evidence, only from the spelling of the name. So much so that in these comments, modern Ottoman historians questioned the ethnic origin of the founder in terms of military, religious and cultural aspects and entered into deep discussions. Among them; many authors from abroad and domestically, especially in names such as de Deguignes, Giese, Taeschner, Erzi, and Heywood, entered a variety of different advances in the course, but although this added richness to the Ottomans' establishment discussions, the problem could not be resolved.

When we look at this issue in the Turkish literature, it can be seen that quite a lot of discussions were held even in those years. Various historians in Turkey have long seen that the name of the founder of the Ottoman State was recorded in Christian, Muslim and Ottoman sources in different ways, and based on these some suggestions were made. The name *Osman* is mentioned in al-Umari (1300-1349) as *Taman* / *Tuman* in the place taken from the Genoese Balaban and in the place given by Sheikh Haydari Uryân as *Osman*. al-Umari, who wrote Osman Beg's name in a different way, seems to have written the same name in one correct and the other in the wrong form, that is, as a simple human error. Moreover, even though it is a little late, it will be remarkable that the name is spelled correctly when records of another contemporary Arab geographer, Ibn Hacer (1372-1449) are examined.

*Otman* or *Otman Baba* names are pointed out that the name *Osman* was said to be among the Turkmen in the form of *Otman* and close to Arabic pronunciation. This situation is based on information about the life of *Otman Baba*, a sheikh of Kalenderi, based on the work named *Vilayetname-i Otman Baba*, which was written five years after his death by one of his caliphs, Little Abdal.

In another study on the subject, after the examination of the Ottoman genealogy, Ertugrul himself, his predecessor, siblings and granddaughter took Turkish names, but it was pointed out that the son of Osman had a name besides of *Osman* in this context. Whether the name was later converted to Islamic form was examined by the researchers.

In addition, the fact that no name besides of the *Osman* was coincidentally encountered in all Turkish sources, Ottoman chronicles and Ottoman archival documents studied until today, did not pose a problem with the name of the founder of the Ottoman Principality. Anyway, the controversy of this name originated entirely from Byzantine and Arabic sources. Apart from this, the record of “Osman bin Ertuğrul” in Arabic letters on both sides of the first coin of the Ottoman Empire in 1980, leave no room for doubt the fact that the name of the founder of the Ottoman Principality was the Arabic form as *Osman*.

As a matter of fact, the name recorded as *Osman* in all Turkish sources with all Ottoman chronicles, especially the way of writing in Byzantine sources, is completely related to the features of colloquial Arabic. With the establishment and rapid expansion of the Islamic State, the Arabic language has changed and started to diversify with some features, and Arabic has since differentiated in terms of the pronunciation of the sounds, vocabulary and grammar rules.

Arabic is divided into two categories as classical Arabic (*fusha*), which is the dialect of Quraysh and used as a written language in official affairs, and colloquial Arabic (colloquially), which is used as a spoken language in daily life and varies considerably in terms of rules and pronunciation depending on the country, region and vicinage. Colloquial Arabic grammar rules are quite different from classical Arabic in terms of sounds and words. In areas outside of Arabia, where colloquial Arabic is used extensively, sounds such as *ç, j, p, g, o* and *ö* are used, as well as the pronunciation of words are not disturbed. In classical Arabic, the pronunciation of sounds in colloquial also differs. Of these, especially the pronunciation of the pelt letters changes remarkably. The letter “s”, pronounced as lispily in Classical Arabic, is spoken as “t” in Arabic, the daily speaking language. The name Osman, with “s” written lispily in Syria, Iraq, Jordan, Lebanon, Palestine and Egypt, where Colloquial Arabic is widely spoken, is said to be *Itman, Atman* or *Utman*. With the spread of Islam outside the Arabian Peninsula, colloquial Arabic has become widespread and has surpassed classical Arabic. In fact, colloquial Arabic, which was normally the language of speech, was used as a written language and works written in colloquial Arabic were revealed.

As a result, the difference in the phraseology and spelling of other words was also seen in the name Osman; therefore, the name *Osman*, which was spoken and even written as *Atman, Itman* or *Utman* in colloquial Arabic, in the region where the Byzantine-Arab theme was intense since the first ages, it seems to have also passed to the Byzantine sources as *Atman* in the form of spoken and even written in this field.







## İBNİ MÜHENNÂ LUGATİ'NDE ARAPÇA VE FARŞÇADAN ALINTI SÖZCÜKLER

Savaş KARAGÖZLÜ\*

### Özet

Birbiri ile ilişki içinde olan topluluklarda kültür, dil, edebiyat, gelenek vb. konularda alışveriş olması tabiidir. Asırlar boyunca çeşitli coğrafyalarda yaşayan Türklerin de muhtelif topluluklarla komşuluk, dinî, siyasi, ticari, sosyal vb. ilişkilerinin olduğu bilinen bir gerçektir. Türkçede yabancı sözcüklerin ve başka dillerde Türkçe sözcüklerin yer almasının bu tür ilişkiler aracılığıyla meydana geldiği söylenebilir. Türklerin İslam dinini kabul etmeleriyle birlikte Türkçede Arapça ve Farsça kökenli sözcüklerin gitgide artış göstermesi bu milletlerle aynı coğrafyada yaşamalarının sonuçlarındandır. Bu çalışmada, on üçüncü asrın ikinci yarısında kaleme alınan *Hilyetü'l-İnsan ve Halbetü'l-Lisân* (İbni Mühennâ Lügati) adlı eserin Türkçe bölümünde yer alan Arapça ve Farsça alıntı sözcükler incelenecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Türk dili, *Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân*, İbni Mühennâ Lügati, İbni Mühennâ, alıntı kelimeler.

### ARABIC AND PERSIAN LOANWORDS IN *İBNİ MÜHANNÂ LUGATI*

#### Abstract

The cultural, linguistic, literary and traditional exchange can be seen very normal in communities that live close or in continuous contact with each other. It is a known fact that the Turks lived in various geographic areas for centuries and had neighbourhood relationships with various communities. As a result, they had religious, political, commercial,

\* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, svskaragozlu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5986-8758.



social exchanges with others. Hence, the presence of foreign words in the Turkish language and Turkish words in other languages occurred through those historical relationships. After the Turks adopted Islam and lived in the same geographic area with Arabs and Persians, the Turkish language got exposed to gradual incursion of Arabic and Persian words. In this article, we will research the Arabic and Persian loanwords in the Turkish part of the study named *Hilyatu'l-İnsân ve Halbatu'l-Lisân (İbni Muhanna Lugati)* written in the second half of the thirteenth century.

**Keywords:** Turkish language, *Hilyatu'l-İnsân ve Halbatu'l-Lisân*, İbni Muhanna Lugati, İbni Muhanna, loanwords.

## Giriş

Türklerin muhtelif nedenlerle asırlar boyunca çeşitli coğrafyalarda sık sık yer değiştirmesi farklı milletlerle yakın ilişkiler kurmasına sebep olmuştur. Bu ilişkilerin neticelerinden biri de Türkçenin farklı dönemlerde başka dillere sözcükler vermesi ve başka dillerden sözcükler almasıdır. Farsça ve Arapça, Türkçenin en fazla etkileşim içinde olduğu dillerdendir.

Türklerin tarihte, toplumsal ilişkilerini en uzun süre kesintisiz olarak sürdürdüğü halk Farslardır, dolayısıyla Türkçenin en uzun süre etkileşimde olduğu dil de Farsça olmuştur (Balci, 2014, s. 13). Türk-Fars ilişkisi, Türklerin İslam dinini kabul etmeden önce coğrafi yakınlık sebebiyle başlamıştır. Bu ilişkilerin Sasaniler zamanında ve hatta onlardan daha önce başladığı bilinmektedir ve Sasanilerin çöküşünden sonra daha da artmıştır (Köprülü, 1942, s. 1). Dolayısıyla Türkçede çok sayıda Farsça, Farsçada da çok sayıda Türkçe sözcük yer almaktadır. Kur'an dilinin Arapça olması nedeniyle, Arapça İslam medeniyetinin dili hâline gelmiş, İslam'ın hâkim olduğu her coğrafyada büyük bir ilgi ve itibar görmüştür (Dursunoğlu, 2014, s. 146). Türkler, İslam dinini benimsedikten sonra da Türkçede Arapça sözcükler yerleşmeye başlamış, bu sözcüklerin sayıları aşırı bir biçimde artmaya devam etmiştir. On ikinci yüzyılda kaleme alınan *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânu Lügâti't-Türk* gibi eserlere bakıldığında da Türkçenin bu iki dilden ne kadar etkilendiği ortadadır. Gitgide artan sözcük alışverişi, ileriki zamanlarda yazılan eserlerde daha fazla görülmektedir. Bu tür alıntı sözcükleri, *Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân* gibi 12. asırdan sonra kaleme alınan eserlerin Türkçesinde görmek gayet olağan bir durumdur.

*Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân* veya İbni Mühennâ Lügati adıyla tanınan eser, 13. asrın ikinci yarısında Araplara Farsça, Türkçe ve Moğolca öğretmek amacıyla Cemalüddin İbni Mühennâ tarafından hazırlanmıştır. Eser, üç kısımdan meydana gelmiş olup bahsi geçen dillerin grameri hakkında bilgiler



içermektedir. Eserin her kısmında çeşitli konulara göre tasnif edilen sözcük listeleri yer almaktadır. Günümüze kadar eserin altı nüshası bulunmuş olup beş nüshası Avrupa kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir ve bir nüshası da İstanbul Arkeoloji Müzeleri El Yazmaları Bölümü'nde, 1202 numarada kayıtlıdır.

İbni Mühennâ Lügati ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmında inceleme konusu olan Arapça ve Farsçadan alıntı sözcüklerin bazısının kökenleri hakkında yüzeysel bilgiler verilmişse de sözcüklerin çoğu alıntı sözcük olarak değerlendirilmemiş; bu sözcükleri bir arada inceleyen bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışmada, eserde Türkçe madde başı olarak verilen Farsça ve Arapçadan alıntı sözcükler üzerinde durulacak; sözcüğün orijinal şekli, transkripsiyonu ve anlamı verildikten sonra uğradığı anlam ve biçim yönünden değişikliklerden söz edilecektir. Çalışmada, 2016 yılında Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan *Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân*'ın tıpkıbasımı kullanılacaktır.

## Arapça Sözcükler

### 1. 1. Arapça isimler

**enger** (< Ar. *encar*?): Türkiye Türkçesinde “çapa” anlamında Farsçada olduğu gibi *lenger* (TS, 2009: 1305) şeklinde kullanılan bu sözcük, eserin “Gemicî Aletleri” başlığı altında انجر şeklinde geçmektedir. Arapça karşılığı<sup>1</sup> الانجر “çapa, gemi demiri” anlamındadır (İM, 2016, s. 132B). Abdullah BATTAL, bu sözcüğün Acemce انكر in bozması olduğunu belirtmiştir (1997, s. 29). *Al-mu'cemu'l-Vasît* sözlüğünde الانجر sözcüğü hakkında معرب *mu'arrab* “değişikliğe uğrayarak Arapçalaştırılmış sözcük” şeklinde bir açıklama bulunmaktadır (MV, 2004, s. 29). Sözcüğün kökeni Arapça olmasa da o dönemin Türkçesine Arapçadan geçtiği düşünülmektedir. Bağdat Arapçasının konuşma dili ile ilgili olan sözlükte, انگر sözcüğünün İngilizceden (*anchor*) Irak Arapçasına geçmiş olduğu ve sözcüğün *engar* olarak kullanıldığı belirtilmiştir (al-Kaysî, 2013, s. 79). Ancak sözcüğün İngilizcesine nazaran Arapçada *ankor* veya *ankar* şeklinde olması beklenirdi, ayrıca 13. yüzyılda (eserin yazıldığı yüzyıl) Arapların İngilizlerle sözcük alış veriş gerçekleştirecek kadar ilişkilerinin olmadığı şüphesizdir. Dolayısıyla sözcüğün Farsçadan (*lenger*) Arapçaya geçmesi, Arapça harfitarif (ال) olması nedeniyle sözcük başı *l-* sesinin erimesi ve

<sup>1</sup> Zeki KAYMAZ, Arapça madde başı olarak verilen الانجر sözcüğünün Farsça kökenli olduğunu belirtmiştir. bk. “İbni Mühenna'nın Sözlükçülük Anlayışı Hakkında Bir İnceleme: Arapça Dışındaki Kelimelerle Düzenlenen Madde Başları Örneği” I. ULUSLARARASI TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU 18-21 Mart 2014, Niğde Üniversitesi Kaşgarlı Mahmut Uyur-Çin Araştırma ve Uygulama Merkezi.





Arapçanın yazı dilinde /g/ sesi olmadığından  $g > c$  değişimi gerçekleşip *encar* hâlini alması daha kuvvetli bir ihtimaldir.

**ferenç** (< Ar. *fîrenc*): Arapçadan o dönemin Türkçesine geçen bu sözcüğün aslı *frenk*'tir “Anglosakson, Cermen veya Latin ırklarının birinden olan kimse” (TS, 2009, s. 717) ve genelde “Batı Avrupalı” anlamını taşımaktadır (Şakiroğlu, 2001, s. 197). İbni Mühennâ Lügatı'nin Türkçe kısmında “Canavarlar” başlığı altında فَرَنْج şeklinde geçmiş, Arapça karşılığı da كلب الحايط *kelbü'l-hayıṭ* olarak verilmiştir (İM, 2016, s. 142B). “كلب الحايط”ın Türkçede tam karşılığı “duvar köpeği”dir; ancak mecaz olarak “bostan köpeği” anlamında düşünülmüş olmalıdır. Araplar, Haçlı Seferleri'nden sonra Avrupalılara الإفرنج *el-ifrenc* veya الفرنجة *el-firence* demeye başlamışlardır. Avrupa'dan gelen veya aslı Avrupalı olan birçok şeye de فرنجي sıfatını eklemişler. Örneğin, Bağdat konuşma dilinde فرنجي *firenci* “yabancı”ya ve زي فرنجي *zey firenci* “yabancı kıyafet” denilmektedir (Alkaysi, 2013, s. 203). XV. yüzyıla ait ilk Osmanlı kaynaklarında çok sık rastlanan Frenk sözcüğü Macarlar dışında diğer Katolik Hristiyanları, özellikle Venediklileri belirtmek için kullanılmıştır. Sözcüğün anlamı, XVI. yüzyılda biraz daha genişleyip farklılaşmıştır. Örneğin, Osmanlı piyasasında tutulan ince yünlü kumaş türleri genellikle Avrupa'dan geldiği için bunlara “*frenği kumaş, frenği akmişe*”, türüne göre de “*frenği kemhâ*” adı verilmiştir. (Şakiroğlu, 2001, s. 197-198). Osmanlı Türkçesi Sözlüğü'nde de *efrenc* “Frenk, Avrupalı”, *efrenci*, *efrenciyye* “Frenklerle, Avrupalılarla ilgili” gibi sözcükler yer almaktadır (OSM, 1977, s. 66). Türkiye Türkçesinde ise *firenk üzümü, firenk inciri, firenk kimyonu, firenk maydanozu* gibi yaşayan örnekler de mevcuttur (Baytop, 2007, s.108).

**şavlecan** (< Ar. *el-savlecân*): Sözcüğün Farsça kökenli *çevgân* “çevgen, değnek” ile aynı anlama geldiği; Nef<sup>2</sup>, Cafer Çelebi<sup>3</sup>, Cem Sultan<sup>4</sup> ve birçok şairin gazel ve kasidelerinde geçtiği tespit edilmiştir (Eyduran, 2009, s. 92, 105). HİHL'nin Türkçe kısmında “Oyun Aletleri” başlığı altında Arapça الصولجان *as-savlecân* sözcüğünün Türkçe karşılığı مثله *mişlehu* “aynısı” şeklinde verilmiştir (İM, 2016, s.133A). Sözcüğün Türkçe anlamı “*cirit oyununa benzer bir oyunda kullanılan ucu eğri veya 'T' şeklinde uzun sopa*”dır. كرة الصولجان *kuretu's-savlecân* “sopa topu” oyunu, Arapların Cahiliye Dönemi'nden beri icra ettikleri bir spor oyunudur. Bu oyunun uygulaması, bir grup atlının ellerindeki sopayla oyunda kullanılan tek bir topa vurarak gerçekleşmektedir. Araplar, İslamiyet'i kabul ettikten sonra da bu oyunu oynamaya devam etmişlerdir. Hatta daha sonraki dönemlerde Kutuz, Baybars, Zengi gibi Türk liderlerinin de bu oyunu oynadıkları kaydedilmiştir. Oyunun kökeni hak-

<sup>2</sup> Düşdükçe hâke güy-sıfat kelle-i 'adû / Pây-ı semendi tut ki ana savlecân olur.

<sup>3</sup> Sen şeh-süvâr öniñde yir öpmek hevâsına / Geh top ider kamer özini gâh savlecân.

<sup>4</sup> Kıpmağa mihr topını mehden bu zülfi gör / Meydân-ı hüsn içinde salar şavlecân-ı müşg.



kında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bazı bilim insanları oyunun adının Asya kökenli olduğunu iddia ederken bazıları ise Farsça kökenli olduğunu savunmaktadır (Binazuz, 2017, s. 9-20). Sonuç olarak *savlecan* sözcüğünün, kökeni Arapça olmasa da Arapçadan Türkçeye geçtiği kuşkusuzdur.

**tamdur** (< Ar. *tennūr*): *Kıyasü'l-Enbiya*'da (Ata II, 1997, s. 623) Arapçada olduğu gibi *tennūr* şeklinde geçen bu sözcük, HİHL'in Türkçe kısmında "Aşçı Aletleri" başlığı altında *تمدور* olarak verilmiştir. Arapça karşılığı *التنور et-tennūr* "tandır, fırın" anlamındadır (İM, 2016, s.133B). Kaymaz, *التنور* sözcüğünün Farsça kökenli olduğunu ileri sürmüştür (2014, s. 1546). Arapça sözlüklerde *mu'arreb* "Arapçalaştırılmış" olarak gösterilen bu sözcük, Sami dillerinden Aramicede *tannūra*, Süryanicede *tannūrā*, Asuricede *tinūru*, İbranicede *tannūr* ve Akatçada *tīnūru* şeklindedir (Abdulâli, 2007, s. 77). Türkiye Türkçesinde *tandır* "yere çukur kazılarak yapılan bir fırın türü; bazı yerlerde, kışın ayakları ısıtmak amacıyla alçak bir masanın altına mangal konulup üstüne yorgan örtülerek yapılan düzen" anlamında kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2009, s. 1899).

## 1. 2. Arapça isim + Türkçe isim

**tamdur başı** (< Ar. *tennūr* + T. *başı*): Arapça *tennūr* ve Türkçe *başı* sözcüğünden oluşan birleşik isim, eserin Türkçe kısmında "Aşçı Aletleri" başlığı altında *تمدور بشى* olarak yazılmıştır. Arapça karşılığı *غطاء التنور*<sup>5</sup> *gītâ'ü't-tennūr* "tandır kapağı" şeklindedir (İM, 2016, s. 133B).

**tirgi tabak** (T. *tirgi* + Ar. *tabak*): *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te "sofra" anlamında sadece *تِرْجِي* şeklinde yer almaktadır; sözcüğü, Besim Atalay *tirgi* (Atalay I, s. 1985: 429) ve A. Bican Ercilasun *tirgi* şeklinde okumuştur (Ercilasun-Akoyunlu, 2015, s. 883). HİHL'de ise Arapça *المائدة el-ma'ide* "sofra" sözcüğünün Türkçe karşılığı *تيركى طبق* şeklinde yer verilmiştir (İM, 2016, s.139A).

## 1. 3. Türkçe ek almış Arapça isim

**şumluğ** (< Ar. *şu'm* + T. *luğ*): Türkiye Türkçesinde "uğursuz" anlamında kullanılan *şom* sözcüğü, *Türkçe Sözlük*'te Farsça (*şüm*) kökenli olduğu belirtilmiştir (TS, 2009, s. 1872). Aysu Ata da *Kıyasü'l-Enbiya*'da geçen *şüm*, *şüm-luğ* sözcüklerini aynı şekilde değerlendirmiştir (Ata, 1997, s. 584). Sözcük Arapça kökenli olup *شأم* *şe'eme* kökünden türetilmiştir. *Şumluğ* sözcüğü, HİHL'de *kutluğ* "kutlu, mübarek" sözcüğünün karşıtı olarak verilmiştir. Bat- tal, sözcüğün Arapça *الشؤم eş-şu'm*'dan geldiğini belirtmiştir (1997, s. 66). Arapça karşılığı *المشوم el-meş'üm* da "uğursuz" anlamındadır (İM, 2016, s. 126B).

<sup>5</sup> Zeki Kaymaz, Arapça madde başı olarak verilen *غطاء التنور* sözcüğünün *التنور* kısmının Farsça kökenli olduğunu belirtmiştir. bk. Kaymaz, 2014.



#### 1. 4. Arapça isim + Türkçe fiil

**‘acz ulğa-** (< Ar. ‘*acz* + T. *ulğa-*): Eserin Türkçe kısmının geçmiş zaman fiilleri altında verilmiştir. Arapça karşılığı اعجز *e‘ceze* “âciz oldu” anlamını taşımaktadır (İM, 2016, s.86B). Taymas, sözcüğü aydınlatılmayan sözcükler listesinde göstermiştir (Eren ve Taymas, 1950, s. 141). Zeki Kaymaz, sözcüğü çözümleyip madde başındaki *ulğa-* kısmının eserde geçen *ulgay-* “büyü-” fiili ile aynı olduğunu kabul etmiştir (Kaymaz, 2013, s. 8). Görüldüğü gibi bu sözcük Arapça عجز ve Türkçe *ulğa-* fiilinden oluşmaktadır. Türkiye Türkçesinde Arapça عجز *e‘ceze* kökünden gelen *âciz* “gücü bir işe yetmez olan, güçsüz; beceriksiz”, *âcizlik* “beceriksizlik, güçsüzlük” vb. gibi sözcüklerin kullanıldığı görülmektedir (TS, 2009, s. 9).

**tağşir kılma-** (< Ar. *taksir* + T. *kıl*): *taksir*, Arapça قَصَّرَ “eksiltti, kısalttı” kökünden türeyen تَفْعِيل kalıplı mastar olup (MU, 2004:738) Türkiye Türkçesinde kullanılan *kusur* (فَعُول kalıplı mastar) “eksiklik, noksan” (TS, 2009, s. 1267), *taksirat* (*taksir*’in çokluk şekli) “kusurlar, suçlar” (1893) sözcüklerin kökteşidir. *Kıyasü’l-Enbiya*’da birleşik fiil olarak *taksir kıl-*, *taksir keç-*, *taksir bol-* şeklinde birkaç kez geçmiştir (Ata II, 1997, s. 591). HİHL’ nin “Geçmiş Zaman Fiilleri” başlığı altında ise تَقْصِير قَلَمَادِي *tağşir kılma* şeklinde geçmiştir. Arapça karşılığı اِجْتِهَد *ictehede* “çabaladı” anlamındadır (İM, 2016, s.85B).

**ṭama‘ bol-** (< Ar. *ṭama‘* + T. *bol-*): Eserde, طغ بولدی şeklinde yazılmıştır. Battal, sözcüğün hem Türkçesinin hem de Arapçasının problemli olduğunu düşünerek sözcük hakkında “*Buradaki Arapça اطعم fiili ‘tamaha düşürdü’ demektir ki Türkçesine uymuyor. Bu Arapça اطعم ve Türkçe بلدی fiilinin olsaydı mana düzelirdi. O zaman طغ ‘tog’ da ‘tok’ın başka bir şekli olacaktır*” fikrini ortaya koymuştur (Battal, 1997, s. 102). Kaymaz, madde başının طغ kısmını düzeltip طعم *ṭama‘* olduğunu ileri sürmüştür (Kaymaz, 2013, s. 8). Arapça *ṭama‘* ve Türkçe *bol-* sözcüğünden oluşan bu birleşik fiil eserin Türkçe kısmında طعم بولدی şeklinde geçmiştir. Arapça karşılığı اطعم *aṭma‘a* “açgözlü oldu” anlamındadır (İM, 2016, s. 86B). Arapça طعم *ṭama‘* “açgözlülük” kökünden türemiştir. Bu sözcük, Arapçadan Türkçeye geçen eski sözcüklerdendir. *Kutadgu Bilig*’de isim olarak *kötürgil ṭama‘ını tirilgil büğü* örneğinde görülmüştür (Arat, 1947, s. 431).

#### 1. 5. Arapça fiil

**tam-** (< Ar. *temm*): Battal, bu sözcüğe aydınlatılmayan sözcükler listesinde yer vermiştir (Battal, 1997, s. 102). Kaymaz, sözcüğü çözererek eserde geçen تَمَلَّدِي sözcüğü ile kökteş olduğunu belirtmiştir (Kaymaz, 2013, s. 10). Arapça تَمَّ *temme* “tamam oldu” kökünden türemiş olan تمام *tamam* sözcüğü Arapçadan Türkçeye geçen eski sözcüklerdendir. *Kutadgu Bilig*’de *tegürgil añar sen ay bilgi tamâm ve bu ma‘ni için ol ay bilgi tamam* mısralarında geçmiştir (Arat



1947, s. 562, 612). Genel olarak Türkçeye giren yabancı fiiller, Türkçe ek alarak [تملتدى *tamlatdı* “tamam etti” (İM, 2016, s. 90A) örneğinde olduğu gibi] kullanılırken eserde geçen Arapça تم “tamam oldu” sözcüğünün Türkçe karşılığı Arapçada olduğu gibi herhangi bir yapım eki almadan تمدى *tam-dı* şeklinde verilmiştir (İM, 2016, s. 89A). Musa Salan, *et-Tuħfetü’z-Zekiyye Fi’l-Luġāti’l-Türkiyye*’de doğrudan fiil olarak kullanılan *azat-* “azat etmek”, *yagma-* “talan etmek, yağma etmek”, *karangı-* “karanlık olmak”, *sapan-* “saban sürmek, tarla ekmek” ve *azdır-* “azaltmak” örneklerini tespit etmiştir. *Yagma-* örneğinin üzerine sonradan لا +IA ekinin konulduğunu belirtmiştir. Bu verilere istinaden müellifin Türk kökenli olmadığını ve sözcüklerin üzerine getirilen eklemelerin Türk kökenli başka biri tarafından yapıldığını düşünmüştür (2010, s. 329). *Tam-* örneğinin de müellif veya müstensih tarafından yanlış kaydedilen bir sözcük olduğu düşünülebilir.

## 2. Farsça Sözcükler

### 1. Farsça isimler

**ahır/akır** (< Far. *āħur/āħūr*): DLT’de *akur* olarak ve “ahır” anlamında geçen (Ercilasun-Akkoyunlu, 2015, s. 546) bu sözcük, HİHL’in “Binalar” başlığı altında اھ(ق)یر *ah(k)ır* (*ahır, akır*) şeklinde geçmiştir. Arapça karşılığı ise المعلف *el-me’lef* “yemlik” anlamındadır (İM, 2016, s. 146B). Günümüz Türkçesinde *ahır* “evcil büyükbaş hayvanların barındığı kapalı yer, hayvan damı” (TS, 2009, s. 42) ve Farsçada da *āħur/āħūr* “at yemliği” anlamında kullanılmaktadır (Tietze, 2002, s. 117).

**bél** (< Far. *bēl*): Bu sözcük “Yer İşleme Aletleri” başlığı altında verilmiştir (İM, 2016: 130B). Arapçası البیل *elbel* Türkçesi ise مثله *mişleh* “aynısı” olarak gösterilmiştir. Kaymaz, Arapça madde başı olarak verilen البیل *el-bel* sözcüğünün Farsça kökenli olduğunu belirtmiştir (2014, s. 1546). Görüldüğü gibi, bu sözcük, sadece Türkçeye değil, o dönemde konuşulan Arapçaya da geçmiştir.

**çatır** (< Far. *çādar*): Farsçadan Türkçeye geçen bu sözcük, Farsçaya da Sanskritçe *çattra-* “şemsiye” sözcüğünden gelmektedir (Clouston, 1972, s. 403). Eserin 146B numaralı sayfasında “Binalar” başlığı altında چاتر olarak yazılmıştır; Arapça karşılığı الخيمة *el-ħeyme* “çadır” manasını taşımaktadır.

**çatırçı** (< Far. *çādar* + T. *CI*): Türkçe +CI eki alan bu sözcük, چاترچی şeklinde 128A numaralı sayfada “Meslek İsimleri” başlığı altında geçmiştir. Arapça karşılığı خیمی *ħiyemî* “çadırcı, çadır yapan veya satan kimse” anlamındadır.

**çıra** (< Far. *çirāġ*): Eserin Türkçe kısmında حیرا ve Farsça kısmında چراغ şeklinde “Ev Eşyaları” başlığı altında verilmiştir (İM, 2016, s. 45A, 139A). Arapça karşılığı سراج *sirāc* “kandil, çırak” anlamında geçmiştir. Türkçeye,



Farsça چراغ sözcüğünden geçmiştir (Steingass, 1963, s. 389). Tarihî eserlerin birçoğunda چراغ *çırağ* ve چراق *çırak* (Tarama Sözlüğü II, 1995, s. 903-904) şeklinde geçen bu sözcük Türkiye Türkçesinde de *çırak*, *çırağ* ve *çıra* şeklinde yaşamaya devam etmektedir (TS, 2009, s. 429).

**dülbend** (< Far. *dolband*): Farsça kökenli sözcüklerdendir (Steingass, 1963, s. 546). Türkiye Türkçesinde “pamuktan, ince ve seyrek dokunmuş hafif ve yumuşak bez; bu bezden yapılmış başörtüsü” anlamında *tülbent* şeklinde yaşamaktadır (Karaağaç, 2008, s. 867). Eserin Türkçe kısmında “Giyim, Örtü ve Renkler” başlığı altında دولبند şeklinde geçmiştir. Arapça karşılığı العمامه *el-‘imâme* “sarı” anlamındadır. Türkçe دولبند sözcüğünün yanında eş anlam olarak سفلق *suwluq*, صرلوق *şarluq* sözcükleri de yer almaktadır (İM, 2016, s.136A).

**gülgün** (< Far. *gul-gün*): Farsça kökenli olup *gul* “gül” ve *gün* “renk” sözcüklerinden oluşmaktadır (Steingass, 1963, s. 1105). O dönemin Türkçesine girmiş olan bu sözcük, eserin Türkçe kısmının “At Renkleri veya Türleri” başlığı altında گولگون şeklinde geçmiştir. Arapça karşılığı وردى *verdi* “pembe renkli, gül renkli” manasındadır (İM, 2016, s. 140A). Osmanlı Türkçesinde *gülgün* “1. gül renginde. 2. kırmızı, pembe” anlamında kullanılmıştır (OSM, 1977, s. 114). Modern Farsçada گلگون *gul-gün* şeklinde, “kırmızının bir türünden, yüz boyası” anlamında yaşamaktadır (Steingass, 1963, s. 1095).

**ikdiş** (< Far. *ikdiş*): Farsçadan Türkçeye geçen sözcüklerdendir. Eserde اكديش şeklinde yazılmış; Arapça karşılığı المولد *el-müvelled* “hadım edilmiş kul” anlamındadır (İM, 2016, s. 121B). Farsçada اكدش *ikdiş* “karışık bir cins, melez” gibi anlamlarda kullanılmaktadır (Steingass, 1963, s. 89). Türkiye Türkçesinde “Erkeklik bezleri çıkarılarak veya burularak erkeklik görevi yapamayacak duruma getirilmiş (hayvan ve özellikle at)” anlamında *iğdiş* şeklinde yaşamaktadır (Karaağaç, 2008, s. 385).

**kerkes** (< Far. *kerkes*): Farsçadan Türkçeye geçen sözcüklerden biridir. Eserin 143A numaralı sayfasında “Yırtıcı Kuşlar” başlığı altında كركاس şeklinde verilmiştir. Arapça karşılığı النسر *en-nisr* “akbaba” anlamındadır. Türkçenin birçok tarihî eserinde de aynı anlam ve şekilde geçmiştir (Tarama Sözlüğü IV, 1995, s. 2442). Modern Farsçada كركس *kerkes* şeklinde kullanılmaktadır (Steingass, 1963, s. 1024).

**keşki** (< Far. *keşki*): Yazar, Türkçenin grameri hakkında bilgi verirken Arapça لعل *le‘alle* edatının Türkçede tam karşılığı olmadığını fakat كشكى sözcüğünün anlamca yakın olduğunu ileri sürmüştür. Sözcüğün kökeni Farsçadır; Türkiye Türkçesinde (keşke ~ keşki), *dilek anlatan cümlelerin başına getirilerek “ne olurdu” anlamında özlem veya pişmanlık anlatan bir sözdür* (Karaağaç, 2008, s. 491). Modern Farsçada, كاشك، كاشكه، كاشك *kēşk, keşke, keş* söz-



cükleri “dilemek” için kullanılan bir söz olarak yaşamaktadır (Steingass, 1963, s. 1005).

**keşüş** (< Far. *keşiş*): Eserin Türkçe kısmı, 114B numaralı sayfa, “Allah Teâlâ’nın İsimleri” başlığı altında كشوش şeklinde geçmiştir. Sözcüğün Arapça karşılığı العزيز “aziz” Tanrı adı olarak gösterilmiştir. Türkiye Türkçesinde “rahip” anlamında *keşiş* şeklinde kullanılmaya devam etmektedir (TS, 2009, s. 1148). Modern Farsçada da aynı anlamda كشييش *keşiş* ve كشييشي *keşiş*i şeklinde yaşamaktadır (Steingass, 1963, s. 1035).

**kişniç** (< Far. *kişnîc*): Farsça kökenli olan bu sözcük Türkçe olarak ilk defa *İbni Mühenna Lügati*’nde görülmüştür. “Ağaç ve Bitkiler” başlığı altında كيشنج şeklinde yazılmıştır. Arapça karşılığı الكزبرة *el-kezbare* “kiniş” anlamındadır (İM, 2016, s. 148B). Modern Farsçada كشينج “kişniç; mavi çiçek adı” anlamında kullanılmaktadır (Steingass, 1963, s. 1034).

**koz** (< Far. *gevez, goz*): Sözcük “Yer Yüzü Bitkileri” başlığı altında فوز şeklinde verilmiştir. Arapça karşılığı الجوز “ceviz” anlamındadır (İM, 2016, s.149A). Türkiye Türkçesinde *koz* “ceviz” anlamında yaşamaya devam etmektedir (TS, 2009, s. 1226). Clauson, bu sözcüğün Arapça *cewz* sözcüğünden geldiğini ve ilk kez sekizinci yüzyıla ait metindeki *koz yarmış üçünü dört bakır berdim* cümlesinde geçtiğini göstermiştir. Aynı zamanda da *koz* sözcüğünün yanlış transkripsiyon edildiği ve sözcüğün *koş* olabileceği tahmininde bulunmuştur (Clauson, 1972, s. 680). Sözcüğün beş asır süre içerisinde kaleme alınan *Kutadgu Bilig*, DLT vb. eserlerde bulunmayışı Clauson’un görüşünü destekler ve bu sözcüğün tanıklanabilen ilk örneğinin *İbni Mühennâ Lügati* olduğu söylenebilir.

**mercümek** (< Far. *marjumak*): Türkçenin birçok lehçe ve ağızlarında *mercimek* şeklinde yaşayan bu sözcük, Farsça kökenli olup eserin “Ağaç ve Bitkiler” başlığı altında مرجمك şeklinde gösterilmiştir. Arapça karşılığı العدس *el-<sup>c</sup>edes* “mercimek” anlamındadır (İM, 2016, s. 148A).

**neverdin** (< Far. *neverden*): Eserin Türkçe kısmında, “Dokumacı Aletleri” başlığı altında نوردين şeklinde verilmiştir. Arapça karşılığı النول “dokunulan bezin sarıldığı yuvarlak ağaç” anlamındadır (İM, 2016, s. 130B). Taymas, sözcüğü aydınlatılmayan sözcükler listesinde göstermiştir (Taymas ve Eren, 1950, s. 146). Kaymaz, sözcüğü çözerek Farsça *neverd* sözcüğü ile kökteş olduğunu belirtmiştir (Kaymaz, 2013, s. 19). Bununla birlikte, Farsçada “dokunulan bezin sarıldığı silindirik çubuk” anlamında kullanılan نوردين *neverdan* sözcüğü de bulunmaktadır (Steingass, 1963, s. 1432).

**peri** (< Far. *peri*): Farsça kökenli olup “Yaratık Çeşitleri” başlığa altında پری şeklinde geçmiştir, Arapça karşılığı الجنّ *ec-cinn* “cin” anlamındadır (İM,





2016, s. 115B). Bu sözcük daha önce *Kutadgu Bilig*'de<sup>6</sup> geçmiştir (Arat, 1947, s. 472). Türkiye Türkçesinde, “doğa üstü güçleri olduğuna inanılan hayali dişî varlık; çok güzel, alımlı, becerikli kadın” anlamında yaşamaya devam etmektedir (Karaağaç, 2008, s. 687).

**saray** (< Far. *sarây*): Bu sözcük, eserde üç kez geçmiştir: *bu saray 'amru'nun durur* “bu ev Amru'nundur” cümlesinde (İM, 2016, s. 77B); “Küçültme” başlığı altında “küçük ev” anlamında (Far. *saray* + T. *kına*) سراى فنا *saraykına* ve aynı anlamda (Far. *saray* + T. *çuğ*) سراى خُغ *sarayçuğ* şeklinde örnek olarak verilmiştir (İM, 2016, s. 69A). *Saray* sözcüğüne, Türkçe olarak ilk kez *Kutadgu Bilig*'de rastlanılmıştır (Arat, 1947, s. 483). Türkiye Türkçesinde, “hükümdarın veya devlet başkanlarının oturduğu büyük yapı; kamu işlerinin yürütüldüğü büyük yapı; devlet başkanı ve çevresi; görkemli, iyi, zevkli döşenmiş yapı” anlamında kullanılan *saray* sözcüğü (Karaağaç, 2008, s. 730), Modern Farsçada “ev, yapı, saray, kral mahkemesi vs.” anlamında yaşamaya devam etmektedir (Steingass, 1963, s. 669).

**sirke** (< Far. *sirke*): Farsça kökenli olan bu sözcük ilk defa *Dîvânu Lügâti't-Türk*'te geçmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2015, s. 825) *İbni Mühennâ Lügati*'nin Türkçe kısmında, “Yiyecek ve İçecekler” başlığı altında سرگا şeklinde yazılmıştır. Arapça karşılığı الخل *el-ħal* “sirke” anlamındadır (İM, 2016, s.135B). Türkiye Türkçesinde *sirke* “salatalara, yemeklere ekşilik vermek için kullanılan ekşimiş üzüm, elma, limon vb. suyu” anlamında yaşamaktadır (Karaağaç, 2008, s. 762). Modern Farsçada, aynı anlamda سرکه ve سرکا şeklinde kullanılmaktadır (Steingass, 1963, s. 676).

**ten** (< Far. *ten*): Farsçadan Türkçeye geçmiş olan bu sözcük, eserin Türkçe kısmında “Yaratıklar Çeşitleri” başlığı altında تن şeklinde yer almakta; Arapça karşılığı الجثة “gövde, ceset” anlamını taşımaktadır (İM, 2016, s. 115B). *Ten* sözcüğü daha önce “vücut” anlamında *Kutadgu Bilig*'de<sup>7</sup> geçmiştir (Arat, 1947, s. 22). Türkiye Türkçesinde “insan bedeninin dış yüzü; gövde, beden vücut” anlamında kullanılan bu sözcük, Farsçada da “ten, beden, kişi, şahıs” anlamında yaşamaktadır (Karaağaç, 2008, s. 834).

**terāzu** (< Far. *terāzû*): Eski Uygur metinlerinde *tarazuğ* (Clauson, 1972, s. 554) şeklinde geçen bu sözcük, *İbni Mühennâ Lügati*'nin “Burçlar” başlığı altında ترازو olarak yazılmış; Arapça karşılığı الميزان *elmîzân*'dır (İM, 2016, s. 149B). Türkiye Türkçesinde *terazi* şeklinde kullanılmakta olan bu sözcük Modern Farsçada ترازو “denge, ölçek, ağırlık” anlamında yaşamını sürdürmektedir (Steingass, 1963, s. 291).

<sup>6</sup> Kanı ol peri dünya nengin tîrgüçi, uluğluk kılığlı kılınçı tüze.

<sup>7</sup> Yuluğ kıldı malı teni canını, yalavaç sevinci tiledi köni.





**yaban** (< Far. *yābān*): Farsça kökenli olup eserin “Yer Yüzü Hakkında” başlığı altında *يابان* şeklinde yer verilmiş; Arapça karşılığı *الصَّحْرَا es-sahrā* “çöl” anlamındadır (İM, 2016, s. 145A).

## 2. 2. Farsça isim + Türkçe isim

**çıra ayaklı** (< Far. *çirāğ* + T. *ayak+ı*): Farsça *çıra* ve Türkçe *ayak* sözcüğünden oluşan bu birleşik isim (*جيرا اياقى*), eserin 139A numaralı sayfasında “Ev Eşyaları” başlığı altında geçmiştir. Arapça karşılığı *المنارة el-menâre* “fener, ayaklı fener” anlamındadır. Eserin Farsça kısmında, Arapça *المنارة* sözcüğünün Farsça karşılığı *چراغ باه çerâğ bâh* şeklinde verilmiştir (İM, 2016, s. 45A).

**çırağ yağı** (< Far. *çerâğ* + T. *yağ+ı*): Eserin Türkçe kısmında, “Yiyecek ve İçecekler” (İM, 2016, s. 135B) başlığı altında *چراغ ياغى* şeklinde geçmiştir. Arapça karşılığı *دهن السراج dühnü’s-sirâc* “kandil yağı” anlamındadır.

**koz yağı** (< Far. *gevez, goz* + T. *yağ+ı*): Bu sözcük, yukarıda açıklaması yapılan Farsça *koz* ve Türkçe *yağ* sözcüğünden oluşan birleşik isimdir. Eserin “Yiyecek ve İçecekler” başlığı altında *قوز ياغى* olarak verilmiştir. Arapça karşılığı *دهن السراج dühnü’c-cevz* “ceviz yağı” anlamındadır (İM, 2016, s. 135B).

## 2. 3. Farsça isim + Türkçe fiil

**çırağ yandır-** (<Far. *çerâğ* + T. *yan-dur-*): Eserin “Geçmiş Zaman Fiilleri” başlığı altında *چراغ يندردى* (İM, 2016, s. 86B) şeklinde verilmiştir. Arapça karşılığı *اعلق السراج i’liḳ es-sirâc* “kandili yak” manasındandır.

**dem ol-** (<Far. *dem* + T. *ol-*): Eserin 89A numaralı sayfasında “Geçmiş Zaman Fiilleri” başlığı altında gösterilen bu sözcük, Farsça *hava, nefes* anlamında kullanılan *dem* (Steingass, 1963, s. 534) ve Türkçe *ol-* yardımcı fiilinden oluşmaktadır. Arapça karşılığı *تنفس teneffese* “nefes aldı” manasındadır. *Dem* sözcüğü Türkçenin tarihî eserlerinde *dem çekmek, dem tutmak, dem çı-karmak, dem dutmak, dem urmak ve demi bağlanmak* şeklinde geçmiştir. Bu örnekler “nefes almak, ney üflemek, nefes tutmak, nefesi tutulmak” gibi anlamlarda verilmiştir (Tarama Sözlüğü II, 1995, s. 1070-1074).

**ker ol-** (< Far. *ker* + T. *ol-*): Taymas, bu sözcüğe çözülemeyen sözcükler listesinde yer vermiştir (Eren ve Taymas, 1950, s. 142). Kaymaz, sözcüğü çözümleyip Kerkük Türkçesinde yaşadığını tespit etmiş; sözcüğün Farsça kökenli olduğunu belirtmiştir (Kaymaz, 2013, s. 12). Farsça *ker* “sağır” ve Türkçe *ol-* yardımcı fiilinden oluşan bu sözcük, “Geçmiş Zaman Fiilleri” başlığı altında *كر الدى* şeklinde yer almaktadır. Arapça karşılığı *طرش tareşe* “sağır oldu” anlamındadır (İM, 2016, s. 93A). Osmanlı Türkçesi sözlüğünde *ker* “sağır” anlamında geçmiştir (OSM, 1977, s. 220). Modern Farsçada *كر ker* “sağır” anlamında kullanılmaktadır (Steingass, 1963, s. 1019). Irak Türkmen



ağızlarında *ker* “sağır” ve *ker ol-* “sağır ol-” anlamında yaşamaktadır (Bayatlı, 1996, s. 17).

**namaz et-** (< Far. *namâz* + T. *et-*): Orhun ve Eski Uygur Türkçesinde, “secde et-, tazim et-, eğil-” anlamında *yükün-* ve “secde, hürmet, saygı” anlamında *yükünç* sözcüğüne rastlanılmaktadır (Caferoğlu, 1968, s. 306). Karahanlı Dönemi'nde ise Türkçeye (*Kutadgu Bilig*), Farsça kökenli “namaz” sözcüğü girmiştir (Arat, 1947, s. 488). Bu ismi fiilleştirmek için Türkiye Türkçesinde olduğu gibi genelde *kıl-* yardımcı fiili kullanılmıştır. *İbni Mühennâ Lügati*'nde ise, “Geçmiş Zaman Fiilleri” başlığı altında yer alan Arapça *صلى و تعبد* *salla ve ta'abbade* “namaz kıldı ve ibadet etti” sözcüğünün Türkçe karşılığı *نامز اتى* *namaz etti* şeklinde verilmiştir (İM, 2016, s. 92A).

**ziyan kıl-** (< Far. *ziyân* + T. *kıl-*): Sözcük, Farsça *ziyân* ve Türkçe *kıl-* fiilden oluşmaktadır. Eserin Türkçe kısmı “Geçmiş Zaman Fiilleri” başlığı altında *زيان کلدی* *ziyan kıldı* “zarar etti” şeklinde verilmiş olup Arapça karşılığı *خسر* *hasere* “zarar etti” anlamındadır (İM, 2016, s. 90A). Modern Farsçada “zarar” anlamında yaşamaya devam eden bu sözcük (Steingass, 1963, s. 632) Türkiye Türkçesinde aynı anlamda kullanılmaktadır (Karaağaç, 2008, s. 954).

#### 2. 4. Türkçe ek ile fiilleştirilmiş Farsça isimler

**zindanla-** (< Far. *zindân* + T. *-la-*): Battal, bu madde başı için “Acemce ‘zindan’ isminden yapılmıştır” açıklamasında bulunmuştur (1997, s. 93). Battal’ın ifade ettiği gibi bu fiil Farsça *zindan* isminin üzerine Türkçe isimden fiil yapan +IA eki getirilerek türetilmiştir. Bu sözcük daha önce *Kutadgu Bilig*'de<sup>8</sup> geçmiştir (Arat, 1947, s. 106). Eserin Türkçe kısmında, Arapça *حبس* *hebese* “hapsetti” sözcüğünün Türkçe karşılığı *زندان لادی* *zindanladı* ve *سولادی* *soladı* şeklinde verilmiştir (İM, 2016: 89B). Aynı fiil (*zindanla-*), *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî* adlı eserde *زندان لاکل* *zindanla-gıl* “hapset” şeklinde geçmiştir (Toparlı vd., 2000, s. 161). *Codex Cumanicus*'ta da *zindan* “cehennem” anlamında yer almaktadır (Argunşah ve Güner, 2015, s. 901). Modern Farsçada *zindân* “hapisane” anlamında yaşamaktadır (Steingass, 1963, s. 625).

#### Sonuç

*Hilyetü'l-İnsân ve Halbetü'l-Lisân (İbni Mühennâ Lügati)* adlı eserin İstanbul nüshasında, yapılan incelemeye göre Arapça ve Farsçadan 41 alıntı sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin birçoğunun Türkçe anlamları sözlüklerde olduğu gibi gösterilirken bazı sözcüklerin Türkçe karşılığı Arapça *ميشله* *mişlehu* “aynısı” olarak verilmiştir. Bu ifadeyle sözcüğün Arapçada ve Türkçede aynı şekilde kullanıldığı gösterilmiştir. Tespit edilen sözcüklerin 31'i isim ve 10'u

<sup>8</sup> Ne edgü törü urdu begler begi, isizke bu kın berge zindan yigi.



fiildir. İsimlerin 25'i yalın, 5'i birleşik ve 1'i Türkçe ek almış isim şeklindedir. Fiillerin ise 8'i birleşik fiil, 1'i Türkçe ek ile fiilleştirilmiş isim ve 1'i de kök fiil (tam-) hâlinindedir.

Söz konusu sözcüklerin 11'i Arapça ve 30'u Farsça kökenlidir. Arapça sözcüklerin 7'si isim, 4'ü fiil şeklindedir. Bu isimlerin 4'ü yalın, 2'si birleşik (T. isim + Ar. isim; Ar. isim + T. isim) ve 1'i Türkçe (isimden isim yapım eki) +IIG eki almış isim şeklindedir. Arapçadan alıntı fiillerin 3'ü birleşik (Ar. isim + T. yardımcı fiil “*kıl-, bol-, ulğa-*”) şeklindeyken 1'i Arapça kökenli fiil olup herhangi bir yapım eki almadan orijinal şekline Türkçe geçmiş zaman eki (-DI) getirilmiştir. İnceleme konusu olan Farsça (30) sözcüklerin ise 24'ü isim ve 6'sı fiildir. İsimlerin 21'i yalın ve 3'ü birleşik (Far. isim + T. isim) isim hâlinindedir. Fiillerin 5'i birleşik (Far. isim + T. yardımcı fiil “*kıl-, et-, ol-, yandur-*”) ve 1'i Türkçe (isimden fiil yapım eki) +IA- eki ile fiilleştirilmiş isim şeklindedir.

İsimlerin 11'i eşya ve araç gereçler “*bél, çıra, çıra ayağı, çırağ yağı, enger, neverdin, tamdur, tamdur başı, terazu, tirgi tabak, savlecan*”, 5'i yiyecek ve içecekler “*kişniş, koz, koz yağı, mercüme, sirke*”, 3'ü yapı ve korunma yerleri “*saray, çatır, ahır*”, 2'si hayvanlar “*ferenç, kerkes*”, 2'si insan ve cinsiyeti “*ten, ikdiş*”, 2'si inanç ve inanışla ilgili kavramlar “*keşüş, peri*”, 1'i soyut kavramlar “*şumlug*”, 1'i edatlar “*keşki*”, 1'i meslek isimleri “*çatırçı*”, 1'i kıyafet ve giysiler “*dülbend*”, 1'i renkler “*gülgün*” ve 1'i coğrafi unsurlar “*yaban*” ile ilgilidir.

İncelenen sözcüklere bakıldığında, eserin yazıldığı dönemde Türkçede Farsça sözcüklerin Arapça sözcüklerden daha fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca, “Arapça Sözcükler” başlığı altında değerlendirilen *savlecan, enger* gibi sözcüklerin kökenleri Arapça olmamasına rağmen Türkçeye Arapça yoluyla geçtiği düşünüldüğünden Arapça kökenli sözcük olarak kabul edilmiştir.

### Kısaltmalar

- bk. : Bakınız  
 DLT : *Dîvânu Lugâti 't-Türk*  
 HİHL : *Hilyetü 'l-İnsân ve Halbetü 'l-Lisân*  
 İM : *İbni Mühennâ (Hilyetü 'l-İnsân ve Halbetü 'l-Lisân)*  
 MV : *Al-Mu'cemü 'l-Vasît*  
 OSM : *Osmanlıca Türkçe Sözlük*  
 TS : *Türkçe Sözlük*



## Kaynakça

- Abdulâli, A. M. (2007). El-müşterek ve'd-Dehîl min'l-Lügati's-Samiyye fi'l-'arabiyye. *Mecelletü's-Sai'il, Cami'et 7 Oktobar, Külliyyetü'l-Mu'allimin. Misrata: 'yin 2, Cuveylebe, 72-73.*
- al-Kaysi, M. M. A. (2013). *Mevsu'atü'l-lügatü'l-'ammiyyetü'l-Bağdadiyye usuluha, ebniyyetiya ve mu'cem elfâzuha.* Amman.
- al-Muccemü'l-Vasît (2004). İşraf: Dr. Şevki Zayf. El-Kahire: Mektebetü'ş-Şuruku'd-Düveliyye.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu bilig I metin.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Argunşah, M. ve Güner, G. (2015). *Codex cumanicus.* İstanbul: Kesit.
- Ata, A. (1997). *Nâşırü'd-dîn bin Burhânü'd-dîn Rabgüzî Kışaşü'l-enbiyâ (peygamber kıssaları) II, dizin.* Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Atalay, B. (1985). *Divanü Lûgat-it Türk tercümesi I.* Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Balcı, M. (2014). *Türkçe Farsça ilişkileri, Türkçenin Farsça üzerindeki etkilerine dair bir inceleme.* Konya: Çizgi Kitapevi.
- Battal, A. (1997). *İbni-Mühennâ lügati (İstanbul nüshasının türkçe bölümünün endeksidir).* Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bayatlı, H. K. (1996). *Irak Türkmen Türkçesi.* Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Baytop, T. (2007). *Türkçe bitki adları sözlüğü.* Ankara Türk Dil Kurumu.
- Binazuz, İ. (2017). *Kuretü's-savlecan-albolo- fi tarihi'r-riyazetü'l-'Arabiyye.* Trablus.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Dursunoğlu, H. (2014). Türkiye Türkçesindeki Arapça sözcükler ve bu sözcüklerdeki ses olayları. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 9/9 Summer 2014, 145-155.*
- Ebû'l-Fazl Cemâle'd-din Ahmed B. Muḥammed B. Mühennâ el-Hılli el-Hüseyni el-'Ubeydli (2016). *Hilyetü'l-insân ve ḥalbetü'l-lisân* (Tıpkıbasım). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2015). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin).* Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Eyduran, A. (2009). Türk kültürü ve edebiyatında çevgen oyunu. *Erdem, 53, 83-114.*
- Karaağaç, G. (2008). *Türkçe verintiler sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaymaz, Z. (2013). İbni Mühennâ Lügati'ndeki bazı kelimeler hakkında. *Turkic Academy, Altaistics and Turkology, International Scientific-Cultural Journal for Philological, Historical and Art Studies, Astana-Kazakistan, 3, 2013, 6-29.*
- Kaymaz, Z. (2014). İbni Mühenna'nın sözlükçülük anlayışı hakkında bir inceleme: Arapça dışındaki kelimelerle düzenlenen madde başları örneği. *I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 18-21 Mart 2014, Niğde Üniversitesi Kaşgarlı Mahmut Uygur-Çin Araştırma ve Uygulama Merkezi.*



- Köprülü, F. (1942). Yeni Farisîde Türk unsurları. *Türkiyat Mecmuası*. 7-8, 1-16.
- Osmanlıca Türkçe sözlük* (1977). İstanbul: Bilgi.
- Poppe, N. N. (2009). *Mukaddimetü'l-edeb Moğolca Çağatayca çevirinin sözlüğü*. (çev. M. S. Kaçalın) Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Salan, M. (2010). *Et-tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lugâti't-Türkiyye'de fiil*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Steingass, F. (1963). *A comprehensive Persian-English dictionary*. London: Routledge & Kegan Paul Limited.
- Şakiroğlu, M. H. (2001). Ferenk. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde Cilt 13, s. 197-199. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Tarama sözlüğü II* (1995). *XII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tarama sözlüğü IV* (1996). *XII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Taymas, A. ve Eren, H. (1950). İbni Mühenna Lügati hakkında. *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I* içinde s. 127-158. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimoloji Türkiye Türkçesi lugati* (Cilt 1, A-E). İstanbul: Simurg.
- Toparlı, R., Çögenli ve M. S., Yanık, N. H. (2000). *Kitâb-ı mecmû-ı tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Türkçe sözlük* (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu.

### Extended Summary

The cultural, linguistic, literary and traditional exchange can be seen very normal in communities that live close or in continuous contact with each other. It is a known fact that the Turks lived in various geographic areas for centuries and had neighbourhood relationships with various communities. As a result, they had religious, political, commercial, social exchanges with others. Hence, the presence of foreign words in the Turkish language and Turkish words in other languages occurred through those historical relationships. After the Turks adopted Islam and lived in the same geographic area with Arabs and Persians, the Turkish language got exposed to gradual incursion of Arabic and Persian words.

In this article, we will research the Arabic and Persian loanwords in the Turkish part of the study named *Hilyatu'l-İnsân ve Halbatu'l-Lisân (İbni Muhanna Lugati)* written in the second half of the thirteenth century. As a clear sign of the cultural interaction among the communities in the Middle East, the book called *Hilyatu'l-İnsân ve Halbatu'l-Lisân* or *İbnu Muhanna Lugati* has been written by Camaluddin İbnu Muhanna in the second part of 13<sup>th</sup> century in order to teach Arabs some languages: especially Persian, Turkish, and Mongolian languages. This book consists of three parts and provides comprehensive information about the aforementioned languages. Also, it has lists of words classified according to various subjects in each part of the book. Six copies of the book have been found until today. Five copies are in the European libraries and one copy is registered with the number 1202 in the Manuscripts section of the Istanbul Archaeological Museums.

Along the years dozens of studies have been made on the book named of *Hilyatu'l-İnsân ve Halbatu'l-Lisân* and various issues have been discussed. Although some of the studies provided superficial information about the origins of some of the words borrowed from Arabic and Persian, which were the subject of research, most of the words were not considered as loanwords. There has been no study discussing these words altogether. In this article, we intended to focus on the words borrowed from Persian and Arabic given under the Turkish header in the book; the original form of the word. After providing the transcription and meaning of the related word, then we will shed light on the changes in meaning and the form of these words. Hence, we will be using the facsimile of *Hilyatu'l-İnsân ve Halbatu'l-Lisân*, published by the Turkish Language Association in 2016.

In the introduction part of this article some information is given about the author of the book, also the history of the three communities and the development of the Turco-Persian and Turco-Arab relations. Apart from this, information about the books related to the book is given also. In the same context, forty-one loanwords were found in the book. Eleven of these words are of Arabic origin and thirty of them are of Persian origin. The detected words are classified under two main headings. Under the first heading, words of Arabic origin are classified as follows: 1. Arabic Nouns: under this subtitle *enger* (انگړ), *ferenc* (فرنج), *şavlecân* (صولجان) etc. examples are included; 2. Arabic Noun + Turkish Noun: under this subtitle *tamdur başı* (تمدور باشی), *tirgi tabak* (تیرکی طبق) compound nouns are examined; 3. Arabic Nouns with Turkish Suffixes:



under this subtitle *şumlug* (شوملغ) example is shown in the article. 4. Arabic Nouns with Turkish Verb: under this subtitle *‘acz ulğaydı* (عجز الغدى), *tağşir kılmağı* (تقصیر قلمادی), *řama‘ boldı* (طمع بولدی) are included. 5. Arabic Verb: under this subtitle we can refer to verbs with no suffixes such as *tamđı* (تمدی). The second heading of this article is related to the Persian words. These Persian words are classified under the same method: 1. Persian Nouns: under this subtitle *bēl* (بیل), *şatır, şıra* (چیرا), *gūlgūn* (گولگون), *keşüş* (کشوش), *neverdin* (نوردین), *kişniç* (کشنیچ) etc. words are included; 2. Persian Noun + Turkish Noun: under this subtitle we highlighted the unified nouns such as *şıra ayakı* (چیرا ایاقی), *şırağ yağı* (چیراغ یاغی); 3. Persian Noun + Turkish Verb: in this category we examined the unified verbs, first part of which is Persian and the second is Turkish, such as *şırağ yandurđı* (چیراغ بندردی), *demoldı* (دم اولدی); 4. Persian nouns Verbalized with Turkish Suffixes: under this subtitle the originally Persian nouns with Turkish suffixes have been examined such as *zindanladı* (زندان لادی). The findings of the examined words are included in the conclusion part of this article.









## SÜLEYMÂN-NÂME’NİN SÖZ VARLIĞI (77. CİLT)

Zeliha GADDAR\*

### Özet

*Süleymân-nâme*, Firdevsî tarafından XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başlarında yazılmıştır. Uzun Firdevsî, Firdevsî-i Rûmî, Firdevsî-i Tavîl, Türk Firdevsî adlarıyla da anılan Firdevsî; manzum, mensur ve manzum-mensur karışık olmak üzere telif ve tercüme çok sayıda eser kaleme almıştır. Hazret-i Süleyman’ın hikâyelerinin anlatıldığı *Süleymân-nâme*, Firdevsî’nin 81 ciltlik en hacimli eseridir. *Süleymân-nâme* hem dil özellikleri hem de barındırdığı söz varlığı nedeniyle Türk dili tarihi bakımından oldukça önemli bir eserdir. Türkçenin zengin söz varlığına katkı sağlamak üzere yapılan bu çalışmada Firdevsî’nin *Süleymân-nâme*’sinin 77. cildinde geçen ancak *Tarama Sözlüğü*’nde yer almayan 37 sözcük incelenmiştir. Bu sözcüklerin bir kısmı *Tarama Sözlüğü*’nde yer almakla birlikte anlam bakımından farklılık göstermektedir.

**Anahtar Kelimeler:** Firdevsî, *Süleymân-nâme*, Eski Anadolu Türkçesi, *Tarama Sözlüğü*, söz varlığı.

### THE VOCABULARY OF SULEYMAN-NAME

#### (VOLUME 77)

#### Abstract

*Suleyman-name* was written by Firdevsi in the end of the 15<sup>th</sup> century and the beginning of the 16<sup>th</sup> century. Firdevsi also known as Uzun Firdevsi, Firdevsi-i Rumi, Firdevsi-i Tavil, Türk Firdevsi wrote and translated many works in verse, prose and verse-prose

\* Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, zgaddar@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4707-8895.



mixed. *Suleyman-name*, in which Hazret-i Suleyman stories are told, is Firdevsî's most voluminous work with 81 volumes. *Suleyman-name* is a very important work in terms of the history of Turkish language because of its linguistic features and vocabulary. In this study, which was carried out to contribute to the rich vocabulary of Turkish, 37 words in the 77<sup>th</sup> volume of Firdevsî's *Suleyman-name*, not present in the *Tarama Sözlüğü*, were examined. Some of these words are included in the *Tarama Sözlüğü*, but differ in terms of meaning.

**Keywords:** Firdevsî, Suleyman-name, Old Anatolian Turkish, Tarama Sözlüğü, vocabulary.

## Giriş

Uzun Firdevsî, Firdevsî-i Rûmî, Firdevsî-i Tavîl, Türk Firdevsî adlarıyla da anılan Firdevsî'nin asıl adının ne olduğu hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır. *Teşhis'ül-İnsan* adlı eserinde yazarın adı Orhan bin Kenek olarak kayıtlıdır.

XV. yüzyıl sonları ile XVI. yüzyıl başlarında yaşamış olan Firdevsî başta *Süleymân-nâme* olmak üzere çok sayıda eser kaleme almıştır. *Süleymân-nâme-i Kebîr* olarak da anılan *Süleymân-nâme*, Firdevsî'nin 81 ciltlik en hacimli eseridir. Eserin konusu, Süleyman peygamberin dinî, efsanevi hikâyeleridir. “Eserin içinde felsefe, hendese, ilm-i nücum ve hekimliğe dair bilgiler bulunmaktadır. Bu bakımdan ansiklopedik bir eser mahiyeti de taşımaktadır.” (Erdem, 2005, s. 6) Firdevsî, *Süleymân-nâme*'yi Fatih Sultan Mehmet zamanında yazmaya başlamış, II. Bayezit ve I. Selim dönemlerinde de yazmaya devam etmiştir.

*Süleymân-nâme*, manzum-mensur karışık şekilde yazılmıştır. Eserin başında, sonunda ve hikâye sonlarında konuyla ilgili manzum metinler bulunmaktadır. Ancak eserin çoğunluğu mensurdur. Eserin başındaki ve sonundaki manzum kısımlara göre olayların anlatıldığı kısımlarda sade bir dil kullanılmıştır. Yazarın nesrinin nazmına oranla kuvvetli olduğu, Melihî'den aruz öğrense de manzum kısımlarda vezin hatalarının çok olduğu belirtilmiştir (Erdem, 2005, s. 6).

*Süleymân-nâme*'nin farklı ciltleri üzerine bugüne kadar çok sayıda çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların içerisinde söz varlığı ile ilgili olanlar da vardır: Akay Ahmed (2014, s. 103-122) *Süleymân-nâme*'nin 43. cildindeki deyimleri incelemiş, eserdeki deyimlerden bir kısmının günümüzde aynen kullanıldığını, bir kısmının ses veya anlam değişimine uğradığını, bazılarının ise artık kullanılmadığını tespit etmiştir.



Şimşek (2014, s. 264-278) *Süleymân-nâme*'nin 76. cildinde geçen ancak Eski Anadolu Türkçesi eserlerinde pek rastlanmayan sözcük, deyim ve atasözlerinden örnekler vermiştir.

Ekşioğlu (2018, s. 6573-6583) *Süleymân-nâme*'nin 11. cildindeki birleşik fiilleri incelemiş, *Süleymân-nâme*'nin ciltlerinde yer alan atasözleri, deyimler, ikilemeler ve ayrıca ses ve söz tekrarları ile oluşmuş söz birliklerinin, kültürel açıdan Türkiye Türkçesine katkısının önemli olduğunu belirtmiştir.

Kaynak (2020, s. 469-485) *Süleymân-nâme*'nin 32. cildinin muhtevası, dil dışı özellikleri, eserin Türk dili ve tarihi açısından önemi, Eski Anadolu Türkçesindeki yuvarlak ve düz ünlülü eklerin metindeki durumu ve eserin dil ve üslubu üzerinde durmuş; eserde geçen deyim ve ikilemelerden örnekler göstermiştir.

Üzerinde çalışma yaptığımız Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 1537'de kayıtlı olan *Süleymân-nâme*'nin 77. cildi dil özellikleri açısından Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nin özelliklerini yansıtmaktadır. Söz varlığı açısından Eski Türkçe Dönemi'ne ait sözcükler yanında yöresel sözcük ve deyimler de içeren zengin bir eserdir. Eserde geçen bazı sözcüklere *Tarama Sözlüğü*'nde dahi rastlanmamaktadır.

“Tarama Sözlüğü, XIII. yüzyıldan XIX. yüzyıla değin Türkiye Türkçesiyle yazılmış yapıtlardan taranan ve bugün kullanımdan düşmüş ya da anlamı, yapısı değişik olarak kullanılan Türkçe sözleri tanıklarıyla birlikte veren bir çeşit tarihsel sözlüktür. İki dizi halinde 12 cilt olan Tarama Sözlüğü 1935'ten 1977'ye değin 42 yıl süren bir çalışmanın ürünüdür.” (Dilçin, 1983, s. VII)

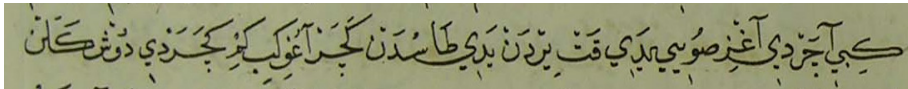
Cem Dilçin, 227 eserin taranmasıyla oluşturulmuş sözlükteki tanıkları kaldırarak ve bazı düzeltmeler yaparak *Yeni Tarama Sözlüğü*'nü hazırlamıştır. Ayrıca 1983'te yayımlanan *Yeni Tarama Sözlüğü*'nün sonuna Arap harflerinden Latin harflerine dizin eklenmiştir.

Bu makalede Firdevsî'nin *Süleymân-nâme*'sinin 77. cildinde geçen ancak *Tarama Sözlüğü*'nde yer almayan sözcükler incelenmiştir.

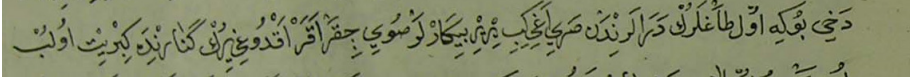
## İnceleme

**ağı / ağı** “ağı, zehir”

S/77'de bir kez *ağı*, beş kez *ağı* şeklinde belirlenmiştir. “Ağı” sözcüğü, “ağı, zehir” anlamında EUTS'de geçer (Caferoğlu, 1968, s. 8). TS'de yoktur.



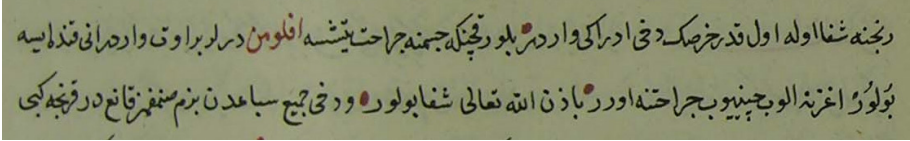
“gibi açardı ağzı şuyı yedi kat yirden yedi fâsdan geçer *agu* gibi kim geçerd-i düş gelen” (096b/11)



“dağı bu ki ol tağlaruñ derelerinden şarı *agu* gibi yir yir bñarlar şuyı çıkar akar akduğı yirüñ kenârında kibrît olub” (052b/08)

**aqluman** “yaraları iyileştiren bir bitki”

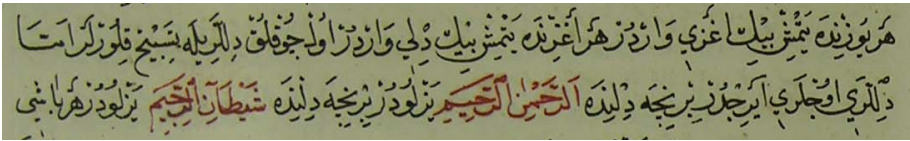
S/77’de bir kez geçen sözcük TS’de ve Eski Anadolu Türkçesi Dönemi’ne ait diğer kaynaklarda belirlenememiştir. Metne göre “aqluman” sözcüğü, “yaraları iyileştiren bir bitki” anlamındadır. Bize göre sözcük “ak” isim kökünden “+lu+” ve “+man+” isimden isim yapım ekleriyle türetilmiştir.



“rencine şifâ ola ol kadar hırsuñ dağı idrâkı vardır bilür kaçan ki cismine cerâhat yetişse *aqluman* dirler bir ot vardır anı kanda ise (12) bulur ağzına alub çineyüb cerâhatine urur bi-izni’l-lah-te’âlâ şifâ bulur ve dağı cemî‘ sibâ‘-dan bizüm şinfumuz kâni‘dür qarınca gibi” (017b/11-12)

**ayric** “ucu kollara ayrılmış, çatal”

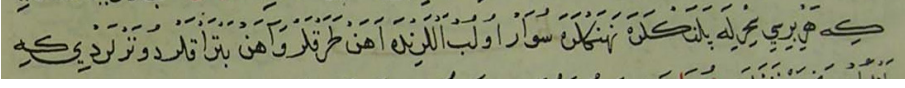
S/77’de “ucu kollara ayrılmış, çatal” anlamında bir kez geçen sözcük TS’de bu anlamıyla yer almaz. YTS’de “ayrıç” sözcüğü “iki yolun ayrıldığı yer” anlamında belirlenmiştir (Dilçin, 1983, s. 20). Sözcük *ay(t)r-* fiilinden -iç+ fiilden isim yapım ekiyle türetilmiştir.



“her yüzinde yetmiş biñ ağzı vardır her ağzında yetmiş biñ dili vardır ol çokluğ dillerile tesbîh kılurlar ammâ (07) dilleri ucları *ayric*dur bir niçe dilinde er-raḥmāni’r-raḥîmi yazludur bir niçe dilinde şeyṭāni’r-racîmi yazludur her başı” (094b/06-07)

**batrak** “mızrak, kargı”

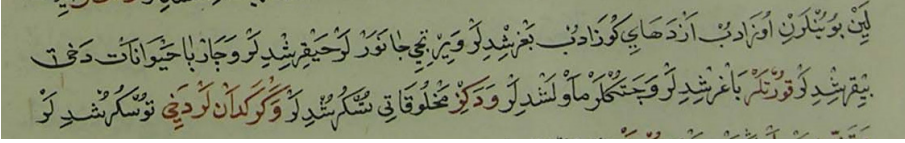
S/77’de bir kez geçmiştir. TS’de yoktur. “Batır-” fiilinden “-ağ+” fiilden isim yapım ekiyle türetilen sözcük diğer kaynaklarda “ucuna ipek parçası takılan mızrak” (Atalay, 2006, s. 75) anlamında belirlenmiştir.



“ki her birisi sihrile pelenglere nehngelere süvār olub ellerinde āhen ʔarak-lar ve āhen *batra*klar dutarlardı ki” (107a/11)

### **bıkrış-** “bağrışmak”

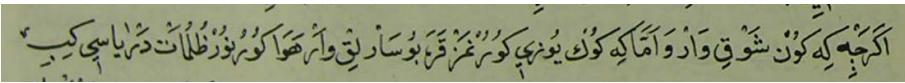
S/77’de bir kez geçen sözcük TS’de yoktur. DS’de bıgır- “avcı tilki ve kurdu tuzağa düşürmek için tavşan gibi bağırarak” sözcüğü geçmektedir (DS II, s. 662). “Bıkrış-” sözcüğü “bık” yansıma sözcüğünden “+(1)r-” isimden fiil ve “-ış-” fiilden fiil yapım ekleriyle türetilmiş olmalıdır.



“boyunların uzadub ezdehāyı gözedüb bağrıŝdılar ve yırtıcı cānavarlar haykırıŝdılar ve çarpā hayvānāt dahı (19) *bıkrı*ŝdılar kırtlar bağrıŝdılar ve çetükler mavlaŝdılar ve deñiz maħlūkātı tūskürüŝdiler ve kergedānlar dahı tūskürüŝdiler” (073a/18-19)

### **busarlık** “pusarıklık, duman”

S/77’de bir cümlede kullanılmıştır. YTS’de pusarık, puşarık (*busarık*) sözcüğü geçmekte (Dilçin, 1983, s. 174) ancak bu sözcüğün *busarlık* şeklindeki türevi bulunmamaktadır. “*Busarlık*” sözcüğü “*bus*” isim kökünden “+ar-” isimden fiil, “-ık+” fiilden isim ve “+lık+” isimden isim yapım ekleriyle türetilmiştir. DS’de “*busarık*” sözcüğü mevcut olmakla beraber (DS II, s. 806) “*busarlık*” sözcüğünde benzer hecelerin peş peşe gelmesi sonucu hece düşmesi gerçekleşmiş olmalıdır: *busarlık* < *bus+ar-ık+lık*.

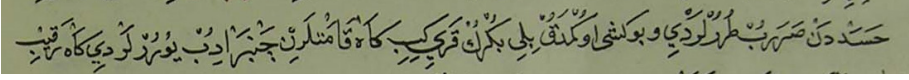


“egerçi ki gün ŝavkı var ve ammā ki gök yüzi görünmez kara *busarlık* var hevā görünür zulumāt deryāsı gibi” (048b/16)

### **bügrük** “bükük, eğri”

S/77’de bir kez geçmiştir. TS’de yoktur. Anlamını bağlamdan çıkarabildiğimiz sözcük Eski Anadolu Türkçesi Dönemi’ne ait diğer eser ve sözlüklerde belirlenememiştir. “*Bügrük*” sözcüğü “*bük-*” fiilden “-ür-” fiilden fiil ve “-ük+” fiilden isim yapım ekleriyle türetilmiştir. Nişanyan (2009, s. 84) “*bügrü*” sözcüğünün yapısını şu şekilde göstermiştir: Kaş XI *bükri* / *bügrü* *bükük* (zarf) || < ETü \**bükür-* +I *bükmek* < *bük-* +UR- *bükülmek* → BÜK-. *Eski*

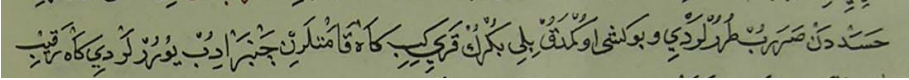
*Uygur Türkçesi Sözlüğü*'nde de bügri “eğri” sözcüğü bulunmaktadır (Cafe-roğlu, 1968, s. 56).



“hasedden şararub turlardı ve büküşü oñmaduq bili *bügrük* qarı gibi gāh kāmētlerin çenber idüb yürürlerdi gāh raqīb” (059a/08)

### **büküş** “kambur”

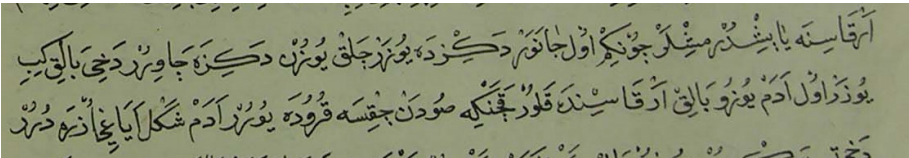
S/77’de bir kez geçmiştir. TS’de yoktur. Anlamını bağlamdan çıkarabil-diğimiz “büküş” sözcüğü “kambur” anlamıyla diğer kaynaklarda belirlene-memiştir. DS’de “kulakları içine eğri olan insan veya hayvan” anlamı bulun-maktadır (DS II, s. 819). “Bük-” fiilinden “-üş+” fiilden isim yapım ekiyle türetildiği düşünülebilir.



“hasedden şararub turlardı ve *büküşü* oñmaduq bili *bügrük* qarı gibi gāh kāmētlerin çenber idüb yürürlerdi gāh raqīb” (059a/08)

### **çalq yüzü** “arka yüzü”

S/77’de bir cümlede kullanılmıştır. YTS’de *çalqoyun* (*çalqkoyun*) “sırtüs-tü” sözcüğü geçmekte (Dilçin, 1983, s. 50) ancak *çalq* veya *çalq yüzü* bulun-mamaktadır.

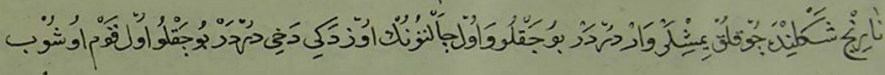


“arqasına yapışdurmuşlar çünkim ol cānavar deñizde yüzer *çalq yüzün* deñize çevirür dañı balıq gibi (18) yüzer ol ādem yüzü balıq arqasında kalur kaçan ki şudan çıksa kuruda yürür ādem şekl ayağı üzre durur” (050a/17-18)

### **çaltu** “çalı”

S/77’de bir kez geçen sözcük TS’de yoktur. DS’de *çaltu* (I) “diken, çalı” sözcüğü bulunmaktadır (DS III, s. 1062). Eren, “çaltı” sözcüğünün yalnız Ana-dolu ağızlarında kullanıldığını belirtmiş, Türkçe çalı sözcüğü ile çaltı arasın-daki benzerliğe dikkat çekmiştir (Eren, 1999, s. 77). Gülensoy’a göre (2007, s. 215), sözcüğün kökü “batmak, dalamak, ısırma” anlamındaki “çal-” fiildir. “çaltu” sözcüğü “çal-” fiilinden “-tu+” fiilden isim yapım ekiyle türetilmiştir.

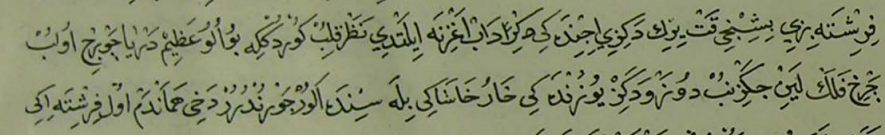




“nārinc şeklinde çokluk yimişler var dörder bucaklı ve ol *çaltunu* özdegi dağı dörder bucaklı ol kavm üşüb” (050a/11)

**çevric** “girdap”

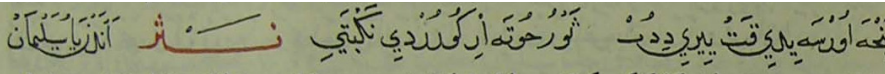
S/77’de bir kez geçmiştir. TS’de yoktur. Anlamını bağlamdan çıkarabildiğimiz “çevric” sözcüğü diğer kaynaklarda belirlenememiştir. “çev(i)r-” fiilinden “-iç+” fiilden isim yapım ekiyle türetilmiştir.



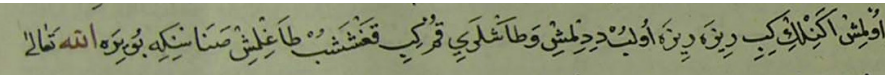
“firişte bizi bişinci kat yirüñ deñizi icindeki girdāb ağzına iletdi nazar kı-lub gördük ki bu ulu ‘azīm deryā *çevric* olub (10) çarḥ-ı felekleyin cegzinüb döner ve deñiz yüzündeki hār u hāşākı bilesinde alur çevründürür dağı hem-ān-dem ol firişte iki” (051b/09-10)

**did-** “ditmek, parça parça koparmak, dağıtmak”

S/77’de bir kez “did-” sözcüğü, bir kez de bu sözcüğün *didil-* “ditilmek, didik didik edilmek, parça parça olmak” türevi belirlenmiştir. EUTS’de *ıtımak* “parçalamak, ayırmak” sözcüğü geçmektedir (Caferoğlu, 1968, s. 238). EATS’de “did-” sözcüğü “ditmek” anlamında yer almaktadır (Kanar, 2018, s. 204). Bu sözcük, “did-” şeklinde DS’de de vardır (DS IV, s.1482). TS’de yoktur.



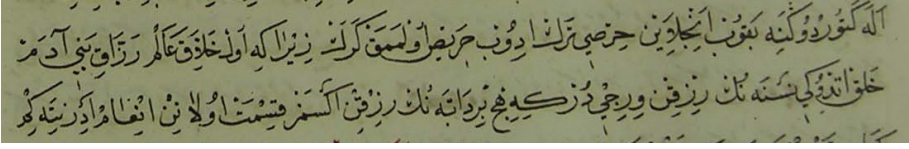
“pence ursa yidi kat yiri *didüb* şevr ü hūta irgürürdi nekbeti neşr andan yā süleymān” (101b/08)



“olmuş ekinlik gibi rīze rīze olub *didilmiş* ve taşları kum gibi kağşaşub tağılmış şanasın ki bu yire allahu te‘ālā” (054b/11)

**eks-** (<eksi-) “eksiltmek”

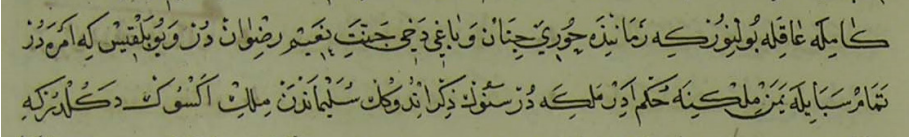
S/77’de “eksi-” sözcüğünün ünlü düşmesi gerçekleşmiş “eks-” şekli bir kez belirlenmiştir. TS’de eskimek (I) [egsemek, eksemek, eksümek] “eksiltmek” (Dilçin, 1983, s. 79), EUTS’de *äksümäk* “eksilmek, azalmak” (Caferoğlu, 1968, s. 70) sözcüğü geçmektedir.



“ele getürdüğine bakub ancılayın hırşu terk idüb harîş olmamak gerek zîrâ ki ol hallâk-ı ‘âlem rezzâk-ı benî âdem (17) halk itdüğü nesnenüñ rızkın viricidir ki hîc bir dâbbenüñ rızkın eksmez kısmet olanın in ‘âm ider” (090a/16-17)

**emre** “hükümdar”

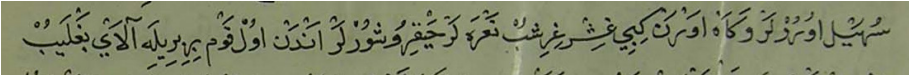
S/77’de “hükümdar” anlamında bir kez geçen sözcük TS’de bu anlamıyla yer almaz. YTS’de “emre” sözcüğü “âşık, müptela” anlamında belirlenmiştir (Dilçin, 1983, s. 83).



“kāmile ‘ākıle bulunur ki zemānında hūrî-i cinān ve bāğı dahı cennet-i na‘īm rıdvāndur ve bu belkıs ki emredür (04) temām sabāyıla yemen milkinge hükm ider melikedür senüñ zıkr itdüğüñ süleymāndan milki eksük degüldür ki” (088b/03-04)

**ğışğırış-** “bağrışmak, çağrışmak”

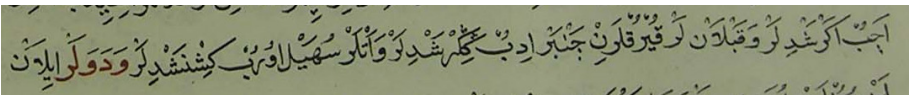
S/77’de bir kez geçmiştir. *Türkçede Ses Yansımaları Kelimeleri* adlı çalışmada “ğışğırış-” sözcüğü “bağrışmak, çağrışmak” olarak tanımlanmıştır (Zülfiyar, 1995, s. 480). TS’de yer almayan sözcük “ğış” yansıma sözcüğünden “+ğır-” isimden fiil ve “-ış-” fiilden fiil yapım ekleriyle türetilmiş olmalıdır.



“süheyl ururlar ve gāh evren gibi gışğırışub na‘ralar haykıruşurlar andan ol kavm biribirile ālāy bağlayub” (049a/08)

**gigreş-** “kükreşmek”

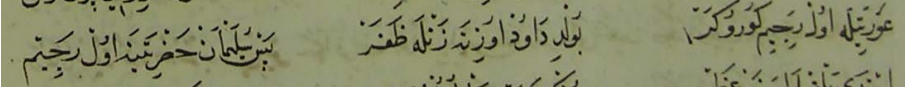
S/77’de iki kez geçmiştir. TS’de ve diğer kaynaklarda belirlenemeyen sözcük “gig” yansıma sözcüğünden “+re-” isimden fiil ve “-ş-” fiilden fiil yapım ekleriyle türetilmiş olmalıdır.



“açub añaşdılar ve kablınlar kıyrukların çenber idüb *gigreş*diler ve atlar süheyl urub kışneşdiler ve develer ilan” (073a/17)

**görük-** “gözükmek”

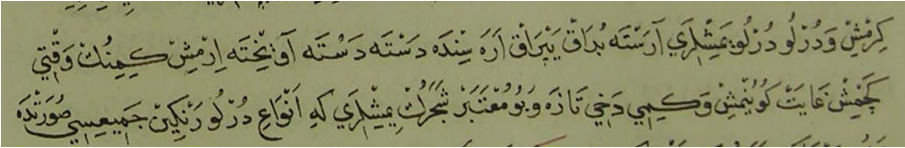
S/77’de bir kez geçen sözcük TS’de belirlenememiştir. DS’de “görükmek” sözcüğü “görünmek, gözükmek” anlamında geçmektedir (DS VI, s. 2162). Sözcük “gör-” fiilinden “-ük-” fiilden fiil yapım ekiyle türetilmiştir.



“avretile ol recîmi *görüker* buldı dāvud özine zenle zafer pes süleymān hazretine ol recîm” (084a/19)

**göyün-** “kızarmak, ermek, olgunlaşmak”

S/77’de “kızarmak, ermek, olgunlaşmak” anlamlarında bir kez belirlenen sözcük TS’de bu anlamlarıyla yer almaz. YTS’de “göyün-” sözcüğü “yanmak” anlamında geçmektedir (Dilçin, 1983, s. 99). DS’de ise “göyünmek (I), göğnümek (II), goyünmek, göğünmek (II), gönmek, gönümek (II), göynümek (II)” sözcükleri “yanacak derecede ısınmak, hafif sararmak” anlamlarındadır (DS VI, s. 2132-2133). “Göyün-” sözcüğü “göy-” fiilinden “-ün-” fiilden fiil yapım ekiyle türetilmiştir. ET *köy-*, *kön-* “yanmak”, *köydür-* “yakmak, dağlamak”, *köyir-* “yakmak, dağlamak”, *köytril-* “yakılmak”, *könük-* “tamamıyla yanmak”, *könür-* “kızartmak, dağlamak, yakmak”; TT *kömür*, *körük*, *köz* sözcüklerinin \**kö-* eylem kökünden geldiği karşılaştırma yolu ile görülebilir (Gaddar, 2019: 126).



“girmiş ve dürlü dürlü yemişleri areste budak yaprak arasında deste deste âvîhte irmiş kiminüñ vaḳti (17) geçmiş gāyet *göyünmiş* ve kimi daḥi taze ve bu mu‘teber şecerüñ yemişleri ki envā‘idürlü rengin cemī‘isi şüretde” (112a/16-17)

**güple-** “(kalp) hızlı hızlı atmak”

S/77’de bir kez geçen sözcük TS’de belirlenememiştir. DS’de *güblemek II* “kalp hızlı atmak” olarak geçmektedir (DS VI, s. 2206; Zülfikar, 1995, s. 486). Sözcük “güp” yansıma sözcüğünden “+le-” isimden fiil yapım ekiyle türetilmiştir.

أَوَّلُ بَلَدٍ يَكُونُ فِيهِ أَوْ كُوزٌ كَلَاكٌ كَرَسَلٌ لَكَ فَرَحُودٌ يَوْمَ كَلِيٍّ كِي بِلَدِيٍّ بُونَ دَخِيٍّ وَعِلْمَاتٌ نَهْ

“āvāzeler belürdi ki yirdeki öküzle gökdeki arslanuñ qorğudan yürekleri güpledi bunlar dağı bu ‘alâmet ne” 104b/14

### gürüldük “gürültü”

S/77’de bir kez geçmiştir. TS’de ve başka kaynaklarda belirlenememiştir. “Gürüldük” sözcüğü “gür” yansıma sözcüğünden “+ül+” isimden isim, “+de-” isimden fiil ve “-k+” fiilden isim yapım ekiyle türetilmiş olmalıdır.

وَأَبْسُ صَرَبَايَ عَمَانَ صَرَبَايَ مُحِيطٌ كَلَوْرَسَاةٍ أَوَّلُ أَرْسَلَانُكَ أَوْ كُنْكَ بَلْشُوبُ أُنْدُكُ كُورُؤْدُكُ أَيْلُوبُ أَوَّلُ أَرْسَلَانُ  
أَغْرِنُكَ إِجْبَهَ دَرُؤُ دَرُؤُ سَهْمَانُكَ أَوَّازَهُ لَرُ وَارَاشَعَهَ أَقُوبُ كِدْرَهْمَسَهَ بِلْمَرْ كَه نِيَهِيَهَ كِدْرَهْمَرْ كُؤْمَسَهَ حَبْرُ

“var pes deryā-yı ‘ummān deryā-yı muhīt gelür rāst ol arslanuñ öñünde buluşub andan gürüldük eyleyüb ol arslan (05) ağzınuñ içine dürlü dürlü sehmināk āvāzeler var aşğa aqub gider kimse bilmez ki nireye gider hergiz kimse haber” (65a/04-05)

### hırçıldat- “gıcırdatmak”

S/77’de bir kez geçen sözcük TS’de belirlenememiştir. KS’de “diş gıcırdatmak” anlamında yer almaktadır (Garkavets, 2010, s. 849). *Süleymân-nâme*’nin 62. cildinde “hırçıldat-” ve “hırçılta-” sözcükleri geçmektedir (Ayva, 2019, s. 530). “Hırçıldat-” sözcüğü “hırç” yansıma sözcüğünden “+ıl+” isimden isim, “+da-” isimden fiil ve “-t-” fiilden fiil yapım ekleriyle türetilmiş olmalıdır.

فَصَاحِرُنْ بِرَبْرَهَ قَنْبُ أَعْرَدِشَلُونْ حَرْجِلْدَتْدِي دَجِي فَصَاحِرُنْ هَوَايُؤْمَرْ بَنْدَنْ أَرْدَهَانُكَ أَصْلُ بُوَيْكُ بَاشِنَايُؤْمَرْ

“kışaçların birbirine kaçub ağzı dişlerin hırçıldatdı dağı kışaçların hevā yüzünden ezdehānuñ aşl büyük başınuñ boğazlağusın gözetdi” (074a/11)

### iñe “iğne”

S/77’de bir kez geçen sözcük TS’de belirlenememiştir. DS’de *ine* (II) “iğne” geçmektedir (DS VII, s. 2540).

تَبْرَانْدَانْ أَوْقَلَرِي بِيكَانَلَرِنْ دَنْ أَرْدَهَا إِيْهَ دَنْ حَرْبِيَهَ دَنْبِي وَيَقْطَعَا أَرْدَهَا بُولُؤْدُكُ أَرِقُ كُنْدُؤْتِنِنَهَ كَارَاتْمَدِي

“tūr-endāz oqları peykānlarından ezdehā iñeden dörpüye döndi velī kat‘ā ezdehā pūlından oğ kendü tenine kār itmedi” (074b/02)





**kaşşur-** “kavuşturmak”

S/77’de bir kez geçmiştir. TS’de *kaşşur-* (/ *kaşşur-*) fiili belirlenememiştir. EUTS’de *kaşşurmak*, *kaşşurmak*, *kaşşurmak-* fiilleri “kavuşturmak” anlamında yer almaktadır (Caferoğlu, 1968, s. 171-172). Gülensoy (2007, s. 481), fiilin yapısını şu şekilde göstermiştir: *kavuştur-* < \**ka-β-(I)ş-[tur-]*.

“varub selām virūñ el *kaşşurub* ayağın ıruñ tā kim icāzet alub yidinci ıat yir üzerine gitmege bu yidinci ıat yir üzerindeki girdāba” (052a/02)

**kaludurda-** “paldıramak, gürültülü ses çıkarmak”

S/77’de bir kez geçen sözcük TS’de belirlenememiştir. Kaynaklarda *kaludurmak* “hıştırmak” sözcüğü geçmektedir (Zülfikar, 1995, s. 531). “*Kaludurda-*” sözcüğü “kaludur” yansıma sözcüğünden “+da-” isimden fiil yapım ekiyle türetilmiş olmalıdır.

“gögsin gerüb ceheñem zebānisi gibi ayağ üzerine ıurub ol hışımlu ıara bulut ıanadların birbirine urub (17) ıaıardı ra‘d-ı felek gibi ıorıunc āvāze virüb ıanadı derileri *kaludurdayub* köruk gibi gürleyüb ıanad ıanada (18) ıoıundığından berı gibi berkıyüb odlar ıııardı ıaşı iderdi ki uıa süleymān taııtına varub geıe” (096b/16-18)

**kaluñ** “kalın”

S/77’de *kaluñ* sözcüğü iki kez “kalın” anlamında geçmiştir. Sözcük TS’de bu anlamda belirlenememiştir. YTS’de *kaluñ* “nikahta kız tarafına verilen ağırlık, para, başlık” anlamındadır (Dilçin, 1983, s. 123).

“dişlerle engeceñ uyluğun dişledi şöyle kim ol sedd-i iskenderden muıkem *kaluñ* berk ıapuıdan dişlerin etine geıerüb” (074a/16)

**kıızıl-** “ısınmak”

S/77’de bir kez geçmiştir. TS’de ve başka kaynaklarda *kıız-* fiilinin *kıızıl-* türevi “ısınmak” anlamında belirlenememiştir.

قُلِّبَ النُّونُ لَوْحٍ أَوْزَيْنَهُ مَهْرٌ بِصُورِ عِيَانِ سَجَانِي وَمَجْزُؤُ سَلِيمَانِي بِرُؤُوسِهَا وَأَلَّهَ نَقِشَ مَهْرِي النُّونَ لَوْحٍ أَفْرِيحِي  
ظَاهِرًا وَلَوْجِ جَسَدِي حَتَّى طَاسِلَهُ أَزْدَ هَابِهِ وَيَرْبَا نَزْدَ هَادِي خَاتَمِي أَفْرِيحِي لَوْحٍ أَمْرِي سَلِيمَانِي بِهَاطِيقِ أَوْ لَوْحٍ

“kızılmış altun levh üzerine mühr başub ‘ināyet-i sübhānī ve mu‘cize-i süleymānī birle esmā’u’l-lah naqş-ı mühri altun levh üzerinde (15) zāhir olub cennetden çıkan fāvusla ejdehāya virüb ejdehā dahı hātemi ağzına alub emri süleymānīye muṭī’ olub” (025b/14-15)

**pişül-** “pişirilmek”

S/77’de bir kez geçmiştir. TS’de ve başka kaynaklarda *piş-* fiilinin *pişül-* türevi yoktur.

قَوْنَدِلَرُ أَنْذَانِ حَبِشِ مَلِكِي بِنْتُونُ خُونِ يَبُوبِ سَلِيمَانِهَ وَأَرْمَقِيحُونِ أَوْلَ كُونِ عَظِيمِ بَرَاقِ كُورْدِي جَمِيعِ قِيدُونِ

“kondılar andan hābeş meliki *pişülen* hānın yiyüb süleymāna varmağıçun ol gün ‘azīm yarağ gördi cemī’ kaydın” (034b/10)

**püzçügez** “(kuş için) tüyçeğiz”

S/77’de iki kez geçmiştir. TS’de ve başka kaynaklarda belirlenemeyen sözcük “püz” isminden “+çügez+” isimden isim yapım ekiyle türetilmiştir.

يَلْكَنُ كَيْبِقَارِي قَلْدَرِي وَبِ وَصُولِ قَادِنِ مَصَارِكِي بَرِ، دَوْنِ بُوْبِ بُونِ چَو كَرِي أَوْزَرْدِ سَوْرِنُوبِ تَحْتِ

“yelken gibi yukarı kaldurub ve şol kanadın muşallā gibi yire döşeyüb *püz-çügezi* üzerine sürinüb taht” (025b/20)

**söyündür-** “bozmak, zarar vermek”

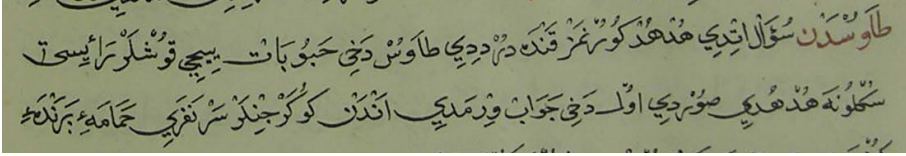
S/77’de bir kez geçen sözcük TS’de bu anlamıyla yer almaz. DS’de *söyündür-* sözcüğü “bozmak, zarar vermek” anlamında geçmektedir (DS X, s. 3684). Sözcük *söyün-* fiilinden “-dür-” fiilden fiil yapım ekiyle türetilmiştir.

بَعْلَاوَانِ لَوْنِكِ بَاشِرِكِ سَبِّ يَرْدَنِ كَوْتَرِجِكِ قَلْعَهَ بَزْمُورِ كَيْسَهَ أَوْلَمُورْدَنِ الْمَذْبَاكِ أَوْلِ الرَّوْسِ  
سَيُورْدَرِجِكِ بَالِ ضَايِعِ أَوْلَمُورْدِي وَيُوبِ هَمَانْدَمِ سَامِ سَوَارِ عَشْرِكِ مَعَابَلَهَ سِنَهَ قَلْعَهَ دَنِ يَكَا

“pehlevānlarınuñ başın kesüb yirden götürücek çal’a bizümdür kimse elü-müzden almaz baluñ evvel arusun (18) *söyündür*ecek bal zāyī’ olmaz diyüb hem-ān-dem sām süvār ‘askerinuñ muqābelesine çal’adan yaña” (107b/17-18)

**süglün** “yaban horozu, tavuğu da denilen bir kuş”

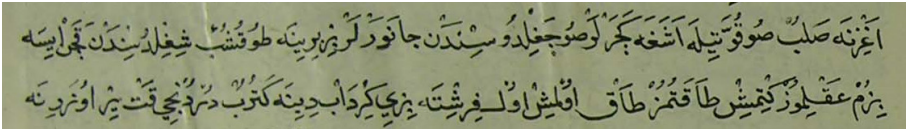
S/77’de iki kez geçen sözcük TS’de belirlenememiştir. EUTS’de *süglün* “sülün” sözcüğü geçmektedir (Caferoğlu, 1968, s. 214). Gülensoy’a göre (2007, s. 819) sözcüğün yapısı şöyledir: *sök-* “kızarmak” -*ül-* “kızartılmak” + -*ün* [> \**söklün* > \**söglün* > *süglün* > *sülün*].



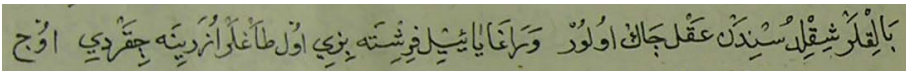
“*tāvusdan su’āl itdi hūdhūd görünmez kãdadur didi tāvus dađı hūbūbāt yiyici kuşlar re’isi* (19) *süglüne* hūdhūdi şordı ol dađı cevāb virmedi andan gügercinler ser-neferi hāmāme-i perendeyi” (055a/18-19)

**şığıldu / şıkıldı** “şakırtı”, **şıkılda-** “şıkırdamak”

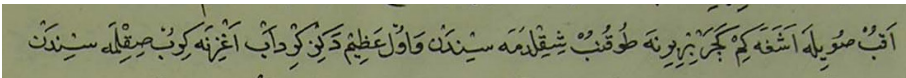
S/77’de bir kez *şığıldu*, dört kez *şıkıldu*, bir kez *şıkılda-* sözcüğü geçmiştir. Bu sözcükler TS’de belirlenememiştir. *Şığıldu* sözcüğü *Süleymân-nâme*’nin diğer ciltlerinde de geçmektedir (Büke, 2015, s. 901). “Şığılda-” fiili “şıkırdamak” anlamında ağızlarda kullanılmaktadır (Zülfikar, 1995, s. 625). Kaynaklarda daha çok “şıkır” yansıma sözcüğünün türevleri yer almaktadır.



“ağzına şalub şu kuvvetile aşığa geçerler şu çağıldusından cānavarlar birbirine tokušub *şığıldusından* kaçan ise (08) bizüm ‘aklımuz gitmiş tākātümüz tağ olmış ol firişte bizi girdāb dibine getirüb dördünci kat yir üzerine” (048b/07-08)



“balıklar *şıkıldusından* ‘aql çāk olur verāgāyā’l firişte bizi ol tağlar üzerine çıkardı” (050b/09)



“ağub şuyıla aşığa kim geçer birbirine toğunub *şıkıldamasından* ve ol ‘ažim deniz girdāb ağzına girüb şıkılmasından” (051a/02)



**tartma** “kalkık”

S/77’de bir kez belirlenmiştir. YTS’de *dartmak* (I), *tartmak* (I), *tartmak* fiilleri “çekmek” anlamında geçmektedir (Dilçin, 1983, s. 61, 204). Ancak bu fiilin “tartma” türevine rastlanmamıştır. Anlamını bağlamdan çıkarabildiğimiz sözcük diğer kaynaklarda bu anlamda yer almaz.

بُغْدَايَ الْكَوْشَهَلَةَ كَوْزُورَانِي نُوْرَانِي خَجَه فَشَلُوْشِيْرِيْنَ سَوْرُوْطِيْمَه بُوْشِيْلُوْ عَابُوْشِيْ اَرْبِيْ قَرْصُوْ نِيْلُوْ اَللّٰهَ تَعَالٰى لِيْ يَه

“buğday eñlü şehlâ gözlü nūrānī yüzlü ince kaşlu şīrīn sözlü *tartma* burinlu ‘abā-pūş arpa kuruş öyünlü allah-te‘ālāya” (085b/09)

**tüskür-** “tıslamak, bağırmak”, **tüskürüş-** “birlikte ses çıkarmak, bağırmak”

S/77’de iki kez *tüskür-*, iki kez *tüskürüş-* fiili belirlenmiştir. *Tüskür-* fiili TS’de ve başka kaynaklarda S/77’deki anlamıyla yer almaz. YTS’de *tüskür-* (I), “püskürtmek, geri çevirmek, geri çekilmek zorunda bırakmak”; *tüskür-* (II), “tıksırmak” anlamında geçmektedir (Dilçin, 1983, s. 215). “Tüskür-” sözcüğünün *tüskürüş-* türevi ise TS’de yoktur. *Tüskürüş-* fiili “tü” yansıma sözcüğünden “+kür-” isimden fiil ve “-üş-” fiilden fiil yapım ekleriyle türetilmiş olmalıdır.

وَأَرَدُوْهُنَّ حِكَايَةَ اِنْدِيْجِيْ لِرِ شَاهِ مَارَانَ قَضِيْئَهٗ وَكَلِيْبَ دِلْنِيْجَهٗ اَزْ دِهَالَهٗ تَسْكُرِبْ جَاغِيْ دِيْ سَلْمَانَهٗ

“varduğun hikāyet itdiler şāh-ı mārān kažiyyeyi diñleyüb dilince ezdehālara *tüskürüb* çağırdı süleymāna” (076b/15)

بِيْتَرِيْشِدِيْ كُوْرِيْشِدِيْ بَاغِيْشِدِيْ لِرِ وَبِيْتَكَلِمَاوْ لَشِدِيْ لِرِ وَدَلُوْ مَحْلُوْ قَاتِيْ تَسْكُرِيْشِدِيْ لِرِ وَكِرْ كَلَانَ كُرْدِيْجِيْ تُوْسْكُرِيْشِدِيْ لِرِ

“bıkırışdılar kırtlar bağırdılar ve çetükler mavlaşdılar ve deñiz mañlūkāti *tüskürüşdiler* ve kergedānlar dañı *tüskürüşdiler*” [073a/19 (2)]

**ucuzluk** “bolluk, zenginlik”

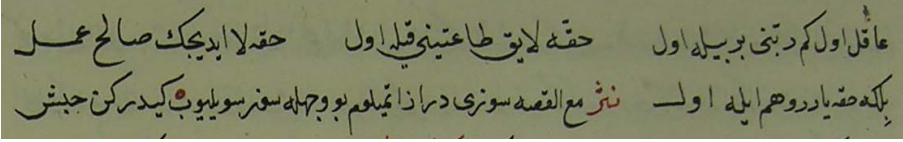
S/77’de bir kez “bolluk, zenginlik” anlamında geçen sözcük TS’de belirlenmemiştir. KE’de “ucuzluk” sözcüğü “bolluk” anlamında geçmektedir (Yılmaz vd., 2013, s. 1123). Gülensoy (2007, s. 954), “ucuz” sözcüğünün yapısını şu şekilde göstermiştir: ucuz < uç+uz.

اَوْلَدِكِرْ لَهٗ بَرَاغُوْرَاوْ لِدِيْ كِيْمَ اَلْحَمْرُ الْخِيْمَ بَرُوْدُوْرَاوْ لِدِيْ اَوْلَادُوْرُوْسَهٗ اَنُوْكَهٗ صُوْكَ تُوْرِيْ بُوْجِيْمَانَهٗ  
صِيْبَرَاوْ لِدِيْ يَلْغَايْنَهٗ اَوْجُرْلَفْتَلَاوْ لُوْرَاوْ لِدِيْ اَكْرَاوْ لِدِيْ شَيْطَانِ الْخِيْمَ بَرُوْدُوْرُوْرِيْنَ صُوْفَرِيْسَهٗ اَنُوْكَهٗ  
صُوْصِيْبَرِيْسَهٗ اَوْلَدِيْ يَلْغَايْنَهٗ فَرْلَقْتُوْرُوْرَاوْ لِدِيْ اَوْلَادُوْرُوْرَاوْ لِدِيْ اَوْلَادُوْرُوْرَاوْ لِدِيْ اَوْلَادُوْرُوْرَاوْ لِدِيْ اَوْلَادُوْرُوْرَاوْ لِدِيْ

“ol denizlere birağur ol dili kim er-raḥmani’r-raḥīm yazlıdur ol olursa anuñla şu getirür bu cihāna (10) şaçar ol yıl gāyetde *ucuzlıklar* olur eger ol şeytāni’r-racīm yazılı dillerin şokarsa anuñla (11) şu şaçarsa ol yıl kızlıklar ve ḥarāmīlıklar olur ve ol yılanuñ başı üzre kırk biñ tağlar vardır yıldırımın” (094b/09-11)

**yara-** “uzaklaşmak”

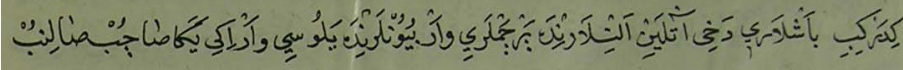
S/77’de bir kez geçmiştir. TS’de bu anlamıyla yer almaz. *Yır / ır* “uzak” isminden “+a-” isimden fiili yapım ekiyle türetilen sözcük diğer kaynaklarda “uzaklaşmak” (Atalay, 2006, s. 747) anlamında belirlenmiştir.



“akıl ol kim rabbini bir bile ol ḥaḫka lāyīk tā’atini kıla ol ḥaḫka lā eyidicek sālīḥ ‘amel (02) bil ki ḥaḫka *yarar* vehim ile ol neşr ma’e’l-kışşa sözi dırāz itmeyelüm bu vechle söz söyleyüb giderken ḥabeş” (038a/01-02)

**yelü** “yele”

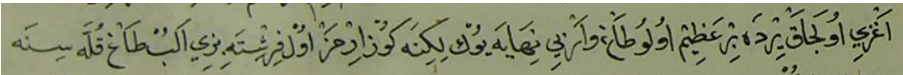
S/77’de bir kez geçen sözcük TS’de yoktur. Diğer kaynaklarda “yelü” sözcüğü “yele” anlamında geçmektedir (Çağbayır, 2017, s. 6345). YTS’de bu anlamda *yal (I), yalı, yeli, yili* sözcükleri bulunmaktadır (Dilçin, 1983, s. 231).



“gider gibi başları daḫı atlayın alınlarında perçemleri var boyunlarında *yelüsi* var iki yaña şaçub şalınub” (049a/06)

**yüklük** “dağın en yüksek noktası, doruk, zirve”

S/77’de bir kez belirlenmiştir. TS’de yoktur. DS’de *yüğ* “tepe, höyük”, *yüğlük* “dağın en yüksek noktasına yakın tepe” sözcükleri geçmektedir (DS XI, s. 4345). Sözcük “yük” isminden “+lik+” isimden isim yapım ekiyle türetilmiştir.



“ağzı olacak yirde bir ‘aẓīm ulu tağ var bī-nihāye *yüklük*ine göz irmez ol firişte bizi alub tağ küllesine” (051b/15)

## Sonuç

Türkçenin zengin söz varlığına katkı sağlamak üzere yapılan bu çalışmada Firdevsî'nin *Süleymân-nâme*'sinin 77. cildinde geçen ancak *Tarama Sözlüğü*'nde yer almayan 37 sözcük incelenmiştir.

S/77'deki bazı sözcükler hem TS'de hem de döneme ait diğer metin ve sözlüklerde belirlenememiştir: *aqluman*, *bıkrış-*, *busarlık* (*busarık* mevcut), *bügrük*, *büküş*, *çalk yüzü* (*çalkkoyun* mevcut), *çevric*, *eks-* (*eksi-* mevcut), *gigreş-*, *gürüldük*, *kaludurda-*, *kızıl-*, *pişül-*, *püzçügez*, *ıartma* (S/77'deki anlamıyla).

Metindeki bazı sözcükler ise TS'de yer almamakla birlikte diğer kaynaklarda belirlenebilmiştir: *ağı / ağu*, *batrak*, *çaltu*, *did-*, *ğışğırış-*, *görüük-*, *güple-*, *hırçıldat-*, *iñe*, *kaşsur-* (*ıkavşur-*), *süglün*, *şığıldı / şıkıldı*, *ucuzlık*, *yara-*, *yelü*, *yükklik*. Bunların bazıları Eski Türkçe Dönemi'nde görülebilen sözcüklerdir: *ağı / ağu*, *kaşsur-*, *süglün* gibi.

Bazı sözcükler ise TS'de bulunmakla birlikte bu sözcüklerin S/77'deki anlamı TS'de belirlenememiştir: *ayric*, *emre*, *göyün-*, *kaluñ*, *söyündür-*, *tüskür-*.

İncelenen sözcükler genellikle bir kez kullanılmakla birlikte *gigreş-*, *kaluñ*, *püzçügez*, *süglün*, *tüskür-*, *tüskürüş-* sözcüklerinin iki kez, *şıkıldu* sözcüğünün dört kez, *ağu* sözcüğünün ise beş kez kullanıldığı görülür.

## Kısaltmalar

DS	: Derleme Sözlüğü
EAT	: Eski Anadolu Türkçesi
EUTS	: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
KE	: Kıyas-ı Enbiya
KS	: Kıpçakskiy Slovar
S/77	: Süleymân-nâme (77. cilt)
TS	: Tarama Sözlüğü
TT	: Türkiye Türkçesi
YTS	: Yeni Tarama Sözlüğü

## Kaynakça

- Akay Ahmed, A. (2014). Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymân-nâme-i Kebîr'indeki deyimler. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9(9), 103-122.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk*, Cilt IV. Ankara: Türk Dil Kurumu.



- Ayva, E. Ş. (2019). *Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymannâme-i Kebîr adlı eseri (62. cilt) (metin-dil incelemesi-sözlük-ıpkıbasım)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Büke, H. (2015). *Firdevsî-i Rumî, Süleymannâme (38. cilt), dil özellikleri, metin, söz dizini*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Çağbayır, Y. (2017). *Ötüken Türkçe sözlük - 5 cilt*. Ankara: Ötüken.
- Derleme sözlüğü - 12 cilt (1963-1982)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ekşioğlu, S. (2018). Firdevsî-i Rûmî'nin Süleymân-nâme'sinde birleşik fiiller. *Social Sciences Studies Journal*, 4(28), 6573-6583.
- Erdem, M. D. (2005). *Kitâb-ı Kissanâme-i Süleymân aleyhisselâm üzerine söz dizimi çalışması (Süleymânâme 74. cilt)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gaddar, Z. (2020). *Firdevsî, Süleymân-nâme (77. cilt), dil incelemesi - metin - dizin*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Garkavets, A. (2010). *Kıpçakskoe pis'mennoe nasledie III – Kıpçakskiy slovar*. Almaty: Kasean Baur.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Kaynak, F. (2020). Süleymân-nâme-i Kebîr'in 32. cildi üzerine. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 6(3), 469-485.
- Nişanyan, S. (2009). *Sözlerin soyağacı çağdaş Türkçenin etimolojik sözlüğü*. İstanbul: Everest.
- Şimşek, Y. (2014). Süleyman-name'nin dili üzerine (76. cilt). *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(3), 264-278.
- Tarama sözlüğü I-VIII (1996)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yılmaz, E. vd. (2013). *Kısas-ı enbiya*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Zülfikar, H. (1995). *Türkçede ses yansımaları kelimeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

### Extended Summary

*Suleyman-name* was written by Firdevsi in the end of the 15<sup>th</sup> century and the beginning of the 16<sup>th</sup> century. Firdevsî also known as Uzun i Firdevsi-i Rumi, Firdevsi-i Tavail, Türk Firdevsi wrote and translated many works in verse, prose and verse-prose mixed. *Suleyman-name* in which Hazret-i Suleyman stories are told, is Firdevsi's most voluminous work with 81 volumes. There is also information on philosophy, geometry, astronomy and medicine in the work. In this respect, it is an encyclopaedic work. *Suleyman-name* whose plenty of manuscript are available in abroad and Turkey is a very important work in terms of the history of Turkish language because of its linguistic features and vocabulary.

*Suleyman-name* is written in mixed verse-prose. There are verse texts on the subject at the beginning, at the end of the work and at the end of the story. However, the majority of the work is prose. According to the poetic parts at the beginning and the end of the work, a simple language is used in the parts where the events are described.

The 77<sup>th</sup> volume of *Suleyman-name*, kept in Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine (Topkapı Palace Museum Library) and registered with the number 1537, on which we are working, reflects the characteristics of the Old Anatolian Turkish period in terms of linguistic features. In terms of vocabulary, it is a rich work that includes words from the Old Turkish period as well as local words and phrases. Some words in the work are not even found in the *Tarama Sözlüğü* (Historical Dictionary of Turkish).

*Tarama Sözlüğü* was prepared by scanning 227 manuscripts written in historical Turkey Turkish between 13<sup>th</sup>-19<sup>th</sup> centuries. It is the most comprehensive dictionary related to the vocabulary of Old Anatolian Turkish.

The words of a language should be considered as elements that reflect the oral and written tradition, material and spiritual culture of the societies speaking that language. The words that fall out of use and forgotten are as valuable as the words that sustain the life of a language. Although the language has undergone changes in terms of sound, structure and meaning in the historical course of the language, these words are not erased from the vocabulary of that language even if it is not used at the present time.

In this study, which was carried out to contribute to the rich vocabulary of Turkish, 37 words in the 77<sup>th</sup> volume of Firdevsi's *Suleyman-name*, not present in the *Tarama Sözlüğü*, were examined. These words are as follows with their meanings: *ağı / ağu* "poison", *aqluman* "a plant that heals wounds", *ayrıc* "branched ends, forked", *batrak* "spear", *bıkrış-* "shout", *busarlık* "haze, smoke", *bügrük* "bent, curve", *büküş* "humpback", *çalkı yüzü* "back side", *çaltu* "bush", *çevric* "whirlpool", *did-* "tear, tear apart, distribute", *eks-* (< *eksi-*) "decrease", *emre* "ruler", *ğışğırış-* "shout together", *gigreş-* "roar together", *görük-* "appear", *göyün-* "blush, mature", *güple-* "(heart) beat fast", *gürüldük* "noise", *hırçıldat-* "gnash", *iñe* "needle", *kaşur-* "fold", *kaludurda-* "make loud noises", *kaluñ* "thick", *kızıl-* "warm up", *pişül-* "be cooked", *püzçügez* "pitiful feather", *söyündür-* "disrupt, damage", *süglün* "a bird species", *şığıldu / şıkıldu* "clatter", *şıkılda-* "click", *tartma* "retrouse", *tüskür-* "hiss, shout", *tüskürüş-*



“shout together”, *ucuzluk* “abundance, wealth”, *yara-* “move away”, *yeli* “mane”, *yüklük* “highest point of the mountain, summit”.

As a result, some words in *Suleyman-name* could not be detected in both the *Tarama Sözlüğü* and other texts and dictionaries of the period: *aqluman*, *bıkrış-*, *busarlık* (*busarık* available), *bügrük*, *büküş*, *çalk yüzü* (*çalkkoyun* available), *çevric*, *eks-* (*eksi-* available), *gigreş-*, *gürüldük*, *kaludurda-*, *kızıl-*, *pişül-*, *püzçügez*, *tartma* (could not be determined with the meaning in *Suleyman-name*). Some words in the text were not included in the *Tarama Sözlüğü*, but could be determined in other sources: *ağı* / *ağu*, *batrak*, *çaltu*, *did-*, *ğışğırış-*, *görük-*, *güple-*, *hırçıldat-*, *iñe*, *kaşşur-* (*kaşşur-*), *süglün*, *şığıldu* / *şıkıldı*, *ucuzluk*, *yara-*, *yeli*, *yüklük*. Some of these are words that could be seen in the Old Turkish period: *ağı* / *ağu*, *kaşşur-*, *süglün*. Although some words are found in the *Tarama Sözlüğü*, the meaning of these words in *Suleyman-name* could not be detected in the *Tarama Sözlüğü*: *ayric*, *emre*, *göyün-*, *kaluñ*, *söyündür-*, *tüskür-*.

Although the words studied are generally used once, it is observed that the words *gigreş-*, *kaluñ*, *püzçügez*, *süglün*, *tüskür-*, *tüskürüş-* are used twice, *şıkıldı* four times and *ağu* five times.









## “KUŞKU” SÖZÜ ÜZERİNE

Arzu YIKILMAZ\*

### Özet

Bir söz, biçim ve anlam göz önünde bulundurularak en küçük parçasına kadar ayrılır. Bu durumda ortaya kök dediğimiz kısım çıkar. Fakat bazen ve hatta sıklıkla kökün bulunması yolunda bir ayırma sorunu görülür. Bu, gerek kökteki ses değişmelerinden gerekse kök ile ek(ler) in anlam bağlantısının kurulamamasından kaynaklanır. Çünkü kök, geçirmiş olduğu ses değişimleriyle tanınmaz hâlde veya başka bir sözün kökü görünümünde olabilir. Türkoloji literatüründe kuşku sözünün köken bilgisi denemelerinde “kuş” sözü ile ilişkilendirilmesi durumu tam olarak buna örnektir. *Kuşku* ile *kuş* “kuş” arasında anlam olarak göreceli bir bağlantı kurulması yanında, yapılan eşleştirmeye biçim benzerliği de yetmiş görünmektedir. Oysaki köken bilgisi “kulağa dayanma”nın yanında anlam bilgisi ile yapılır. Anlam-biçim ilişkisi yanında, o sözü destekleyen aynı kökün türevlerinin var olup olmadığı meselesine de bakılması gerekli ve önemlidir. *Kuşku* kavram bir sözdür; üst/sonraki anlamdır. Temelinde “eşini yapmak, benzerini yapmak, eş saymak, dallanmak” gibi alt/ilk anlamlar yatmaktadır. Buna göre, *kuşku* sözünün “eş yapmak, eşini yapmak (düşünmek); benzerini yapmak (düşünmek)” anlamıyla *koş*- fiilinden, *koş-ku* olarak getirildiğini açıkça söylemek mümkündür. Bu yazı, bu savın gerekçelerini sunarken başka dillerin eski bilgi-yeni bilgi ilişkisine başvurma yoluyla tespit edilen paralellliği de karşılaştırarak göstermeyi içerir.

**Anahtar Kelimeler:** köken bilgisi, biçim bilgisi, anlam bilgisi, halk etimolojisi.

\* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, arzu.yikilmaz1@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8228-9597.



## ON THE WORD “KUŞKU”

### Abstract

A word can be divided into its smallest parts, bearing in mind its form and meaning. After we split the word, we get the part which is called the root. However, sometimes or rather often; a problem occurs in dividing the word in order to find its root. This is due to either sound changes in the root or the fact that it cannot be possible to establish the link between meaning of the root and the meaning of its suffix(es). The reason why the root may be unrecognizable is due to the changes in its sound or its seeming like the root of another word. Likewise, this is the reason why the root of the word *kuşku* (*doubt*) is associated with the meaning *kuş* “bird”, etc. in the quest for its etymology in the Turcology literature. Aside from establishing a relative connection between *kuşku* (*doubt*) and *kuş* (*bird*) in terms of meaning, it seems like the similarity in form also contributed to this association. However, etymology is practiced primarily with meaning, rather than “relying on the ear”. In addition to the meaning-form relationship, it has to be questioned whether the derivatives of the same root which support the existing word. *Kuşku* is a conceptual word, which has a higher/secondary meaning. “Being between two things, doing something similar, considering as equal, branching” are among its sub/first meanings. Accordingly, it is definitely possible to say that the word *kuşku* is derived from the verb *koş-*, meaning “making equal, doing something’s equal (to think); doing something similar (to think)”. While presenting the rationale for this argument, this article includes showing the parallelism found with the support from the relationship between old and new knowledge in other languages.

**Keywords:** etymology, morphology, semantics, folk etymology.

### Giriş

Türkçe sondan eklemeli (Almanca *agglutinierende Sprachen, anleimende Sprachen, anfügende Sprachen*; Fransızca *langues agglutinantes*; İngilizce *agglutinating languages, agglutinative languages*; Osmanlıca *elsine-i iltisâkiyye*) bir dildir<sup>1</sup>. Eklerin tek başına anlamı ve kullanımı yoktur. Ek, bağlı biçim birimi (*bound form, bound morpheme*) adı ile de anılır. Ekleme (*agglutination, affixation, addition*), köke (asıl biçime) yapılıdır. Bağlı biçim birimlerinin, asıl biçim birimlerinin ses yapısına uyum göstererek ek hâlini alma süreci çok uzun zaman almıştır. Ekleme sürecini tamamlayan dillerin uzun sözlü geçmişlerinin olduğu düşünülmektedir. Türkçenin ekleme sürecinin ilk yazılı metinlerde neredeyse ta-

<sup>1</sup> Kelime çekimi ve türetimi son eklerle yapılıdır. Örnek: *yol+cu+luğ+umuz+da+ki* (Korkmaz, 1992, s. 202).



mamlanmış olması, dil tarihinin çok eski çağlara götürülebileceğini gösterir (Gençan, 1979, s. 9; Karaağaç, 2011, s. 364; Korkmaz, 1992, s. 202).

Köken biliminin cevap aradığı en temel sorulardan biri, bir sözün kökünün doğru biçiminin ne olduğudur. Bu, eklerin doğru ayrılması meselesini de beraberinde getirir. Eklerin doğru ayrılması ve doğru kökün ortaya çıkarılması işlemi, biçim ve anlam bilgisinin birlikteliği ile gerçekleştirilebilir. İkisinden birisi eksik olursa doğru sonuç ortaya konulamaz. Örneğin, *balık* sözünün, biçimce uygunmuş gibi görünen en küçük parçası *bal* ile anlam ilişkisi kurulamayan *balık* sözü arasında bir bağlantı elbette ki düşünülemez. Bu da köken bilgisini ortaya koyarken ses uygunluğunun tek başına yetersiz kaldığını gösterir; anlam bilgisinin ışığında çözümlenmesi gerektiğini öğretir.

Köken bilimi çalışmalarında en çok karşılaşılan sorunun ses değişmelerinden ileri geldiğini söylemek mümkündür. Bu bazen kökteki bazen de ekteki ses değişmelerinden kaynaklanır. Çünkü kök, geçirmiş olduğu ses değişmeleriyle tanınmaz bir durumda<sup>2</sup> veya başka bir sözün kökü görünümünde<sup>3</sup> olabilir. Tam olarak bu sebeplerle, sadece ses uygunluğuna göre karar vermek, dil biliminde “yalnızca ses benzerlikleri kullanılarak yapılan köken bilgisi çalışması<sup>4</sup>” şeklinde kısaca tanımlanabilen “halk etimolojisi<sup>5</sup> (halk köken bilgisi)” yapmak demek olur. Bütün bunlar bize, köken bilgisinin, yalnızca kulaktan gelen ses benzerliğine dayanmasının sakıncasını; belirleyici olanın anlam bilgisi olması gerektiğini gösterir.

Bir sözün ifadesi sırasında, seslerin, neredeyse söyleyen sayısınca çeşitlilik gösterebilmesi ile kolay ve hızlı değişebilmesine karşılık, sözlük bilgisinin konusu olan anlamın, yazıdaki tutuculuk/kalıcılık sayesinde zor ve yavaş değişimi, bir sözün kökeninin anlamdan takip edilebilmesini daha sağlam bir dayanak yapmaktadır.

Söz, sadece bir söz değil; aynı zamanda bir bilgidir. Köken bilgisi yani kök bilgisi, araştırılan bir sözün kökünde anlamı ararken aynı zamanda sözün kaynaklandığı bilgiyi de göstermiş olur. Bu yolda bilginin; eskiden/ilkten yeniye, önceden sonraya doğru akış hâli de izlenmiş olur.

<sup>2</sup> Bk. Yıkılmaz, A. (2020). alt ~ aşağı ~ ast sözlerine dâir, *Türkbilgi*, 39 (Mayıs), 59-70.

<sup>3</sup> Stachowski şöyle bir örnek verir: “Anlamı ‘komutan, ordunun başkanı’ olan *subaşı* kelimesinin *su* ile nasıl bir anlam ilgisi olabilir? Kelimenin ilk hecesi *sü* ‘ordu, askerler’ biçimine gider. Eski Türkçe *sü* kelimesinin anlamını bilmeyen birisi *subaşı*’nın anlamını hiçbir zaman kestiremeyecektir.” (Stachowski, 2011, s. 5).

<sup>4</sup> Karaağaç, 2011, s. 460.

<sup>5</sup> Stachowski (2011, s. 9) bu konuyu ayrıntılı olarak ele alır ve terim üzerine şu bilgileri verir: Bu terimi J. W. Goethe yaratmıştır. Alm. *volks etymologie*; Almandadan başka dillere verilmiştir: TT *halk etimolojisi*, İng. *folk etymology*, Fr. *étymologie populaire* vs.



Bu yazıda, bu bakış açısıyla incelenen *kuşku* sözünün, öncelikle, başka dillerin eski bilgi-yeni bilgi ilişkisine başvurma yoluyla tespit edilen paralellikleri gösterilecektir.

## İnceleme

### Köken Bilgisinde Başka Dillerden Yardım Alma

Sözlük bilgisinin konusu olan anlam bilgisi, köken biliminde eski/ilk bilgi (anlam) – yeni/sonraki bilgi (anlam) ilişkisine dayandırılır. Çünkü yeni bilgilere her zaman eski bilgiler yoluyla ulaşılır. Yeni öğrenmelerde eski bilgiler hep için içindedir; dolayısıyla bizde eski öğrenmelere dayanmayan hiçbir yeni bilgi yoktur. Yani, her yeni bilgi mutlaka eski bilgiye dayanmaktadır. Bu ilişki dilden dile farklılıklar gösterir. Fakat birçok dilde, eski/ilk bilgi – yeni/sonraki bilgi ilişkisi, aynı dünyayı paylaşıyor olmaktan kaynaklanan bir paralellik gösterir. Bir diğer deyişle insanoglu, aynı şeyleri, aynı şeylere benzetebilmektedir. Dolayısıyla, köken bilgisi çalışmalarında başka dillerin eski bilgi-yeni bilgi ilişkisine başvurmak önemli bir yol olarak görülmektedir.

Örneğin, “kuşku” anlamına gelen Arapça *şübhe* sözü, “eşini yapmak, benzerini yapmak” anlamındaki *شبه* <sup>6</sup> *şibh*<sup>7</sup> kökünden gelir. Kavram bilgi olan, üst bilgi olan “şüphe, kuşku”; alt kavramı “benzemek, benzerini yapmak (düşünmek); eşini (bir diğerini) yapmak (düşünmek)” temel bilgisinin üzerine kurulmuştur. Bir diğer deyişle, *şubhe* “şüphe, kuşku”, *şibh*<sup>8</sup> “eşini yapmak, benzerini yapmak”, şibâhet “benzerlik” bilgisinden, karşılaştırılan iki şeyi işaret eder duruma gelmiştir.

Farsça *duşâhe* *دوشاخه* [*do-şâx-a(-e)*]<sup>9</sup> “iki, iki dal; dalın ikiye bölündüğü yer; ikilemde kalmak” (Mouin, 1291, s. 704); *دوشاخه* *du-shâkha* “bifurcat/ediki kola ayrılmış, çatallanmış” (Steingass, 1963, s. 545) şekilleriyle verilmiştir. Farsça *du-şâkhe* sözünde *du/do* “iki” anlamıyla kök biçimidir; “dal” anlamıyla *şakh/şah* ile bir araya gelerek *duşâhe* biçimiyle, “ikiye ayrılma, dallanma” bilgisinden, iki şey(ler)i, ikiliği *işaret eder duruma gelmiş ve* “ikilemde kalmak; kuşku” üst, kavram bilgisini de ifade eder olmuştur.

İngilizce *doubt* “şüphe”, Almanca *zweifel* “şüphe”, Fransızca *doute* “şüphe” biçimlerinin<sup>10</sup> kökü, İngilizce *dou* < *two* “iki”, Almanca *zwei* “iki”, Fransızca

<sup>6</sup> *الشَّيْبَةُ* [eş-şibh] “benzemek, müşâbeheth manâsına” <http://www.kamus.yek.gov.tr/>

<sup>7</sup> “to make equal or similar” (Wehr, 1976, s. 453).

<sup>8</sup> Arapçada birçok türeviyle yaşamaktadır: *şubbiha* “be doubtful, dubious” (Wehr, 1976, s. 453). *şibâh* *شِبَاه* “benzer, benzerlik; eş; benzemek, eş olmak”, *şûbe şabah, eşbah, şübhe, teşbih, maşâbih, taşabbuh, iştibah, meşbuh, muşâbih, mutaşabbihat, muştabah* (Wehr, 1976, s. 453-454).

<sup>9</sup> <https://www.vajehyab.com/?q=%D8%AF%D9%88%D8%B4%D8%A7%D8%AE%D9%87>.

<sup>10</sup> İngilizce, Fransızca ve Almanca biçimlerinin köken bilgisi Latince kaynağa dayandırılarak şu şekilde verilmektedir: Latince *dubitare* “bahsedilen iki şey arasında seçim yapmak;



*dou* “iki” biçimleridir<sup>11</sup>. Buna göre, bu dillerde “şüpheli, kuşku” anlamına gelen sözün, “iki” anlamına gelen bir kökten getirilmiş olduğu görülmektedir. Bir diğer deyişle, “iki”<sup>12</sup> eski/ilk bilgisinden, “iki şeyin arasında kalmak, ikilik, şüpheli, kuşku” yeni/sonraki kavram bilgisine ulaşılmıştır.

Bunlara göre; kökteki “iki veya benzerini yapmak (tasarlamak, düşünmek)” eski/ilk bilgisi, zamanla “ikinci olanı, bir diğerini, benzerini, eşini yapma, düşündürme” yoluyla; “iki şey arasında kalmak, ikileme kalmak, belirsizlik, kararsızlık, tereddüt, bocalamak, çekinmek, korku, şüpheli, kuşku; ya olursa/ ya olmazsa” anlamlarıyla yeni/sonraki bilgileri karşılar olmuştur.

Farklı dillerin incelenmesiyle görüldüğü gibi, ses değişimlerinin her zaman olabileceği; fakat anlamdan yola çıkıldığında köke ait en doğru ilişkinin kurulabileceği gerçeği ortadadır. Anlamı kurarken de eski/ilk bilgi - yeni/sonraki bilgi ilişkisinin kilit görev üstlendiği görülmektedir. Sonuçta burada da köken bilgisinde başka dillerden yardım alınmıştır. Burada, mecazların evrensel oluşu da dikkatleri çekmektedir. Çünkü, “Dillerin ses yapıları çok farklı olsa da anlamca benzerlik (*metonomic metaphor*) ve komşuluk ilişkisi (*syn-dochic metaphor*) taşıyan mecazların büyük ölçüde evrensel olduğu görülür.” (Karaağaç, 2011, s. 129).

şüphelenmek, sormak, tereddüt, görüşte bocalamak” biçimi ile ilişkilendirilerek < *dubius* “şüpheli, kararsız, belirsiz” duygusu ile < “iki fikirden, iki şeyin arasındaki kararsızlık”. Eski Fransızcadan *doter* “şüpheli, şüphelenmek; korkmak”, *doute* “bir şeyin gerçekliğiyle ilgili şüpheli, tereddüt, kararsızlık, belirsizlik”. Eski Fransızcadan *dote* (11. yy) “korku; şüpheli” *doter* (*doubt*) biçiminden gelir. İngilizcede 1200 tarihinde *douten*, *duten* “ödü kopmak, korku, korkmak”. Daha sonra *-b-* eklenir ve fiil olarak da kullanılır, “belirsizlik, korku” anlamı Eski Fransızcada geliştirildi ve İngilizceye geçti: “kararsız olmak, bir konuda tereddüt etmek, çekinmek, bocalamak” anlamlarıyla. 14. ve 16. yüzyılda Fransızcada ve İngilizcede Latince’nin taklidi olarak yazarlar tarafından yenilendi. Fransızcada 17. yüzyılda *-b-* tekrar düştü (*doute*); fakat İngilizce (*doubt*) korudu. İngilizce türevlerinden örnekler: *dubious*, *dubiously*; *dubiousness*. Bu bilgi, [https://www.etymonline.com/search?q=doubt&ref=searchbar\\_searchhint](https://www.etymonline.com/search?q=doubt&ref=searchbar_searchhint) sitesinden alındı.

<sup>11</sup> Diğer Avrupa dillerinde de sözün yapılışı ve kurduğu bağlantı aynı yolu izlemiştir: Albanya dilinde *dyschim* “şüpheli” < *dy* “iki”, Danca *tvivl* “şüpheli” < *to* “iki”, Galiçya dilinde *dúbida* “şüpheli” < *dous* “iki”, İrlanda dili *dabht* “şüpheli” < *dhá* “iki”, İspanyolca *duda* “şüpheli” < *dos* “iki”, İtalyanca *dubbio* “şüpheli” < *due* “iki”, Katalanca *dubte* “şüpheli” < *dos* “iki”, Norveççe *tvil* “şüpheli” < *to* “iki”, Portekizce *dúvida* “şüpheli” < *dois* “iki”. (Bu dil verileri, [www.indifferentlanguages.com](http://www.indifferentlanguages.com) sitesinden alındı.)

<sup>12</sup> Ses değişimi, farklı dillerde (İngilizce *two* “iki”, Almanca *zwei* “iki”) görüldüğü gibi, aynı dilin kendi içinde de (İngilizce “iki” anlamında *dou(bt)*’taki *dou* ve *two*’daki *two*) görülmektedir; hatta bunlar aynı zaman dilimi içinde ve birlikte yaşamaktadırlar. Burada, köken bilgisinde, sesin yanında anlamın önemi açıkça görülmektedir.



## Kuşku Sözü Üzerine Köken Bilgisi Denemeleri

Türkoloji literatüründe *kuşku* sözü üzerine yapılmış köken bilgisi denemeleri şöyledir:

*Kâmûs-ı Fransavî*, “korku (Fransızca *frayeur*)” karşılığını vermiştir (KF, 1885, s. 848). *Kâmûs-ı Türkî*, “Kuş gibi korkup ürkmeye, irtiâ, tevahhuş” açıklamasında bulunmuştur (KT, 1900, s. 1102).

*Kubbealtı Lügati*, “Gerçeği tam olarak bilememekten gelen kararsızlık, endişe, şüphe.”<sup>13</sup> tanımıyla birlikte “Yalnız Türkiye Türkçesinde ‘vehim, vesvese’ anlamında kullanılan kelimenin ‘kuş uykusu’ tamlamasından gelebileceği ileri sürülmektedir. Arapça *şübhe*’nin karşılığı olarak canlandırılmıştır.” açıklamasında bulunur (MTS, 2008, s. 1831).

Kökeni konusunda tereddütte kalan Gülensoy “*kuşku* < ? *kuş* + *uyku(lu)*” şeklinde ve soru işareti ile göstermekle yetinmiştir (Gülensoy, 2007, s. 581).

Tietze’nin açıklaması şöyledir: “Kuşku, herhalde *kuşkun-* ‘sakınmak, korkmak’ fiilinden 1930’dan sonra icat edilmiştir.”<sup>14</sup> (Tietze, 2016, s. 455).

Yukarıda verilen açıklamalara göre, Türkoloji literatüründe yapılan söz konusu denemelerde *kuşku* sözünün *kuş* “kuş” isim kökünden geldiği söylenmektedir. Buna bağlı olarak da anlamın “kuş gibi ürkek, korkak, kuş gibi tedirgin olma durumu”, “kuş + uyku(lu)”, “kuş uykusu” şeklinde verildiği görülmektedir.

Anlam bağlantısının “uyku durumundaki kuşun hâline benzeterek”, “kuşun hareketlerinin ürkekliğe işaret ettiğine vehmederek” kurulduğu görülmektedir. Ürkeklik ve korkaklığın doğada bulunan neredeyse tüm hayvanların içgüdüsel bir tavrı olduğu malumdur. Bu durumda burada sadece kuşta görülen ve “göreceli” ürkeklikle bağdaştırılan anlamıyla, sözün kökünün *kuş* olduğunu kabul etmek, ses benzerliğine dayanıldığını ve bu çıkarımın halk etimolojisi kolaylığıyla yapıldığını gösterir. Kaldı ki ceylan, sincap ve benzeri birçok hayvanın ürkek tavırları için de bu anlama gelecek söz ya da sözlerin türetilmiş olması gerekli değil midir? Ayrıca, kartal da bir kuştur ve ürkek değildir. Aksine, doğadaki en yırtıcı hayvanlardan biridir<sup>15</sup>.

Türkiye Türkçesinde *koşku* değil, *kuşku* olarak kullanılmaktadır. Bu görünüm, bu sözün köken bilgisinin fark edilmesini ve anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Hatta ilk hecedeki ünlü, bu sözü, başka bir sözün kökümüğü gibi muame-

<sup>13</sup> Örnek cümle: Yarına kalırsa bir aksilik çıkacakmış gibi yüreğini birden kuşku sarmıştı (Kemal Tâhir).

<sup>14</sup> Oysaki, bulabildiğimiz en eski yazılı kaynak olan, 1885 basım tarihli *Kâmûs-ı Fransavî*’de *kuşku* maddesi bulunmaktadır (KF, 1885, s. 848).

<sup>15</sup> <https://tr.wikipedia.org/wiki/Kartal>.



leye maruz bırakmıştır. Şimdiye kadar yapılan anlamlandırma denemelerinde, sözün köken bilgisinin *kuş* “kuş” biçimine bağlanmasıyla bu durum oldukça açık şekilde görülmektedir.

Ayrıca eklemek gerekir ki kök biçimin sezilememesi, sözün *kuşku* “kuşku” biçimiyle ve bir bütün olarak algılanmasına da sebep olmaktadır. Bunun gibi, kök biçimi fark edilemeyen ve dolayısıyla bütün olarak algılanan, *kuşku* biçiminde olduğu gibi, bu tip sözler *donuk şekil* ya da *donuk söz* (*frozen word*, *fossilized*, *survival*, *fossil form*<sup>16</sup>) olarak değerlendirilmektedir.

Köken bilgisinde, bu yazıda ısrarla üzerinde durulan şey, ses değişimlerine bağlı biçim aldaticılığı sebebiyle, ses ve biçim yanında anlamın belirleyiciliğine dikkat edilmesi gerektiğidir. Yukarıda ayrıntılarıyla verilen başka dillerdeki “kuşku, şüphe” anlamına gelen örneklerde zikredilenler de tam olarak bu durumu ispatlanmaktadır.

### ***Kuşku* Sözünün Köken Bilgisi Önerisi ve Sebepleri**

*Kuşku* “kuşku, şüphe” sözü, *koş-* “eş yapmak (düşünmek), eşini yapmak, benzerini yapmak (düşünmek)” fiilinden gelmektedir. Bu fiil geniş anlamıyla “olan bir şey dışında yeni bir şey daha düşünmek, olanın yanında olmayanı tasarlamak, bir şeyin yanında ikinci şeyi düşünmek; yani, aslında olmayan bir şeyi varsaymak” şeklinde açıklanabilir.

Kök-biçim olarak kabul ettiğimiz *koş-*, Eski Türkçeden beri çok iyi bilinmektedir ve birçok türeviyle yaşamaktadır: *koş* “eş, diğer tek; çift”; *koş-* “eşlemek, eş tutmak; birleştirmek, katmak; bağlamak” (Clauson, 1972, s. 670; DLT, 2015, s. 180, 154, 270, 237; DS, 1969, s. 460-461); *kuşa-/koşa-* “eş yapmak”, *koşa* “eş; çift” (Clauson, 1972, s. 671; DLT, 2015, s. 458); *koşuğ/k*, *koşma* “koşulmuş, eşlenmiş; şiir, manzume” (Clauson, 1972, s. 671; DLT, 2015, s. 189, 161; DS, 1969, s. 460-461); *koşuğluğ* “koşulmuş, eşlenmiş; arabaya koşulmuş” (Clauson, 1972, s. 672); *koşlan-* “çiftlemek, çiftleşmeğe çalışmak”; *koşlun-* “eşlenmek, eş tutulmak; birleştirilmek, katılmak”; *koşul-* “eşlenmek, eş tutulmak; birleştirilmek, katılmak; bağlanmak” (Clauson, 1972, s. 673; DLT, 2015, s. 259, 307, 392). Zenker, *koş-* “eşleştirmek, çift, çifte koşmak” (Zenker, 1866, s. 717). *koş* “çift” (Gabain, 2000, s. 282). *koş* “çift (*doppelt*)”, Moğolca *qoli* (Räsänen, 1969, s. 283).

Bu köke ait kaynak bilgi ile, *kuşku* “kuşku, şüphe” sözündeki bilginin tam olarak eşleştigi açık şekilde görülmektedir. *Kuşku* sözü, kök-biçim *koş-* fi-

<sup>16</sup> Karaağaç, 2011, s. 337; [https://en.wikipedia.org/wiki/Fossil\\_word](https://en.wikipedia.org/wiki/Fossil_word).





line, *-ku*<sup>17</sup> fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş bir isimdir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde *coş-ku* sözü aynı biçimde kurulmuştur.

Türkiye Türkçesinde *koşku* değil, *kuşku* olarak kullanılması ise, lehçeler arası alıntı yoluyla oluşturulmuş olduğuna bağlanmalıdır. Bilindiği gibi, bazı Türk lehçelerinde ilk hecede *o-*’ların *-u-* olması *düzenli* görülen bir ses değişimidir. Tatarca ve Başkurtça ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin dar söylendiği bilinmektedir. Örneğin, *bol- > bul-* “olmak”; *ot > ut* “ateş” (Öner, 1998, s. 12) biçimleri verilebilir. Sevortyan, *koş-* madde başında lehçelere ait kullanımlarda, Tatarca *kuş-*, Çuvaşça *huş-* biçimlerini kaydetmiştir (Sevortyan, 2000, s. 89). Bu yazıda savunulan sav, bu bilgilere dayanmaktadır.

*Türkçe Sözlük*, *kuşku* madde başında şu tanımlarıyla verir: “1. *ad* Bir olguyla ilgili gerçeğin ne olduğunu kestirememekten doğan kararsızlık, kuruntu, işkil, şüphe, acaba, şek. 2. *ad, ruh b.* Başkalarının iyi niyet ve amaçlarını kötüye yorarak işkillenme duygusu.” Sözlükte, sözün; *kuşkucu*, *kuşkuculuk*, *kuşkulanma*, *kuşkulanmak*, *kuşkulanırma*, *kuşkulanırmak*, *kuşkulu*, *kuşkusuz* türevleri bulunmaktadır (TS, 2005, s. 1270). *Derleme Sözlüğü*, *kuşkullanmak*, *kuşkunmak* “sakinmek, korkmak”, *kuşkullu* “kuşkuda olan, düşünceli” biçim ve anlamlarını vermektedir (DerS, 1993, s. 3016).

Yazının konusu olan *kuşku* sözü, 19. yüzyıldan beri tanıklanmaktadır.

Türkçede *kuşku* sözünün yerine, Eski Türkçe Dönemi’nden beri bilinen, *iki* “iki” köküyle kurularak “iki şey arasında kalmak, tereddüt, kuşku, vb.” anlamlarını karşılayan bir söz vardır.

Eski Türkçe Dönemi’nden beri bilinen *ikirçgü* biçimidir (Clason, 1972, s. 115; Caferoğlu, 1968, s. 91; DS, 1969, s. 206-207) ve “işkil, ikilem, şüphe, kuşku” anlamlarıyla kaydedilmiştir. Orta Türkçe Dönemi’nde *ikirçgün*<sup>18</sup> “tereddütlü, kararsız” olarak tespit edilir; *ikirçgün bol-* “tereddütte kalmak” biçim ve anlamıyla Kaşgarlı Mahmud tarafından kaydedilmiştir. *Könlüm ikirçgün boldi*. “Gönüm yapmakla bırakmak arasında kararsız kaldı.” (Clason, 1972, s. 115; DS, 1969, s. 206-207; DLT, 2015, s. 521) ve *ikirçgün iş* “iş yapmak ve bırakmak arasında kalan tereddütlü iş.” (DLT, 2015, s. 663) örneklerinde açıkça görülmektedir.

Günümüzde şu biçimleri mevcuttur: *Türkçe Sözlük*, *ikircik* sözünü “1. işkil, şüphe, kuruntu. 2. kararsızlık, tereddüt.” tanımlarıyla vermiştir. Kök biçim olan *iki* üzerinden farklı eklerle kurulmuş türev biçimleri bulunmaktadır:

<sup>17</sup> Bu ek Türkçede eskiden beri işlek olarak kullanılan eklerden biridir. Fiillerden isim yapar. Eski Türkçede ekin yalnız *-gu/-gü* şekli vardı. Vokal ve konsonant uyumlarına bağlanması Batı Türkçesinde ancak son zamanlarda olmuştur: *say-gi*, *ser-gi*, *duy-gu*, *gör-gü*, *at-ki*, *biç-ki*, *uy(u)-ku* (Ergin, 1993, s. 179).

<sup>18</sup> Gülensoy, (2007, s. 428) *ikirçkün* < *iki(\*eki)+r-ç-kün*; Clason, (1972, s. 115) *iki (ekki)-rç-gü*.



*İkirciklenme, ikirciklenmek* “1. işkillenmek, kuşkulananmak. 2. kararsız olmak.” *ikircikli* “1. işkilli. 2. kararsız, müteredit. 3. kararsız, müteredit bir biçimde.”, *ikirciklik* “tereddüt”, *ikirciklilik* “ikircikli olma durumu.”, *ikircil* “iki anlama da gelen ve iki türlü yorumlanabilecek nitelikte olan, iki anlamlı.”. Bunların yanında *ikircim, ikircimli, ikircimlik* “iki şekilli” biçimleri kullanılmaktadır (TS, 2005, s. 949).

Yazı dili yanında ağızlarındaki biçimleri çok çeşitlilik gösterir. Bu durum, bu sözün eskicilliğini ve işlekliliğini gösterir. *Derleme Sözlüğü, ikicik / ikircik-2, ikicikli ikicüklü* “1. şüpheli, hangisinin olacağı belli olmayan. 2. kişiler arasında ikilik yaratan. 3. iki tarafın her birindenmiş gibi davranan.”, *ikicilik çıkarmak* “tarafar arasında ayrılık çıkarmak”, *ikicilik taşımak* “ayrım yapmak”, *ikicin / ikircik-2, ikilcik / ikircik, ikincilik / ikircilik / ikircinlik* “kararsızlık, duraksama”, *ikincülü / ikincüklü / ikincüyhlü* “iki tarafı idare eder biçimde konuşma” *ikircik / ikircak / ikircik / ikicik / ikicin / ikilcik / ikincirik* “1. kararsızlık. 2. işkil. 3. iki anlama gelen söz.”, *ikirciklenmek* “işkillenmek”, *ikircimlenmek* “kararsız davranmak”, *ikircinli / ikincilikli* “karar veremeyen, kararsız.” kullanımlarını kaydetmiştir (DerS, 1993, s. 2514, 2515, 2516). *Tanımlarıyla Tarama Sözlüğü, ikirciklik, ikircinlik* “tereddüt” şekillerini kaydetmiştir (TarS III, 1996, s. 2028)<sup>19</sup>.

1665 yılında Parigi, hazırlamış olduğu Türkçe-İtalyanca sözlükte Arapça, Farsça ve İtalyanca karşılıklarıyla vermiştir: *ikircinli* “müteredid<sup>A</sup>, perişân<sup>F</sup>, kararsız, ikircikli, perplesso”; *ikircinlik / ikircinlilik* “tereddüt<sup>A</sup>, perişânlık, tereddüt, kaygı, ansietà, perplessità, perplessità”; *ikircinli olmak* “bk. şübhe<sup>A</sup>”. Bu sözlükte *kuşku* sözü yer almamaktadır (Kartallıoğlu, 2014, s. 479).

Yukarıda *kuşku* sözü için yapılan tüm tanımlamalar ve anlamlandırmalar bir araya getirildiğinde anlam alanımında şu bilgilerin yer aldığı görülür: Kararsızlık, kuruntu, işkil, şüphel, acaba, şek, tereddüt, sakınmak, belirsizlik, kestirememek, endişe, vehim, vesvese, ürperti, korku, sakınmak. *Derleme Sözlüğü*’ndeki tanımlarda, *korkmak* (kuş gibi değil) veya sakınmak olsa dahi temelde “(başka bir şeye) benzetme, benzerini yapmak (düşünmek); ikincisini yapmak, *eşini yapmak* (düşünmek)” anlamı vardır. Bir başka ifadeyle, olan bir şey dışında, olmayan bir şeyi varsayarak olana benzer başka bir şey ya da olan bir şeyin dışında ikinci bir şey düşünerek, tasarlayarak “korku” duygusunun oluşması söz konusudur. Buna bağlı anlamlar; iki şey arasında kalmak, tereddüt, belirsizlik, kararsızlık, ikilem, kuruntu, işkillenme, bocalama, kötüye yorma ve benzer bilgiler ile ilgili olmaktadır.

<sup>19</sup> *Tarama Sözlüğü*’nde *kuşku* sözü bulunmamaktadır.



Görüldüğü gibi sözlüklerde yer alan tanımlar, aynı anlam alanına ait bilgilerdir<sup>20</sup>. Çünkü,

“Sözlerin anlamları, noktalar halinde, sınırları belirgin, durağan ve sözlere yapışık etiketler halinde değil; sınırları komşu bilgilerin sınırlarıyla sürekli değişen alanlar halindedir. Bu yüzden, sözlerin anlamları yoktur, kullanımları vardır. Sözün her kullanımında, komşu bilgilerin sürekli birbirlerinin sınırlarını ihlal ettikleri ve sözün anlam alanı sınırlarının değiştiği görülür.” Sözlük, birçok komşu bilgiden; yani anlamdan bahseder. Anlam alanındaki hangi bilginin yani anlamın kullanılacağını ise bağlam belirler. Bağlam anlamı (*contextual meaning*) sözlerin değişik metin ve bağlamlardaki kullanımlarını yansıtır ve sözlerin anlamları bu kullanımlardan çıkarılarak tanımlanır.” (Karaağaç, 2011, s. 177).

Yukarıda ifade edildiği gibi, anlam nokta değil, alandır. Sözlükte bir sözü tanımlamak için muhtaç olduğumuz komşu bilgiler, anlam alanının içinden alınır. Anlam olarak üst bilgi/ kavram bilgi olan *kuşku* sözünün temelinde “iki veya ikilik ya da benzerlikten kastedilen ikilik” alt bilgisi/alt kavramı vardır. Türkiye Türkçesinde *iki* “iki” ve *koş-* “benzerini yapmak (düşünmek), eşini yapmak (düşünmek)” eski/temel/ilk/alt bilgisinden “kuşku, şüphe” yeni/ kavram/sonraki/üst bilgisine geçiş, “İnceleme” bölümünde ayrıntılarıyla verilmiş olan Arapça ve Hint-Avrupa dil ailesine ait örnekler ile paralellik göstermektedir. Böylelikle, köken bilgisinde başka dillerden yardım almanın gerekliliği ve önemi ortaya konmuştur.

### Sonuç

Köken bilimi çalışmalarda en çok karşılaşılan sorunun ses değişmelerinden ileri geldiğini söylemek mümkündür. Kök, geçirmiş olduğu ses değişmeleriyle tanınmaz bir durumda veya başka bir sözün kökü görünümünde olabilir.

Türkoloji literatüründe *kuşku* sözü üzerine köken bilgisi denemelerinde kökün tanınmaz oluşu ve *kuşku* sözünün kökünün *kuş* “kuş” olduğu fikri yer alır. Açıklamalarda anlamın “kuş gibi ürkek, kuş gibi tedirgin olma durumu”, “kuş + uyku(lu)”, “kuş uykusu” şeklinde verildiği görülmektedir. Anlam bağlantısının “uyku durumundaki kuşun hâline benzeterek” veya “kuşun hareketlerinin, ürkekliğe işaret ettiğine vehmederek” kurulduğu görülmektedir. Bu durumda burada sadece *kuşta* görülen ve “göreceli” ürkeklikle bağdaştırılan anlamıyla, sözün kökünün *kuş* olduğunu kabul etmek, sadece ses benzerliğine dayanarak köken bilgisine ulaşmanın sakıncasını gösterirken, anlamın takip edilmesinin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

<sup>20</sup> Eş anlamlı dediğimiz öğeler bile, her dilde ancak yakın anlamlı olan, birbirinin yerini tam tutmayan sözcüklerdir (Aksan, 2000, s. 119).



*Kuşku* “kuşku, şüphe” sözü, *koş-* “eş yapmak (düşünmek), eşini yapmak, benzerini yapmak (düşünmek)” fiilinden gelmektedir. Bu fiil geniş anlamıyla “olan bir şey dışında yeni bir şey daha düşünmek, olanın yanında olmayanı tasarlamak, bir şeyin yanında ikinci şeyi düşünmek; yani, aslında olmayan bir şeyi varsaymak” şeklinde açıklanabilir.

Bu köke ait bu kaynak bilgi ile, *kuşku* “kuşku, şüphe” sözündeki bilginin tam olarak eşleştiği açık şekilde görülmektedir. *Kuşku* sözü, kök-biçim *koş-* fiiline, *-ku*<sup>21</sup> fiilden isim yapma ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş bir isimdir. Örneğin, Türkiye Türkçesinde *coş-ku* sözü aynı biçimde kurulmuştur.

Başka bir sözün kökü görünümüyle tanınmaz oluşunun sebebi, ilk hecedeki ünlü ile ilgilidir. Türkiye Türkçesinde *koşku* değil, *kuşku* olarak kullanılması, lehçeler arası alıntı yoluyla oluşturulmuş olduğuna bağlanmalıdır. Bilindiği gibi, bazı Türk lehçelerinde ilk hecede *o-*’ların *-u-* olması düzenli görülen bir ses değişimidir. Tatarca ve Başkurtça ilk hecedeki yuvarlak ünlülerin dar söylendiği bilinmektedir. Örneğin, *bol-* > *bul-* “olmak”; *ot* > *ut* “ateş” (Öner, 1998, s. 12) biçimleri verilebilir. Sevortyan, *koş-* madde başında lehçelere ait kullanımlarda, Tatarca *kuş-*, Çuvaşça *huş-* biçimlerini kaydetmiştir (Sevortyan, 2000, s. 89). Bu yazıda savunulan sav, bu bilgilere dayanmaktadır.

Yazının konusu olan *kuşku* sözü, 19. yüzyıldan beri tanıklanmaktadır.

Türkçe *kuşku* sözünün yerine, Eski Türkçe Dönemi’nden beri “ikilem, şüphe” anlamıyla *ikircigü* (Caferoğlu, 1968, s. 91; DS, 1969, s. 206-207; Clauson, 1972, s. 115) biçiminin kullanıldığı bilinmektedir. Kökü *iki* “iki” olan, *ikircim*, *ikircik* ve benzeri birçok türeviyle bugün yaşamaktadır. Anlamı veren asıl kök bilgi olan *iki* “iki”, “iki şey arasında kalmak, ikilemde kalmak; şüphe, kuşku, tereddüt vb.” anlamlarına temel/ilk/alt bilgiyi oluşturmaktadır.

Başka dillerle karşılaştırılınca sözün anlamlandırılmasının benzer yolla yapıldığı görülmüştür. Hint-Avrupa dillerindeki kullanım bu örneği destekler niteliktedir. İngilizce *doubt* “kuşku, şüphe”, Almanca *zweifel* “kuşku, şüphe”, Fransızca *doute* “kuşku, şüphe” sözlerinin kök biçimi; İngilizce *dou* < *two* “iki”, Almanca *zwei* “iki”, Fransızca *dou* “iki”, farklı seslerle şekillenmiş “iki” anlamındaki bilgiye dayandırılarak “kuşku, ikilem, şüphe” üst/kavram bilgisini ifade eder olmuştur. Farsça *duşâhe* “iki, iki dal; dalın ikiye bölünmesi”, iki şeyi gösterme temel bilgisinden, “ikilemde kalmak; kuşku, şüphe” üst kavram bilgisini ifade eder olmuştur. Arapça *şibh* “benzemek, benzerini yapmak (düşünmek)” örneğinde ise, benzerlik bilgisinden, karşılaştırılan iki şeyi

<sup>21</sup> Bu ek Türkçede eskiden beri işlek olarak kullanılan eklerden biridir. Fiillerden isim yapar. Eski Türkçede ekin yalnız *-gul-gü* şekli vardı. Vokal ve konsonant uyumlarına bağlanması Batı Türkçesinde ancak son zamanlarda olmuştur: *say-gı*, *ser-gi*, *duy-gu*, *gör-gü*, *at-ki*, *biç-ki*, *uy(u)-ku* (Ergin, 1993, s. 179).



işaret eder duruma gelmiş olduğu görülmüştür. Bu bilgiden, Arapça “şüphe, kuşku, tereddüt, ikilem” anlamıyla kullanılan *şübhe* türemiş biçiminin oluştu-  
rulduğu izlenmiştir. Benzerlik ve komşuluk ilişkisi taşıyan mecazların, büyük  
ölçüde evrensel olduğu da ortaya çıkmaktadır. Böylelikle, köken bilgisinde  
başka dillerden yardım almanın gerekliliği ve önemi daha iyi anlaşılmaktadır.

Türkçede *kuşku* sözünün, kök bilgisi sezilemediği, bir bütün söz gibi algı-  
landığı için *donuk şekil, donuk söz (frozen word, fossilized, survival, fossil form)*  
olarak değerlendirildiği de görülür.

Anlam nokta değil, alandır. Sözlükte bir sözü tanımlamak için muhtaç ol-  
duğumuz komşu bilgiler, anlam alanının içinden alınır. Yazının konusu olan  
*kuşku* < *koş-ku* kök anlamın “eşini yapmak (düşünmek)” eski/ilk/alt/temel bil-  
gisi, zamanla “olan bir şey dışında, olmayan bir şeyi varsayarak; olana benzer  
başka bir şey ya da olan bir şeyin dışında ikinci bir şey düşünerek, tasarlaya-  
rak ikinci olanı, bir diğerini, benzerini, eşini düşündürme yoluyla ikilemde  
kalmak, belirsizlik, kararsızlık, tereddüt, bocalamak, çekinmek, korku, şüphe,  
ya olursa..., ya olmazsa... vb.” anlamlarıyla yeni/sonraki üst/kavram bilgile-  
rini karşılar olmuştur.

Türkiye Türkçesinde *iki* “iki” ve *koş-* “benzerini yapmak (düşünmek), eşini  
yapmak (düşünmek)” eski/temel/ilk/alt bilgisinden “kuşku, şüphe” yeni/ kavram/  
sonraki/üst bilgisine geçiş, “İnceleme” bölümünde verilmiş olan Arapça ve Hint-  
Avrupa dil ailesine ait örnekler ile paralellik göstermektedir. Böylelikle, köken  
bilgisinde başka dillerden yardım almanın gerekliliği ve önemi ortaya konmuştur.

Farklı dillerin incelenmesiyle görüldüğü gibi, ses değişmelerinin her za-  
man olabileceği; fakat anlamdan yola çıkıldığında köke ait en doğru ilişkinin  
kurulabileceği gerçeği ortadadır. Anlamı kurarken de eski/ilk bilgi - yeni/son-  
raki bilgi ilişkisinin kilit görev üstlendiği görülmüştür.

### Kısaltmalar

DerS	Derleme Sözlüğü (Türk Dil Kurumu, 1993)
DS	Drevnetyurskiy Slovar (Nadalyaev, 1969)
DLT	Dîvānu Lugātî't-Türk (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014)
KF	Kāmūs-ı Fransavî (Sāmi, 1885).
KT	Kāmūs-ı Türkî (Sāmi, 1900)
MTS	Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Topaloğlu, 2008)
TarS	Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü (Türk Dil Kurumu, 1996)
TS	Türkçe Sözlük (Türkçe Sözlük, 2005)
YTS	Yeni Tarama Sözlüğü (Dilçin, 1983)



## Kaynakça

- Aksan, D. (2000). *Her yönüyle dil, Ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Clauson, G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- Derleme sözlüğü* (1993). Cilt VII H-İ, VIII- K. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti't-Türk (giriş-metin-çeviri-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (1993). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Gabain, A. von (2000). *Eski Türkçenin grameri* (çev. Mehmet Akalın). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü I*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karaağaç, G. (2011). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Kartallıoğlu, Y. (2014). *Söz kitabı Türkçe-İtalyanca sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Moein, F. (1291). *Ferheng-i Farsî*. Tahran.
- Nadalyaev, V. M., Nasilov, D.M., Tenişev, E.R. ve Şçerbak, A.M. (1969). *Drevnet-yurkskiy slovar*. Leningrad: Akademiya Nauk SSSR.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen wörterbuches der Turksprachen*. Helsinki: Ugrilainen Seura.
- Sevortyan, E. V. ve Levitskaya, L. S. (2000). *Etimologičeskiy slovar tyurskih yazıkov. Obşçetyurskie i mejtyurskie leksiçeskie osnovı na bukvı K*. Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".
- Stachowski, M. (2011). *Etimoloji*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Steingass, F. (1963). *A comprehensive Persian-English dictionary*. London: Routledge&Kegan Paul.
- Şemseddin Sâmi (1885). *Kâmūs-ı Fransevî*. İstanbul: Mihrân Matbaası.
- Şemseddin Sâmi (1900). *Kâmūs-ı Türkî*. İstanbul: Dersaadet.
- Tarama sözlüğü* (1996). *Tanıklarıyla tarama sözlüğü, cilt 3, E-İ*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati*. Ankara: TÜBA.
- Topaloğlu, A. (2008). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. İstanbul: Kubbealtı.
- Türkçe sözlük* (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu.



Wehr, H. (1976). *A dictionary of modern written Arabic* (ed. by J. Milton Cowan). SLS.

Yıkılmaz, A. (2020). Alt ~ aşağı ~ ast sözlerine dâir. *Türkbilig* /39, 59-70.

Zenker, J. T. (1866). *Türkisch-Arabisch-Persisches handwörterbuch*. Leipzig.

[https://archive.org/details/Dict\\_Wehr.pdf/page/n469/mode/2up?q=%C5%9Fibh.06.08.2020](https://archive.org/details/Dict_Wehr.pdf/page/n469/mode/2up?q=%C5%9Fibh.06.08.2020), 18.47.

[https://en.wikipedia.org/wiki/Fossil\\_word](https://en.wikipedia.org/wiki/Fossil_word), 09.08.2020, 19.20.

<https://www.etymonline.com/search?q=doubt>, 08.08.2020, 14.00.

<https://www.indifferentlanguages.com/words/doubt#region-1>, 11.08.2020, 22.00.

<http://www.kamus.yek.gov.tr/>, 05.08.2020, 16.17.

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Kartal>.

<https://www.vajehyab.com/?q=%D8%AF%D9%88%D8%B4%D8%A7%D8%AE%D9%87>, 16.08.2020, 17.08.





### Extended Summary

It is possible to say that the most common problem in etymology studies stems from sound changes. The root may be in an unrecognizable state because of sound changes or its seeming like to be the root of another word. This indicates that etymology is not based solely on the sound similarity, which can be assessed by ear, but in fact, should be based more primarily on meaning.

In one instance, Stachowski says: “What does the word *subaşı*, which means ‘commander, head of the army’, have anything to do with the word *su* (water)? The first syllable of the word, *sü* refers to the form of ‘army, soldiers’. Someone who does not know the meaning of the old Turkish word *sü* will never be able to predict the meaning of *subaşı*” (Stachowski, 2011, p. 5).

The consensus in the study of the etymology of the word *kuşku* (*doubt*) in the Turcology literature is that the root of the word *kuşku* is *kuş* (*bird*). The meaning of the word is explained as “the state of being timid, anxious like a bird,” “kuş + uyku(lu) (bird + sleep(y)), ‘kuş uykusu (bird’s sleep).” It can be seen that the meaning relationship was established “by likening it to the state of a bird sleeping” or “by suggesting that the movement of the bird indicates timidity”. In this case, it is a clear picture of folk etymology to accept that the root of the word is *kuş*, with its meaning associated with ‘relative’ timidity observed only in birds. The word *kuşku* cannot be created directly by associating it with the word *kuş*, which directly refers to an animal.

It is possible to state that the word *kuşku*, was derived from the verb *koş-*, which means ‘making equals (to think), making the equal of something, making similar (to think)’, as *\*koşku*. The word of *kuşku* is a noun formed by adding the suffix *-ku* to the verb run-to-root form. For example, in Turkish *koş-ku* ‘cuşku’ was established in the same manner.

As it is known, in some Turkish dialects *o-* in the first syllable is a regular vocal *u-* change. It is known that the round vowels in the first syllable in Tatar and Bashkir are pronounced narrowly. For example: TT *bol-* > *bul-* ‘olmak’; *ot* > *ut* ‘ateş’ (Öner, 1998, s. 12).

This word has been seen since 19th century.

In our language, *koş-* appears distinct from *kuş-* in terms of sound and form. Thus, since *kuşku* is considered as a whole, it is evaluated as a *frozen word* (fossilized, survival, fossil form).

The concept (meta knowledge) of *kuşku* is based on sub-knowledge such as ‘making an equal, a similar.’

Meaning is not a point, but an area. To define a word in the dictionary, the neighbouring information we need is retrieved from within the area of meaning. At the basis of the word *kuşku*, which is a meta-knowledge or concept in terms of meaning, lies the sub-knowledge (sub-concept) of “two, dualism, or dualism derived from similarity.”



This is not different in other languages. When we compare this situation to some other languages, we see that the word is created in the same way: Arabic *şibh* (to resemble) became a sign for two thing(s) that are compared from the knowledge of resemblance. The derived form *şübhe* in Arabic is created through this knowledge. Persian *duşâhe* started to convey the meta-concept knowledge of ‘hovering between two things, doubt’ from the sub-concept knowledge that indicates ‘two, two branches, to divide a branch into two, two-things.’ English *doubt*, German *zweifel*, French *doute* have all been derived from the root knowledge of “two” in their respective languages, *two* in English, *zwei* in German, and *dou* in French, with a transition to the knowledge of ‘doubt’. Metaphors with similarities and neighbourly relationships are largely universal.

The structure of the word and the connection it established followed the same path in other European languages as well. Thus, we can claim that the meaning of *doubt* has always been attached to the word and concept of *two*. The words *doubt* and *two*, respectively, in some European languages are as follows: in Albanian *dysim* and *dy*, in Danish *tvivl* and *to*, in Welsh *dubida* and *dous*, in Irish *dabht* and *dhá*, in Spanish *duda* and *dos*, in Italian *dubbio* and *due*, in Catalan *dubte* and *dos*, in Norwegian *tvil* and *to*, and in Portuguese *dúvida* and *dois*. (These language data were retrieved from [www.indifferentlanguages.com](http://www.indifferentlanguages.com) website.) As can be seen, it is a valid method to receive support from the relationship between old and new knowledge in other languages as well.

In Turkish, many words such as *ikircim*, *ikircik*, and their variations with *doubt* as their meaning and “iki (two)” as their root have been used and they are still being used. *İki*, being the real root knowledge that provides the meaning, has gained the meanings ‘hovering between two things’, ‘doubt, hesitation, indecision, uncertainty, etc.’ This can be traced to the Old Turkish era (<*ikiçgü* ‘dilemma, doubt’).

According to the definitions and meanings of the word *kuşku* given above, the following picture emerges: “indecision, delusion, suspicion, dubiousness, wondering, hesitation, avoidance, uncertainty, inability to foresee, worry, concern, anxiety, shiver, fear”. It is observed that some of these words or meanings have been adapted from other languages into Turkish and have found an almost permanent place for themselves in Turkish. For example, although the word *şüphe* (doubt) is Arabic, it has also been used in all Turkic languages and has found a wide range of space for its use. However, since the word *kuşku* is a much a newer form, it makes one think that it will surely find a place in different dialects.





## GARİB-NÂME'DE CİNASLAR

Vugar SULTANZADE\*

### Özet

Makalede Eski Anadolu Türkçesinin hacimli eserlerinden olan *Garib-nâme*'de (XIV. yy.), yazarı Âşık Paşa'nın en çok başvurduğu söz sanatlarından cinaslar incelemeye tabi tutulmuştur. Belagat kitaplarında cinaslar tam ve tam olmayan üzere iki genel türe ayrılmaktadır. Bu araştırmada *Garib-nâme*'den sadece tam cinaslar derlenmiştir. Kelimelerin miktarına göre cinaslar basit ve mürekkebe olarak ikiye ayrılır. Bunların alt türleri belagat kitaplarındakilerden biraz farklı şekilde belirlenmiştir. Basit cinaslar kelime türleri açısından *mümâsil* ve *müstevfâ* değil, isim cinasları, fiil cinasları ve karışık cinaslar olarak üç kategoriye ayrılmış; ayrıca, unsurlar arasında sesteşlik ve çok anlamlılığın kelime yapısında tezahürünü temel alan ölçüte göre sınıflandırılmıştır. Mürekkebe cinaslar müteşabih, mefruk ve merfû olarak değil, unsurlarının arasında ortak kelimelerin iştirakine göre üç alt türe ayrılmıştır.

Yazı ve ses uygunluğu ölçütüne dayanan başka bir sınıflandırmada unsurlarının telaffuzu ve yazılışı aynı olan cinaslar, unsurlarının yazı veya ses biçiminde belli farklar olan cinaslar üç grupta değerlendirilmiştir.

*Garib-nâme*'de cinaslar oldukça çoktur. Makalede onların her türüne ve alt türüne en az dört olmak üzere bol örnek verilmiştir. Söz konusu cinasların geçtiği mısraların anlamı açıklanmış ve özellikle, önceleri redif olarak değerlendirilenlerin durumu netleştirilmiştir.

**Anahtar Kelimeler:** Eski Anadolu Türkçesi, klasik öncesi Türk edebiyatı, Âşık Paşa, *Garib-nâme*, cinas, sesteşlik.

\* Prof. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, vugar.sultanzade@emu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3587-9281.



## ANTANACLASIS IN *GARIB-NAME*

### Abstract

The paper deals with the antanaclasis in one of the most voluminous sources of Old Turkish, Ashik Pasha's *Garib-name* (XIV<sup>th</sup> c.), that includes many antanaclasis occurrences. Due to the number of the words, the antanaclasis cases are divided into *simple* and *complex* categories with their sub-groups. The classification of simple antanaclasis into the *noun*, *verb* and *mixed* groups is based on the parts of speech. Other subcategories of simple antanaclasis are identified according to the manifestation of homonymy or polysemy in the shapes of the elements. The complex antanaclasis classification into three subcategories is based on the "common word" inclusion criterion.

One more classification of antanaclasis is based on the shape of its parts: (i) both pronunciation and spelling of the consisting elements of antanaclasis are the same, (ii) there are some differences in the sound or (iii) spelling patterns.

The cases of antanaclasis in *Garib-name* are so many that the paper presents plenty examples of them, at least four examples for each of the groups and sub-groups. The meaning of the lines containing antanaclasis are explained. Especially, the cases of antanaclasis earlier considered as *redifs* were subjected to reanalysis and their meanings are clarified.

**Keywords:** Old Turkish, pre-classic Turkish literature, Ashik Pasha, *Garib-name*, antanaclasis, homonymy.

### Giriş

Eski Anadolu Türkçesi Dönemi'nden günümüze ulaşan en hacimli kaynaklardan biri, Âşık Paşa'nın aşağı yukarı on iki bin beyitten oluşan *Garib-nâme* adlı eseridir. 14. yüzyılın ilk iki büyük isminden biri (Ercilasun, 2011, s. 441) olan Âşık Paşa'nın bu eseri Eski Anadolu Türkçesi özelliklerini kapsamlı şekilde yansıttığından dolayı dil tarihi, tasavvufun her alanından değişik konuları basit ve örneklerle anlaşılır tarzda izah etmesi açısından da kültür tarihi için kıymetli bir hazinedir.

*Garib-nâme*'nin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı Prof. Dr. Kemal Yavuz tarafından yapılmış ve her biri ikişer kitaptan oluşan iki cilt hâlinde basılmıştır (Yavuz, 2000a ve 2000b). Söz konusu kitaplar, *Garib-nâme*'nin tıpkıbasımını da içermektedir. Tıpkıbasım için Süleymaniye Kütüphanesi 1752 numarada kayıtlı Laleli nüshası kullanılmıştır. Eserin en güzel nüshası olarak tanımlanan (Yavuz, 2000a, s. X) söz konusu nüsha, bu araştırmanın malzemesini teşkil etmektedir. Örnek verdiğimiz beyitlerin sonunda parantez içinde verilen rakamlar buradaki beyit numaralarını göstermektedir.



*Garib-nâme*'de edebî değer taşıyan söz sanatları içinde en önemli yeri cinaslar tutmaktadır. Cinaslara dönemin diğer eserlerinde de tesadüf edilmektedir, ancak *Garib-nâme*'de cinas belirgin bir üslup özelliğidir. Buna rağmen, şimdiye kadar eserdeki cinaslar ayrı bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Araştırmanın amacı, bir yandan sanat değeri yüksek olan cinas türünün sınırlarının ve sınıflandırma ölçütlerinin netleştirilmesi, öte yandan bu bilgiler ışığında *Garib-nâme*'nin farklı yerlerinde geçen cinasların derlenmesi ve incelenmesidir.

Cinas, “yazılışları, okunuşları aynı, fakat anlamları farklı iki söz veya kelimenin bir arada kullanılması” (Kurnaz, 2002, s. 16); “manzum veya düz yazı bir metinde anlamları farklı lafızlar arasındaki yazılış ve söyleyiş benzerliği” (Saraç, 2007, s. 245); “söylenişleri ve yazılışları bir, anlamları ayrı iki sözcüğü bir arada kullanmak” (Dilçin, 2005, s. 467); “sesçe aynı, anlamca farklı olan kelimeleri bir arada bulundurma sanatı” (Pala, 1999, s. 87) olarak tanımlanmaktadır. Edebî sanatları konu eden birçok kitapta bu tanımlara uyan tam cinasların yanında, tam olmayan *nakıs*, *mütekarib*, *mükerrer* gibi cinaslardan da bahsedilmektedir (Külekeçi, 2011, s. 231-233; Selçuk vd., 2015, s. 157-158). Bazı kaynaklarda cinasın kavram alanı iyice genişletilerek “ıştikak” (Ahmed Cevdet Paşa, Sa’îd Paşa vd.) ve hatta “manevi cinas” adı altında tevriye örnekleri de bu alana dâhil edilmiştir (bk. Bilgegil, 1989, s. 320-326).

Tam olmayan cinas diye nitelendirilen kafiyeleşmeler *Garib-nâme*'de çoktur. Mesela:

*Kanda kim söyler-ise yoğsul ü bay* Nerede zengin veya fakir, kim söylerse,  
*Dördi birlikde bile yıl on iki ay* (1316) yıl on iki ay dördü de birliktedir.

*İmdi bellü bildünüz mi bu işi* Şimdi açıkça bildiniz mi bu işi,  
*Ne sebebden eyle olur ol kişi* (1490) ne sebepten öyle olur o kişi?

Ancak bu tür unsurların, yukarıda verilen tanımlara uymadığından *cinas* terimi altında ele alınması pek de isabetli değildir. Çünkü bu takdirde kafiyeleşmelerin büyük kısmına cinas demek gerekir. Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Ta'lim-i Edebîyat* adlı belagat kitabında ifade ettiği gibi, “yalvaracak-varacak arasında tecnis olduğu söylense de, buradaki ilgi kafiye-i mukayyededir” (bk. Eliaçık, 2013, s. 80). Recâizâde, ayrıca, tam cinasın sanat değerinin diğerlerinden üstün olduğunu şöyle belirtmiştir: “Lafzîde, söylenen kelimelerin söz ve yazıca birliği değerliliğine sayılır ve benzer sözler arasındaki benzerlik ne kadar çok olursa cinasın değeri o kadar artar” (bk. Eliaçık, 2013, s. 79-80). Bu çalışmada hem makale hacminin makul seviyede tutulması hem de gerçek cinas sanatının diğer edebî unsurlarla karıştırılan hususlardan arındırılması düşüncelerinden hareketle sadece tam cinaslar ele alındı.



Araştırmada cinasların sınıflandırılması ve örneklendirilmesi de yukarıdaki amaca yöneliktir. Bu yüzden cinasların çeşitlerini belirlerken belagat kitaplarının temel aldığı harflerin türü, sayısı, hareketi, sırası gibi değişik ölçütlere başvurulmamıştır. Bunun nedeni anlaşılabilir, şöyle ki o ölçütler “tam olmayan cinasları” da ihtiva etmektedir.

Tam cinasların belagat kitaplarında *basit* ve *mürekkebe* olmak üzere iki türü gösterilmektedir. Basit cinaslar *mümâsil* ve *müstevfâ*, mürekkebe cinaslar ise *müteşabih*, *mefruk* ve *merfû* (*merfûv*, *rûfû*) olarak alt türlere ayrılmaktadır (Bilgegil, 1989, s. 310-314; Orak, 2013, s. 145-146; Meydanoğlu, 2019, s. 159-161). Sınıflandırmada cinasları oluşturan unsurların miktarı, türü ve yapısı göz önünde bulundurulur. Bu çalışmada da cinaslar aynı ölçütlere dayanarak ancak biraz farklı şekilde sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Farklar ve sebepleri ilgili bölümlerde açıklanmıştır.

Cinasların sınıflandırılması için *Garib-nâme* oldukça verimli bir kaynaktır. Çok sayıda örnek içeren bu eserde cinasların her çeşidine rastlanılmaktadır. Bu geniş yelpaze Âşık Paşa’nın cinas sanatındaki ustalığının belirtisidir. Araştırmanın asıl amacı, şairin bu maharetini, eserin bu açıdan edebî değeri olduğunu ortaya koymaktır.

*Garib-nâme*’deki cinaslar bazen redif gibi algılanmış, yani iki farklı kelime değil de bir kelimenin tekrarı gibi görülmüş ve dolayısıyla, sadeleştirmelerde veya çevirilerde yanlış aktarılmıştır. Eserin en iyi araştırmacılarından olan K. Yavuz’un bahis konusu çalışmasında bile bazen böyle hatalara rastlanılmaktadır. Araştırmanın bir amacı da *Garib-nâme*’nin tipik dil, üslup özellikleri ışığında bu tür sözlerin netleştirilmesidir.

## Unsurlarının Miktarına Göre Cinaslar

Belagat kitaplarında cinaslar onları oluşturan kelimelerin miktarına göre *basit* ve *mürekkebe* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Söz konusu sınıflandırma bu çalışmada da kabul edilmiş, ancak alt türlerin belirlenmesinde farklı yöntem izlenmiştir.

### 1. Basit cinaslar

Basit cinaslar, her iki unsuru tek kelimedenden ibaret olan cinaslardır. Cinas sanatı aynı türe ait veya iki farklı türe ait kelimelerle ortaya çıkabilir.

**1.1.** Kelime türlerini göz önünde bulunduran belagat kitaplarının, unsurları aynı türden olanları *mümâsil*, farklı türden olanları ise *müstevfâ* terimleriyle sınıflandırdığı basit cinaslar, bu çalışmada: a) *isim cinasları*, b) *fiil cinasları* ve c) *karışık cinaslar* olarak üçe ayrılmaktadır. Cinasların, kelime türleri açısından sınıflandırılmasında eskimiş kelimeler yerine çağdaş, anlaşılabilir terimlerin kullanılmasının amacı, sadece bunların ve genel olarak



edebî sanatların eğitimi ve öğretiminde kolaylık sağlamak değildir. Belagat kitaplarındaki terimlerin gerekliliği ve yeterliliği de sorgulanabilir. *Mümâsil* cinaslar söz konusu kitaplarda zaten isim soylu ve fiil soylu cinaslar olarak iki alt gruba ayrılır (Bilgegil, 1989, s. 310). Ancak sınıflandırma ölçütü kelime türleri olduğu için bunların alt gruplar olarak değil, bağımsız gruplar olarak sunulması mantıken daha doğrudur ve bu durumda *mümâsil* gibi birleştirici bir çatı terime gerek de yoktur.

*Müstevfâ* terimi yerine *karışık cinas* teriminin kullanılmasına gelince bu basitçe bir kelime yenilenmesi değildir; onların kapsamı da farklıdır. *Müstevfâ cinaslar*, belagat kitaplarına göre, unsurlarından biri ad soylu kelime, diğeri ise fiil olan cinaslardır. Ancak cinaslar, elbette, sadece isim veya fiillerle sınırlı değildir. Cinasin bir ayağını ilgeç, bağlaç, ünlem gibi yardımcı kelime türleri teşkil edebilir. *Karışık cinas* terimi bu durumları da kapsar. *Müstevfâ* terimi ise bu açıdan yeterli değildir.

**1.1.1.** İsim cinasları, her iki unsuru ad soylu kelimelerden oluşan cinaslardır. Mesela, insanın doğuşunu mecazen anlatan aşağıdaki beyitte cinası oluşturan *bağ* kelimesi her iki mısradaki isimdir, önce “bağ, tel”, sonra da “bağ-bahçe” anlamlarında kullanılmıştır:

*Tokuz aydan sonra bu kez şeşdi bağ* Dokuz aydan sonra bu kez bağı çözdü,  
*Geldi oğlan daşra gördi deşt ü bağ* oğlan dışarı geldi; bağı, dağı taşı gördü.  
(4521)

Yer, gök, cisim ve canların niçin yaratıldığının, insan ve cinlerin dünyaya neden geldiğinin sorulduğu aşağıdaki beyitte ilk mısradaki *cân* ismi bugün de var olan anlamıyla, ikinci mısradaki ise “cinler” anlamındadır:

*Niçün oldu yêr ü gök ü cism ü cân*  
*Nişe geldi dünyaya bu ins ü cân* (10428; krş. 48, 1786)

İsim cinasları dar anlamda isimlerin yanı sıra sıfat, zamir gibi bütün ad soylu kelimeleri kapsamaktadır. Mesela, aşağıdaki beyitte *kalb* kelimesi ilkin “yürek” anlamında isim, sonrasında “sahte” anlamında sıfat işlevinde anlamında kullanılmıştır:

*İki yüzlü oldığıyçun adı kalb* İki yüzlü olduğu için adı kalp,  
*Altına bakır katıldı oldu kalb* (1008) altına bakır katıldı, oldu kalp.

“Genç yılan zamanla onu besleyeninin hazinesini (canını) elinden alabilir” şeklinde açıklanan aşağıdaki beyitte de cinası teşkil eden *gencini* kelimesi isimdir ve kökü *genc* ilk mısradaki “genç, yavru”, ikincisinde ise “hazine” anlamlarına sahiptir:





*Kimse kim bésledi ilan gencini*  
*‘Âkıbet aldurdu elden gencini* (2113)

Aşağıdaki beyitte de ad soylu kelimelerden oluşan cinas söz konusudur:

*Degmesinde hâsiyet vardır dürüst*  
*Her birinde bir hamiyet var dürüst* (1294)

Bu beytin K. Yavuz (2000a, s. 279) tarafından aktarımında her iki *dürüst* kelimesinin çağdaş Türkçede bilinen anlamıyla sıfat olarak algılandığı görülmektedir: “Onların her birinde temiz özellik ve üstün şerefler vardır”. *Hâsiyet* “özgünlük, hassa” nötr kelimedir, bunun için *dürüst* veya *dürüst olmayan* sıfatları kullanılabilir, doğrudur. Ancak *hamiyet* zaten pozitif anlamlı kelime olduğundan dolayı ikinci mısradaki *dürüst* kelimesinin sıfat işlevinde bulunması bir nevi totoloji oluşturacağı için pek mantıklı değildir. Ayrıca, eğer *dürüst* kelimeleri aynı anlama, aynı işleve sahip olsaydı, yani redif gibi düşünülseydi, önceki kısımları kafiyeli olurdu. *Garib-nâme*’de mısra sonlarında kelimeler redif olarak aynı anlama sahipse onlardan önceki kısımların hep kafiyeli olduğunu görüyoruz, hâlbuki bu beyitte böyle bir şey söz konusu değildir. Farsça kökenli *dürüst* kelimesi kaynak dilde *dorost* biçiminde bir ifadeyi onaylamak veya pekiştirmek için sık sık “doğrudur, evet” anlamında ara söz olarak kullanılır. Beyitteki ikinci *dürüst* kelimesinin ilk mısradaki anlamdan ayrılarak bu işlevde kullanmış olduğunu düşünüyorum: “Her birinde hamiyet vardır, doğrudur.”

*Garib-nâme*’de isim cinaslarının oranı fiil cinasları ve karışık cinasların toplamından daha fazladır.

**1.1.2. Fiil cinasları**, her iki unsuru fiillerden oluşan cinaslardır. Mesela, biri “belirtmek”, diğeri “anlatmak” anlamlarında olan *bildür-* fiillerinden yaratılan aşağıdaki cinas gibi:

*Ayruğa ne göstere ne bildüre* Başkasına ne göstere ne belirtsin?  
*Bilmeyene Haqq’ı nicesi bildüre* (8829) Bilmeyene Hakk’ı nasıl anlatsın?

Aşağıdaki beyitte *okı-* fiillerinden birincisini “okumak”, ikincisini ise “davet etmek, çağırarak” anlamlarında kullanmıştır:

*Gördi ol neşsi ‘Azāzil okıdı* Azazil o nakşı gördü okudu,  
*Cümle gök ehlin muķabil okıdı* (2858) bütün gök ehlini karşısına çağırıldı.

“Halkın kendisinin Kur’an okuduğunu zannettiğini, aslında ise Kur’an’ın halkı okuduğunu, yani çağırıldığını” ifade eden bir beyitte (4140) de aynı fiillerin oluşturduğu cinastan istifade edilmiştir.

Aşağıdaki beyitte cinas sanatı biri “dönüşmek; nitelik kazanmak”, diğeri “yitirmek, kaybetmek” anlamında iki *ol-* fiili ile ortaya çıkmıştır:



*Nice eydem hâlimi kim ne **olmuşam*** Hâlimi, ne olduğumu nasıl söylesem,  
*Eyle san kim varlığımdan **olmuşam*** (7976) sanki varlığımı kaybetmişim.

*Sor-* fiilinin Kadı Burhaneddin’de çokça gördüğümüz “sual etmek” ve “emmek” anlamlarında bir arada kullanımına *Garib-nâme*’de şu beyitteki fiil cinasında rastlıyoruz:

*Müşkili olan kişi **sormaya** mı* Zorluğu olan kişi sorup öğrenmesin mi?  
*Şekker için kamışı **sormaya** mı* (2243) Şeker için kamışı emmesin mi?

**1.1.3.** *Karışık cinaslar*, farklı kelime türlerine ait unsurlardan meydana gelen cinaslardır. Bu cinaslarda çoğunlukla unsurlardan biri ad soylu kelime, diğeri ise fiil olur. Mesela, “ilmin cennete merdiven ve göklere uçmak için cana kanat” olduğunu söyleyen aşağıdaki beyitte *-a* yönelme hâli eki almış iki *uçmak* kelimesinden birincisi “cennet” anlamında isim, ikincisi ise *uç-* fiilinin mastar biçimidir:

*Bu ‘ilim bir nerdübândur **uçmağa***  
*Hem kanatdur cāna göge **uçmağa*** (10088)

*Uçmak* üzerine kurulan cinası eserin başka bir beytinde (5673) de görüyoruz.

Âşık Paşa, Hakk’ın “hem aşk hem maşuk hem âşık olduğunu; ona ulaşmak için âşık olmak” gerektiğini söylediği aşağıdaki beyitte ilk *ol* kelimesi zamir, ikinci *ol* kelimesi ise “olmak” anlamında yardımcı fiildir:

*‘İşk anuñdur ma’şuk oldur ‘âşık **ol***  
*Ger aña irmek dilerseñ ‘âşık **ol*** (4815)

**1.1.3.1.** *Garib-nâme*’de yardımcı kelime türlerinden cinaslar için istifade edildiğini görebiliriz. Aşağıdaki beyitlerde cinası oluşturan unsurlardan biri bağlaçlardır. Olumsuzluk belirten *ne* ve karşıtlık belirten *veli* bağlaçları, sırasıyla *ne* soru zamiri ve *veli* “evliya” ismiyle cinas meydana getirmiştir:

*Ne uyur bunlar u **ne** yêr **ne** içêr* Ne uyur bunlar, ne yer ne içer,  
*Bilmezüz belli ki **ne** yêr **ne** içêr* (7508) bilmeyiz belli ki ne yer ne içer

*Cümle halkuñ rızkı Haq’dandur **veli*** Bütün halkın rızkını Tanrı verir, ancak  
*Çankı ilde kim olursa bir **veli*** (9695) memlekette bir evliya olması şartıyla.

Aşağıdaki beyitlerde başka bir yardımcı kelime türünün, ilgeç olarak *ile* sözcüğünün cinas oluşumunda rol aldığını görüyoruz; cinasın diğer ayağı ilk mısralarda mecazen “dünya” anlamında kullanılan *il* isminin yönelme hâlidir:

*Nedür asluñ nişe geldiñ bu **ile*** Nedir aslın, neden geldin bu ile?  
*Kim-durur bunda harif seniñ-**ile*** (2404) Kimdir burada dost, arkadaş seninle?



*Emr-ile gelmiş-idi ol bu ile* Emir ile gelmişti o bu ile,  
*Yine bu mülkden gider hem emr-ile* (2462) yine bu memleketten gider emirle.

**1.2.** Cinas sanatının daha iyi anlaşılması ve *Garib-nâme*’deki cinas hazinesinin daha iyi keşfedilebilmesi için yukarıdaki alt türlerin yanında, basit cinasların tarafları arasında sesteşlik ve çok anlamlılığın kelime yapısında tezahürünü göz önünde bulunduran başka bir sınıflandırma da bu çalışmada uygun görüldü. Basit cinasların bu açıdan aşağıdaki alt türleri vardır.

**1.2.1.** Her iki unsurunu sesteş köklerin oluşturduğu cinaslar.

Mesela, aşağıdaki beyitlerde cinasları teşkil eden “mevcut” ve “git” anlamlarında sesteş *var* kelimeleridir:

*Kimi küsdi birbiriyle kini var* Kimi küstü birbiriyle, kinli oldular,  
*Hoş safa kıl birbiriyle anı var* (2896) git onları barıştır, aralarını hoş et.

*Müsa çün bildi bu ‘ilmi anda var* Bu ilmin onda olduğunu bildiği için,  
*Hak eyüdi Müsa’ya yort anda var* (6071) Tanrı Musa’ya ‘yürü o zaman, git’ dedi.

Aşağıdaki beyitte Âşık Paşa cinas oluşturmak için sesteş *kāl* kelimelerinden istifade etmiştir:

*Bir yine kaynar sızar kâldan geçer* Yine kaynar, sızar, kaldan geçer,  
*Ya’ni külli kıl u hem kâldan geçer* (6656) yani bütün kılükaldan geçer.

İlk mısradaki *kāl* kelimesi bir madencilik terimidir, bir alışımdaki madenlerin erime derecesi farkından yararlanarak bunları birbirinden ayırma, saf-laştırma işlemini belirtir. İkinci mısradaki *kāl* kelimesi ise “söz, laf, lakırdı” anlamındadır.

Âşık Paşa’nın “300’ü halk içine dağılmıştır; dışı halkın, iç yüzü bunlarıdır” dediği aşağıdaki beyitte ise cinas, günümüzde de sesteş olan iki *yüz* kelimesinden meydana gelmiştir:

*Halk içinde tağılupdur üç yüzi*  
*Taşı halkuñ bunlaruñdur iç yüzi* (6158)

*Garib-nâme*’de cinas sanatı için *gök* (6344, 8 208), *semā* (15) ve *taht* (3536, 6103) kelimelerinin sesteşliğinden de yararlanılmıştır.

**1.2.2.** Çok anlamlı kelimenin farklı anlamlarının kullanılmasından doğan cinaslar.

Mesela:

*Dürlü ‘ilm ü dürlü hikmet dürlü söz* Çeşit çeşit ilim, hikmet, türlü söz,  
*Dürlü dürlü savt u nağme saz u söz* (9330) çeşit çeşit ezgi, nağme, saz ve söz.



Burada *söz* kelimesi önce “kelam”, sonra da “güfte” anlamlarında kullanılmıştır.

“Çaresiz kervan oradan geçer; gizli nakdin gösterir, ondan sonra geçer” demek olan aşağıdaki beyitte *andan* zamiri önce mekân, sonra ise zaman belirtir, yani ilk mısradaki “oradan”, ikinci mısradaki ise “ondan sonra” anlamındadır:

*Nägüzirdür kâruvân andan geçer*  
*Gizlü naqdin gösterür andan geçer* (7044)

Bir başka örnekte de bu türden bir cinas görülebilir:

*Yine geldi gönlüme bir vasf-ı hâl*      Yine gönlüme bir hâl vasfı geldi,  
*Kim bu hâlden hâsıl olur asl-ı hâl* (5157)      bu hâlden hâl aslı meydana gelir.

Bu mısraların sonundaki *hâl* kelimelerinden birincisi ‘durum’ anlamında iken, ikincisi bir tasavvuf terimidir. Tasavvufta *hâl*, “sufinin Tanrı’ya kavuşma yolunda ani olarak nurlanması, vecdin yüksek mertebesine gelmesi” demektir. Mutasavvıfların önem verdiği bu kelime hatta genel anlamda tasavvufu belirtmek için de kullanılmıştır. Bu yüzden tasavvuf ehlini medrese ehlinen ayırmak için birincilere “hâl ehli”, ikincilere ise “kâl ehli” denirdi.

Aşağıdaki beyitte cinası oluşturan çok anlamlı *yaş* kelimesi isim ve sıfat olarak sırasıyla “gözyaşı” ve “ıslak” anlamlarında kullanılmıştır:

*Dost-çün çün gök gözünden geldi yaş*      Dost için gök gözünden geldi yaş,  
*Ol eserden kurumuş yer oldı yaş* (6334)      o tesirden kurumuş yer oldu yaş.

Bir kelimenin farklı deyimler içinde kullanımıyla oluşturulan cinaslar da bu kategoriden sayılabilir. Mesela, *ele gelmek* ve *elden ele düşmek* deyimlerinin kullanıldığı aşağıdaki beyitte cinası meydana getiren *el* kelimesidir:

*Geldi ol erkân-ıla cevher ele*      Cevher o yöntemle ele geldi,  
*San’at oldı düşdi ol elden ele* (6591)      sanat olup elden ele düştü.

*Garib-nâme*’de *ayet* (10176), *baş* (12, 1903, 10210), *bildür-* (8829), *göz* (6965), *ol-* (7976), *süret* (10578), *tamām* (7224), *üst* (1719), *yer* (4500, 5616, 7305) kelimelerinin çok anlamlılığından da cinaslarda istifade edilmiştir.

**1.2.3.** Aynı kelimenin özel ve genel isim olarak kullanılmasından meydana gelen cinaslar.

*Garib-nâme*’de *Ādem* (5152), *‘Aşık* (4562, 9475), *Mecnūn* (6447) gibi özel isimlerin genel isimlerle cinaslı kafiye oluşturduğu görülmektedir. *Esmā-ül Hüsna*, yani Allah’ın sıfatları ile bir arada bu adların genel isim olarak kullanıldığı beyitler de söz konusu cinas türüne aittir:



*Dördüne dört nesne kısmet kıldı **Hak*** Dördüne dört nesneyi Hak kısmet etti,  
*Her biri hâllü hâlinde oldı **hak*** (1875) her biri kendi hâline göre doğru oldu;

*Halka bak kim añlayasın **Hâlîkı*** Yaradan'ı anlamak için halka bak,  
*N'êtdi gör ol "halkuñ" emriñ **hâlîkı*** *halkun* emrini yaratanın ne ettiğini gör.  
 (4495)

Âşık Paşa'nın "Emin, namazını kılıp oturduğunda, gökten Cebrail inip geldi." dediği aşağıdaki örnekte *Emin* kelimesi özel isim olarak ilk mısradaki Muhammed Peygamber'i belirtir:

*Çün namazı kıldı oturdı **Emin***  
*Gökden ol dem indi Cibril-i **emin*** (5786; krş. 8242)

*Müşteri* kelimesi aşağıdaki beyitte önce mitoloji ve astrolojide önemli yere sahip olan Jüpiter gezegeninin adı olarak özel isim, daha sonra ise günümüzde bilinen anlamıyla genel isim olarak kullanılmıştır:

*Pes nazar kılmışdur aña **Müşteri*** Müşteri (Jüpiter) ona bakmış,  
*Halk anın olmuşdur aña **müşteri*** (8093) halk da onun müşterisi olmuştur.

*Ay, güneş, gün* kelimelerinin hem gök cismi adı hem de genel isim gibi kullanıldığı beyitler (29, 4517, 5635, 6373, 7467, 8068, 8695, 10198, 10429) cinasların bu kategorisinde değerlendirilebilir. Mesela, aşağıdaki örnekte *gün* kelimesi ilk mısradaki "güneş", sonda ise "gündüz" anlamına gelir:

*Gör ki nice geymiş altın tonı **gün*** Gör güneş altın elbiseyi nasıl geymiş,  
*Ol semâ'da hareket eyler dün ü **gün*** (29) o semada gece gündüz hareket eder.

Benzer cinas aşağıdaki beyitte de söz konusudur:

*Yıl hêsâbda üç yüz altmış **gün-durur***  
*İlla her gün toğan ol bir **gün-durur*** (653)

Mısraların sonundaki *gün* kelimelerinin her ikisini K. Yavuz (2000a, s. 149) zaman dilimi anlamında kabul etmiş ve beyti günümüz Türkçesine şöyle aktarmıştır: "Yıla bakınca üç yüz altmış günden meydana gelir; ancak her gelen gün birbirine benzer." Ancak bu kelimelerden önceki kısımların kafiyesiz olması, Âşık Paşa'nın *gün* kelimelerini redif değil, cinasa dayalı kafiye olarak kullandığını gösterir. İkinci mısradaki *gün* kelimesi "güneş" anlamındadır. Bunu *toğan* kelimesi dışında, genel bağlam, yani önceki ve sonraki beyitler de onaylıyor.

Söz konusu beyitler eserin birinci bölümünün son kıssasında yer alır. *Garib-nâme*'de, belli olduğu üzere, on bölüm (bap) var ve bunların her biri, sıra sayılarını gösteren rakamların Âşık Paşa'da çağrıştırdığı olgularla, olaylarla,



nesnelere ilgilidir. Birinci bölümde buna uygun şekilde 1 rakamından, vahdetten, bir olandan, varlıkta birlikten, varlığın birliğinden, birliğin öneminden, açıkça veya mecazen Tanrı'nın birliğinden bahsedilmektedir. Eserin söz konusu kısmında tek olan Güneş, tasavvufun vahdet felsefesine uygun olarak tek Tanrı'nın sembolü gibi verilir. Vahdet-i vücud düşüncesine göre, görünüşler çok, onların tecelli ettirdiği zat ve mahiyet ise birdir. Binlerce bacadan, pencereden giren zerrelere tecelli ettirdiği, tek Güneş'tir. Yılı oluşturan günler çok, ama her gün gelen o Güneş'tir. Haftanın günlerinin adı ve hükmü farklıdır, ancak hepsinde bir Güneş – aynı Güneş – gelir gider. Eserin bizi ilgilendiren kısmında bahsedilen de budur; şöyle:

*Bir güneş yüz biñ bacadan ger ine* Bir Güneş yüz bin bacadan girse bile,  
*Çün baca gitdi güneş birdir yine* baca gidince de Güneş birdir yine.

*Yıl hêsâbda üç yüz altmış gün-durur* Yıl hesapta üç yüz altmış gündür,  
*İlla her gün toğan ol bir gün-durur* ancak her gün doğan o bir Güneş'tir.

*Her günün bir adı var bir hükm eder* Her günün bir adı, bir hükmü var (ama),  
*Çamusında bir güneş gelür gider* hepsinde bir Güneş gelir gider.  
 (652-654)

Buradaki ilk beyti, diğer örnekler gibi, Süleymaniye Kütüphanesi Laleli nüshasından aldım. K. Yavuz'un tenkitli neşir için kullandığı diğer üç nüshada vahdet felsefesine aşına olmayan ve Âşık Paşa'nın mecazını anlamayan müstensihler *güneş* ve *baca* kelimelerin yerini: *çün güneş gitdi baca birdir yine* şeklinde değiştirmişler. Ne yazık ki K. Yavuz (2000a, s. 148) da neşirde yanlış varyantı tercih etmiştir.

**1.2.4.** Bir kelimenin kökü ile başka bir kökün ek veya eklerle genişletilmiş morfolojik biçimlerinin oluşturduğu cinaslar. Mesela:

*İlik üstinde sünükdür bir katı* İlik üstünde kemiktir bir katı  
*Kim bu cismün çamusundan ol katı* (4952) ki bu cismin hepsinden o daha katı.

*Ol suyu kan eyler andan kanı et* O suyu kan yapar, sonra kanı da et,  
*Çanı ol su çanı kan u çanı et* (8128) o su nerede, nerede kan ve nerede et?

Bu beyitlerin birincisinde *kat* isim kökünün iyelik ekiyle aldığı biçim, ikincide ise *kan* kökünün belirtme hâli, sırasıyla *katı* “katı, sert” ve *kanı* “hani, nerede” kelimeleriyle cinas teşkil etmiştir.

Bazı beyitlerde cinası meydana getiren, *bile* “birlikte, beraber” kelimesi ile *bil-* fiilinin istek şekli (978, 6221, 7573) veya *bil* “bel” isminin yönelme hâlidir (I: 1071). Mesela:



*Ƙancararu ‘ışk dönse döner ol bile* Nereye aşk dönse o da beraber döner,  
*Her ki ‘âşıkısa bu hâli ol bile* (6221) Kim âşıkısa bu hâli o bilir.

Aşağıdaki örnek de cinasların bu kategorisine dâhildir:

*Geh Ƙataru’l-bevl olur bir bir tamar*  
*Geh teninden çözüür bir bir tamar* (2453)

Bu beyitteki her iki *tamar* kelimesi K. Yavuz (2000a, s. 509) tarafından “damlamak” anlamındaki *tam-* fiilinin geniş zamanı olarak algılandığı için, karşılıkları “damla damla dökülür” ve “akar” şeklinde gösterilmiş ve beyit şöyle aktarılmıştır: “Bazen sidik damlaları hâlinde, damla damla dökülür; bazen de vücuttan ter olarak akar.” Hâlbuki ikinci mısradaki *tamar* kelimesi fiil değil, “damar” anlamında bir isimdir. Dolayısıyla, ikinci mısra şöyle aktarılmalıdır: “Kâh teninden birer birer damarlar çözülür.”

Biçimi aynı, işlevi ise farklı ekler dolayısıyla oluşan cinaslar. Mesela:

*Cân Çalab’uñ emridür yıldız Ƙulu* Can Tanrı’nın emridir, yıldız kulu,  
*Emrine Ƙul eyledi düpdüz Ƙulu* (4553) emrine tamamen kul etti kulu.

*Pes niçün görmez gözüñ ol âyeti* Peki niçin görmez gözün o işareti  
*Var-iken Ƙur’an içinde âyeti* (10176) var iken Kur’an içinde ayeti?

*Bunlara ma’lüm bu ma’ni cevheri* Bunlara malumdur bu mana cevheri,  
*Nitekim cevher bilir ol cevheri* (6687) nitekim cevher bilir o cevheri.

Bu örneklerde *-i/i* eki bir mısrada belirme hâli işlevinde iken diğerinde iyelik belirtir.

Bazı beyitlerde (4488, 5349, 8460) *-e* yönelme hâli ve onunla sesteş olan *-e* isimden fiil yapım eklerinin *dil* köküne eklenmesi suretiyle cinas oluşturulmuştur; şöyle:

*Yine bir ma’ni sözi geldi dile* Yine bir mana sözü geldi dile,  
*Sen bu sözden ‘ışk-ıla ma’ni dile* (4488) sen bu sözden aşk ile mana dile.

*Aşk, âşık ve maşuk* kelimelerinin tasavvuf terimi olarak kullanıldığı aşağıdaki beyitlerde yönelme hâli eki, Arapçada dişil isimler oluşturan sesteşiyile (*-a*) farklı mısralarda aynı isim (*ma’şuk*) üzerine getirilmiştir:

*Nice ‘âşık oldı bunlar ma’řuƘa*  
*Bunlarınla n’eyledi ol ma’řuƘa* (6308)

*‘Işk u ‘âşık sarf ola ol ma’řuƘa*  
*Gide bu sen ben Ƙala ol ma’řuƘa* (6577)





Âşık Paşa'nın aşağıdaki beytinde *-(y)esi*, ilk mısradaki fiilden isim yapım eki, son mısradaki ise bir tasarlama kipi eki olarak kullanılmıştır:

*Nūr tabaklar tolu dürlü yiyesi* Nurdan tabaklar türlü yiyecekle doludur  
*Kim bu mü'minler varuban yiyesi* ki, bu müminlerin varıp onları yesin.  
 (2299)

Aşağıdaki beyitlerde cinası oluşturan, bir yandan *-lAr* çokluk eki, diğer yandan da *-lA* isimden fiil yapım ekiyle *-r* geniş zaman ekinin sırasıyla *su* ve *yiye* "koku" köklerine ilavesi olmuştur:

*Pes olur bu acı su datlu sular* İşte bu acı su tatlı sulara dönüşür,  
*Saçılıp bu yer yüzün düpdüz sular* (6815) saçılıp bu yeryüzünü baştan başa sular.

*Yele benzer iltür elvan yiyiler* Rüzgâra benzer, çeşitli kokular iletir,  
*Yiyleyenler Haqq'ı andan yiyiler* (9703) koklayanlar Tanrı kokusunu ondan alır.

Âşık Paşa *leşker* "ordu" (977), *kök* (3481), *işler* (6084), *din* (10271), *üstād* (9797) kelimeleri üzerine getirilmek suretiyle ilgi hâli eki ile II. tekil şahıs iyelik ekinin (*-üñ*) sesteşliğinden de cinas için istifade etmiştir. Mesela:

*Dinle imdi adını ol leşkerüñ* Dinle şimdi adını o ordunun,  
*Gör bulardan kankasıdır leşkerüñ* (977) gör bunlardan hangisidir (senin) ordun.

*Yarısın bilsen bu insāfi dinüñ* Bu insafı dinin yarısı olarak bilersen,  
*İnsāfiñ varsa dürüst oldı dinüñ* (10271) insafın varsa dinin dürüst olur demektir.

Bu tür cinaslardan *Garib-nâme*'de en çok rastlanılanı, 3. şahsı belirten *-dur/-dür* eki ve isimden fiil yapım ekiyle (*-d < -t*) geniş zaman ekinin (*-ur/-ür*) oluşturduğu *-dur/-dür* biçiminin meydana getirdiği örneklerdir (4995, 5003, 5405, 6714, 9705). Mesela:

*Bir katı vardur yene kim acıdur* Acı olan bir katı daha vardır,  
*Yiyenüñ ol dilin ağzın acıdur* O, yiyenin dilini, ağzını acıtır.

*Bir katı ol ni'metüñ hem issidür* O nimetin bir katı hem sıcaktır,  
*Süreti hem toyurur hem issidür* (5003) görünüşü hem doyurur hem ısıtır.

*Suya benzer ya'ni bu 'ilm arıdur* Suya benzer, yani bu ilim temizdir,  
*Kime gelse qandurur hem arıdur* (9705) kime gelse doyurur ve temizler.

Hem kök hem de ek kısımları sesteş olan cinaslar. Mesela:

*'Aşıka pes bu bahāne tap-durur*  
*Anı Haqka bu bahāne tapdurur* (8170)



Harfiyen “Âşık için bu bahane kâfidir; onu Tanrı’ya bu bahane taptırır.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarılan bu beyitte cinası ortaya çıkaran, farklı anlamlara sahip *tap* “kâfi” ad ve *tap-* fiil kökleriyle *-durur* bildirme morfemi ve *-dur-ur* biçiminde ettirgenlik üzerine zaman ekinin ilavesidir. Aynı eklerin *kan* ismi, *ol* zamiri ve *kan-*, *ol-* fiillerine ilavesi yoluyla cinas oluşturulmasından başka beyitlerde (56, 1828, 8158) de istifade edilmiştir. Mesela:

*Suyu gör kim tamaruñda **kan-durur*** Suyu gör ki, damarlarında kandır  
*Hem içersen susayınca **kan-durur*** (1828) susayınca içersen doyurur.

*Ya ’ni kim rızka bahâne **ol-durur*** Yani rızka vesile odur,  
*İlla rızkı ol şahâne **oldurur*** (8158) rızkı da o şahane oldurur.

Aşağıdaki cinas örneğinde de hem köklerin hem eklerin sesteş olduğu dikkat çekiyor:

*Ger melek hulkın dutarsın ey **safa*** Eğer melek huylu olsan, ey temiz insan,  
*’Âkıbet peyvest olasın ol **safa*** (2175) sonunda saflarına erişmiş olursun.

Buradaki *ey safa* ifadesini K. Yavuz (2000a, s. 453) “ey akıllı kişi” olarak aktarmıştır. Ancak transkripsiyonunu aşağıdaki şekilde sunduğu beyitte kararsız kalmış, aynı ifadeyi bu defa “ey dostum” (Yavuz, 2000a, s. 731) olarak çevirmiştir:

*Sol dañı bitdi bu kez gel ön **safa*** Sol da bitti, bu kez ön safa gel,  
*Neye kalhan ol dañı gör ey **safa*** o da neye kalkandır gör, ey temiz insan.

Aslında bu beyitlerdeki *safa* kelimesinin ne “akıllı” ne de “dost” anlamı vardır. Bu, *sefa* gibi okunabilen “eğlence; rahatlık” anlamında *safa* kelimesi de değildir. Öyle olsaydı yazıda hemzeyle biterdi ve anlamında bağlama uygunluk olurdu. Bu kelime *saf + a* yapısına sahiptir; *saf* “temiz, halis” anlamına gelen kök, *-a* ise hitap (*vokativ*) ekidir. Cinasının ikinci ayağını oluşturan *safa*, “sıra” anlamında *saf* isminin yönelme hâlidir.

Aşağıdaki cinas örneğinde hem türleri hem de köklerinin biçimi farklı olan *añ-* fiili ile *ol* zamirinin sesteş ek aldıklarında ortaya çıkan benzerliğinden istifade edilmiştir:

*Ƙanda kim bir dil anuñ adın **aña*** Nerede bir dil onun adını ansa  
*Merd-i sâlih diye cümle halk **aña*** (9266) bütün halk ona “iyi amel sahibi” der.

Aşağıda sunulan beyit yine kökleri ve ekleri sesteş kelimelerin oluşturduğu cinas örneğidir:

*Her ki hîdmet kılmadı bir **uluya*** Büyüğe hizmet etmeyen birisi,  
*Lâcerem kim la ’net olup **uluya*** (10307) besbelli ki, lanet olup ulur.



Birinci mısradaki “büyük” anlamında *ulu* kelimesi *-(y)a* yönelme hâli eki, ikinci mısradaki *ulu-* fiili *-(y)a* istek kipi eki almıştır. Aynı eklerin *-e* biçimlerinin başka bir beyitte yine sesteş kökler üzerine eklendiğini görüyoruz:

*Seçdiler küfri qarılmaz bu dine*  
*Zehresi yokdur kimesne kim dine* (9682)

Bu beyit kaynak aldığımız kitapta aşağıdaki şekilde sadeleştirilmiştir: “Böylelikle küfrü karıştırılmamak üzere dinden ayırdılar; artık bunu bozmaya kimse cesaret edemez.” (Yavuz, 2000b, s. 779). Ancak *din-* fiilinin “bozmak” diye bir anlamı yoktur. Nitekim aynı fiilin aynı bağlamda geçtiği aşağıdaki beytin yorumunda bu anlamı görmüyoruz:

*Tañrınıñ genc hānesidür sinesi*  
*Zehresi yok kimse aña dinesi* (5913)

İlk mısra doğru: “Onun göğsü Hakk’ın hazinesinin bulunduğu yerdir.”; ikinci mısra ise yanlış olarak “Kimseden de korkusu ve çekinmesi yoktur.” şeklinde aktarılmıştır (Yavuz, 2000b, s. 55). Burada söz konusu *din-* fiili, Eski Anadolu Türkçesinde var olan ve Azerbaycan Türkçesinde hâlen kullanılan “konuşmak, söz söylemek, ses çıkarmak” anlamındadır. Dolayısıyla, her iki beyitte ikinci mısra şu anlamdadır: “Kimsenin (ona) *söz söylemeye* cesareti yoktur.”

Benzer fakat sesteş olmayan kök ve eklerin birleşmesi sonucu meydana gelen cinaslar. Mesela:

*Leyli’yi mektebden aldı atası* Babası Leyli’yi mektepten aldı,  
*Mecnun oldu cānın oda atası* (6446) Mecnun, canını ateşe atacak gibi oldu.

Bu beyitte *ata* ismiyle *at-* fiilinin, *-sı* iyelik ekiyle de *-ası* sıfat-fiil ekinin benzerliğinden istifade edilmiş, köklerdeki *a* sesi farkı eklerdeki aynı ses farkıyla telafi edilerek *ata-sı* / *at-ası* biçiminde cinas oluşturulmuştur.

Cinası oluşturan kelimelerden birinde *-ür* geniş zaman ekinin *işid-* ‘iştir’ fiil köküne geldiği, diğerinde ise *-dür* ekinin *iş* isim kökü ve *-i* iyelik eki üzerine ilave edildiği örnekler (1176, 2221, 6234, 7666, 9328) de cinasların bu alt türüne aittir. Mesela:

*Ne kulağı Tañrı ‘ilmin işidür* Ne kulağı Tanrı ilmini işitir,  
*Ne dili Allah eyitmek işidür* (1176) ne de Allah’ı anmak dilinin işidir.

*Ne ki dil söylerse kulağ işidür* Dil ne söylerse kulak işitir,  
*Zira işitmek kulağın işidür* (2221) zira işitmek kulağın işidir.



“Devlet, iyi ad kazananındır; o iyilik pınarını kazana rahmet” anlamına gelen aşağıdaki beyitte de cinas, kök ve ekleri farklı kelimelerin sonuç itibarıyla oluşturduğu aynı biçime dayanıyor:

*Devlet anuñ kim eyü ad **kazana***

*Rahmet ol eyelük pınarın **kazana** (10458)*

İlk mısradaki *kazana*- fiilinin istek kipinden, ikinci mısradaki ise *kaz-* fiilinin sıfat-fiil biçiminin yönelme hâlinde yararlanılmıştır.

Aşağıdaki örneklerde *av* ve *yér* isim kökleri iyelik eki, zamir *n*'si ve yönelme hâli eki alarak sırasıyla *avın-* ve *yérin-* fiillerinin istek kipiyle yine bu kategoriden cinas oluşturmuştur:

*Göz nûri her dem gidedur **avına***

*Tā anuñ aviyla bu 'aql **avına** (6993)*

*Şükrin anuñ kim getüre **yérine***

*Añlayan bu lutfi niçün **yérine** (5030)*

Göz nuru daima avına gider,

ta onun avıyla bu akıl avunana kadar.

Onun şükrünü kim yerine getirebilir?

Bu lütfü anlayan niçin yerinsin?

Aynı ekler aşağıdaki beyitte de cinasın meydana çıkmasında rol almıştır:

*Dünya sevmek gelmeye hiç **öğine***

*Öğünürse hazret için **öğine** (7867)*

İlk mısra “Dünya sevmek hiç aklına gelmemeli.” anlamındadır. Burada *öğine* ismi “aklına” demektir. Onun ikinci mısradaki istek kipindeki cinası olan *öğün-* fiiline Kemal Yavuz (2000b, s. 431) “öğütülmek” anlamı isnat etmiştir. Ancak “öğünmeye” konu olanın buğday, tahıl türünde bir şey değil de insan olduğu mısradan bellidir. Tabii, “meczazendir” denebilir, fakat ne bağlamda böyle bir “mecaza” yer var ne sözlüklerde *öğün-* fiilinin “öğütülmek” gibi bir anlamı yer almaktadır ve söz konusu çeviriye dayanarak sözlüklere alınması da doğru olmaz. Bu fiil “öğütülmek” değil, “övünmek” anlamına sahiptir. Mısradaki söylenmek istenen açıktır: “Övünürse hazret için övünmesi gerekir.” Fiil, Eski Anadolu Türkçesinin başka kaynaklarında da bu anlamdadır. Mesele, *Dede Korkut Kitabı*'nda: *at işler, er öğünür* (Drs. 47a, 11); *mere deli kavat, öğünüridüñ, dèridüñ...* (Drs. 81a, 7); *sen orada turasın öğinesin* (Drs. 100b, 12-13) vb.

## 2. Mürekkebe cinaslar

Cinasları meydana getiren unsurlardan biri veya her ikisi birden fazla kelimeden oluşursa buna *mürekkebe cinas* denir. Belagat kitaplarında mürekkebe cinaslar *müteşabih*, *mefruk* ve *merfû* olarak alt türlere ayrılır. Cinası oluşturan tarafların yazılışı aynı olursa *müteşabih*, farklı olursa *mefruk*, taraflardan biri ötekinin bir parçası olursa *merfû* adını alır. Söz konusu sınıflandırma bu çalışmada birkaç gerekçeyle kabul edilmemiştir. Birincisi, *müteşabih* ve *mefruk*



cinasları ayıran ölçüt, *müteşabih* ve *merfû* cinasları ayıran ölçütten farklıdır, hâlbuki sınıflandırmalarda tek ölçüt olması şarttır. İkincisi, unsurların yazılışının aynı veya farklı olması ölçütü basit cinaslar için de geçerlidir; dolayısıyla, bunu sadece mürekkebe cinaslarla sınırlamak doğru olmaz. Bu ölçüt, sonraki bölümde görüldüğü üzere, genel olarak cinasların sınıflandırılması için kullanılmalıdır. Üçüncüsü, unsurlardan birinin diğerinin bir parçası olması sebebiyle *merfû* cinasların tam cinaslar içinde ele alınması sakıncalıdır, çünkü tam cinasların tanımına göre unsurlar arasında eşitlik şarttır.

Bu çalışmada *Garib-nâme*'deki mürekkebe cinasların, unsurlarının arasında ortak kelimelerin iştirakine göre alt türlere ayrılması uygun görülmüştür. Bunlar üç çeşittir.

**2.1.** Unsurları aynı anlamlı kelimelerden oluşan mürekkebe cinaslar. Bu cinasların büyük kısmının bir ayağını birleşik kelimeler, diğer ayağını ise o birleşik kelimelerin unsurlarının ayrı ayrı kullanılması teşkil eder: *dünim* “parçalanmış” – *dü nim* “iki parça” (165); *dütâ* “bükülümüş” – *dü tâ* “iki kat” (8220); *feryâd-res* “feryada, imdada yetişen” – *feryâd res* “imdada yetiş” (1452); *pişrev* “öncü, yol gösteren” – *piş rev* “önce” < *piş* “ön” *rev* “giden” (8811, 10252). Mesela:

*Ëy kamu bî-çâreye feryâd-res* Ey bütün biçarelerin imdadına yetişen,  
*Bu kamu bî-çâreye feryâd res* (1452) bu biçarelerin hepsinin imdadına yetiş.

Aşağıdaki iki örnekte aynı “parçala kullan” yöntemi kalıp ifadeler malzemesinde uygulanmıştır:

*Eytdi her kim şeyhi yoksa dini yok* Dedi: Kimin şeyhi yoksa dini de yoktur,  
*Ya'ni yönin Haqq'a dutmaz dini yok* yani dini olmayan Haqq'a yönelmez;  
(8955)

*Pes olur ol âmirüñ emri revân* Şu hâlde, o amirin emri yerine gelir,  
*Kim hemişe ol-durur emri revân* (6782) daima emri yerine gelen zaten odur.

İlk mısralarda kalın harflerle gösterilen kelimeler ayrı ayrı cümle öğeleridir, yani özne (*dini*, *emri*) ve yargı belirten yüklemidir: *yok(tur)*, *revan (olur)*. İkinci mısralarda ise bunlar bağımsız değil, ikisi beraber tek öge işlevinde kelime gruplarıdır: *dini yok* “dini olmayan, dinsiz”, *emri revan* “emri yürüyen”. Bakış açısına göre sonuncular birleşik kelime de sayılabilir.

**2.2.** Unsurları arasında aynı anlamlı ortak bir kelime olan mürekkebe cinaslar. Aşağıdaki mürekkebe cinas örneklerinde *anla-*, *bil-*, *çâşni* ve *kıl-* böyle ortak kelimelerdir:



- Bu habardan bize ma'ni aňlanur* Bu haberle bize mana anlatılır,  
*İmdi kanda gizlüdür gör aňla nur* şimdi gör anla nur nerede gizlidir.  
 (501)
- Yadı kodı bilişe oldı biliş* Yabancıyı bıraktı, dosta dost oldu,  
*Âdem-iseñ sen dağı imdi bil iş* (10231) insan isen sen de şimdi işi bil.
- Anda komışdur 'akıl bir çāşnigir* Akıl oraya bir çeşneci bırakmış,  
*Hem aña eytmış-durur kim çāşni gir* Ayrıca, ona "çeşni gir" demiştir.  
 (7016)
- Şükr ulu tā'at-durur sen kılanı* Şükür büyük ibadettir, sen şükret,  
*Yarlıgar Haq şeksüz anı kılanı* (5152) Hak şüphesiz şükredeni affeder.

Elbette, burada asıl maharet ortak kelimelerin değil, cinasın geri kalan kısmının benzerlik oluşturup kullanılmasındadır.

Bir tasavvuf bilgini olarak Âşık Paşa'nın "Bu âlem aynadır bir baksana, ne görürsen o sensin, bir bak kendine" diye tavsiyede bulunduğu aşağıdaki beyit de bu türden mürekkebin cinas örneğidir:

*Pes bu 'âlem gözgüdür bir baksaña*  
*Ne görürsen sensin ol bir bak saña* (4561)

*Baksaña* ve *bak saña* kelimeleri *Garib-nâme*'nin başka beyitlerinde de (4339, 4691) cinas oluşturmuştur.

Âşık Paşa'nın en sık başvurduğu mürekkebin cinas oluşturma yöntemi, *ne* kelimesiyle yönelme hâli ekinin zamir *n*'li biçiminin sesteşliğine dayanan tencnistir:

- Aňlayasın söz nedendür haddi ne* Anlayasın sözün kaynağı ve sınırı nedir,  
*Söyleyüçek irgüresin haddine* (8477) söyleyince mertebesine ulaştırasın;
- Çünkü düşdüm ol güruhlar içine* O bölükler içine düştüğüm için  
*Taşı nedür bilimedüm içi ne* (8682) içi dışı nedir bilemedim.

Diğer örnekler şunlardır: *'aksine - 'aksi ne* (6559); *çerhine - çerhi ne* (17, 7794); *derdine - derdi ne* (2997, 3650); *dirliği ne - dirliğine* (10379); *ehline - ehli ne* (5730, 9916); *esline - esli ne* (2173); *gencine - genci ne* (4491, 6858); *hâline - hâli ne* (2205; 3551, 6259, 7736, 8737, 9848); *hükmine - hükmi ne* (6926); *'ilmine - 'ilmi ne* (9309, 9326); *işine - işi ne* (963, 1799, 8248, 9858); *ma'nîsine - ma'nîsi ne* (3718); *meyline - meyli ne* (5511); *neşsine - neşsi ne* (3069, 7743); *rencine - renci ne* (2962); *sirrine - sirri ne* (6668, 6942); *sözine - sözi ne* (1939, 6451); *şerhine - şerhi ne* (2329, 2356, 3590, 9783); *yârine - yâri ne* (9005); *yelkenine - yelkeni ne* (7186); *yêrine - yêri ne* (8671).



**2.3.** Unsurları arasında hiçbir ortak kelimenin bulunmadığı mürekkebin cinaslar. Mesela:

<i>Çün işitdün bülbül ile <b>gül işin</b></i>	Madem duydun bülbül ile gül işini,
<i>Bülbülün ağladığın gül <b>gülüşin</b> (6493)</i>	bülbülün ağladığını, gülün gülüşünü...
<i>Heft rengin döker anda ol <b>gümüşt</b></i>	Yedi rengini döker orada o gümüş,
<i>Gitdi müşkil ma'lum oldı ol <b>güm iş</b></i>	zorluk gitti, belli oldu gizli iş.
(6638)	
<i>Cümle nefste var bu içmek <b>üyimek</b></i>	Bütün nefislerde yemek, içmek,
<i>Dem-be-dem hoş rahat olup <b>üyimek</b></i>	zaman zaman hoş rahat uyumak vardır.
(10178)	

*At-ıla – atıla* (8513); *boğaz – boğ az* (8453); *demüre - dem ura* (1014); *işdedür – işde dür* (10568); *işide – iş ide* (7242, 9298); *işitdiler – iş itdiler* (9496); *kimsenedür – kimse nedür* (10106); *yigidi – yig-idi* (8722) gibi kelime ve ifadeler *Garib-nâme*'de bu türden mürekkebin cinas meydana getiren unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere, *Garib-nâme*'de mürekkebin cinaslar sık kullanılmıştır, ancak basit cinasların miktarı daha fazladır.

### 3. Unsurlarının Yapısına Göre Cinaslar

*Garib-nâme* Arap alfabesinde yazılmıştır. Bu alfabedeki yazılış benzerliklerinden dolayı Türkçe metinlerde kelime veya ifadeler bazen yanlış okunabilir. Yıllarını yazma okumaya vermiş kişilerde bile böyle hatalar görmek mümkündür. Mesela, Prof. Dr. K. Yavuz'un "O aynadan her an sırlar fişkirir ve o canı bile, eksiksiz gösterir." olarak anlamlandırdığı aşağıdaki beyitte (7748) *bu ten* ifadesi yanlışlıkla *bütün* okunmuştur:

*Ma'ni her dem görnüdür ol gözgüden*  
*Gösteridur nitekim cânı **bütün*** (Yavuz, 2000b, s. 407)

Beytin son ünlüsünün *e* olduğu hem yazmadaki harekeden hem de kafiye-den bellidir. İkinci mısra şöyle okunmalı ve aktarılmalıdır: *Gösteridur nitekim cânı **bu ten*** "nitekim bu ten canı gösterir".

Yanlış okumaların temel sebebi Arap harflerinin Türkçenin fonemlerini bire bir yansıtmamasıdır. Alfabe ile ses sistemi arasındaki uygunsuzluktan dolayı, seslenmesi benzer olup yazılışı farklı veya yazılışı aynı olup seslenmesi farklı kelime ve ifadeler olabilir. Dil biliminde bunlar da *homofoni* ve *homografi* olarak eş adlılık kapsamında ele alınır.

Bu yaklaşım, kelimelerin yapısı açısından cinasların sınıflandırması için bir ölçüt olabilir. Bu ölçüte göre, (1) hem ses hem yazı biçimi aynı olan *asıl cinaslar*; (2) sadece seslenmesi aynı olan *homofonik cinaslar* ve (3) sadece





yazı biçimi aynı olan *homografik cinaslar* olarak adlandırabileceğimiz üç cinas türü vardır. *Homofonik* cinaslar ses biçimi, *homografik* cinaslar ise yazı biçimi göz önünde bulundurularak tam cinaslara dâhil edilebilir.

Belagat kitaplarında bahsedilen *mefruk* cinaslar *homofonik* cinaslardır. Ancak homofonik cinasların kapsam alanı daha geniştir, çünkü mürekkebin cinaslarla sınırlı değildir. *Homografik cinasa* benzer bir kavram belagat kitaplarında *muharref cinas* (Bilgegil, 1989, s. 319; Orak, 2013, s. 146) terimiyle adlandırılır. Her iki terim, unsurlarının seslenmesi farklı, harflerinin sayısı ve sırası aynı olan cinasları işaretler. Ancak *muharref* cinaslarda unsurların hareketleri genellikle farklı olur; mesela: *devr-dür*, *verd-vird*, *cennet-cinnet* (Bilgegil, 1989, s. 319). Harekeler ise harf olmasa da süs değil, ses değeri olan yazı işaretlerdir. Harekelerin farklı olması yazı biçiminin de farklı olması demektir. O yüzden *muharref* cinaslar tam cinaslar sırasında gösterilmez ve bunları *homografik* cinaslarla bir tutmamak gerekir. *Homografik* cinaslarda unsurların yazı biçimi hareketler dâhil tamamen aynı olur.

**3.1. Asıl cinaslar**, unsurlarının telaffuzu ve yazılışı aynı olan cinaslardır. *Garib-nâme*’de bu türden olan cinaslar doğal olarak baskındır. Yukarıda örnek verilen cinasların büyük çoğunluğu asıl cinaslardır. Onları tekrarlamamak için aşağıda ancak ikinci ve üçüncü türe ait cinaslar konu edilmiştir.

**3.2. Homofonik cinaslar**, unsurlarının telaffuzları aynı, yazılışları ise farklı olan cinaslardır. Mesela:

*Aña lâyıķ dirlıķi arı ola*

*Yol içinde nâmusı ‘arı ola* (1149)

“Ona layık hayatı temiz ola, yol içinde namusu, arı ola.” anlamına gelen bu beyitte cinası oluşturan kelimeler Türkçede *arı* olarak aynı şekilde söylenir. Ancak ikinci mısradaki iyelik eki almış Arapça kökenli *ar* “utanç duyma” kelimesi *ayın* harfiyle yazıldığı için yazı biçimleri farklıdır.

Türkçede ünsüzle başlayan bir kelimedenden önce gelen *bir* kelimesinin son sesi telaffuzda çoğu zaman düşer; Mesela: *bi tane* < *bir tane*, *bi kere* < *bir kere* vb. *Bir çare* ifadesi de *bi çare* şeklinde telaffuz edilirse aşağıdaki beyitte *bi-çâre* kelimesiyle homofonik cinas meydana getirir:

*Yohsa ayruķ niçe kim bi-çâre var*      Yoksa kalan ne kadar çaresiz varsa

*Ķamusunuñ derdine bir çâre var* (2954)      hepsinin derdine bir çare vardır.

Aşağıdaki beyitlerde *yazılar* kelimesi “ovalar” anlamındadır. *Yazular* biçiminde yazılmış fakat ünlü uyumuna göre muhtemel telaffuzu *yazılar* olan kelime ise bildiğimiz “yazılar” anlamında kullanılmıştır:



*Yağdı yağmur toldı andan yazılar* Yağmur yağdı (ve) ondan ovalar doldu  
*Ya'ni kim kâğıd yüzinde yazular* kâğıt üzerinde yazılar gibi.  
 (6869)

*Sahra kâğıd ya'ni ağ ağ yazılar* Sahra, beyaz ovalar âdetâ kâğıt,  
*Hayme ol kâğıd yüzinde yazular* çadır da o kâğıt üzerinde yazılar gibi.  
 (10021)

*Garib-nâme*'nin birbirine yakın zamanlarda istinsah edilmiş Berlin (1446) ve Göttingen (1457) nüshalarını kıyaslayan G. Doerfer (1985, s. 65-66), bunların birinde yuvarlak ünlülerle yazılmış kelimelerin diğerinde düz ünlülerle yazıldığını örnekleriyle göstermiştir. Canlı halk dilini temsil eden *Dede Korkut Kitabı*'nda de birçok kelime hem yuvarlak hem de düz ünlüyle yazılmıştır (*delü / deli* gibi). Bunlara dayanarak ve Âşık Paşa'nın cinas yönlü üslubunu göz önünde bulundurarak *yazu* şeklinde yazılmış bir kelimenin dönemin konuşma dilinde, günümüzde olduğu gibi, ünlü uyumuna bağlanıp *yazı* biçiminde de telaffuz edilmiş olduğunu çıkarmak mümkündür. Dolayısıyla, yukarıdaki beyitlerde bir homofonik cinas söz konusu olduğu söylenebilir.

**3.3. Homografik cinaslar**, yazılış biçimi aynı fakat seslenmesi farklı olan unsurların meydana getirdiği cinaslardır. Mesela, “utanılacak ve cehenneme düşürecek işlerin işlememesi” konusunda öğütleyen aşağıdaki beyitte olduğu gibi:

*Ol işi işlemeye kim ud ola*  
*Ol sebebden yeri yarın od ola* (1469).

*Garib-nâme*'nin yazıldığı Arap alfabesinde *u* ve *o* sesleri aynı harfle (*vav* ؤ) işaretlendiği için *ud* “utanma, ar” ve *od* “ateş” kelimelerinin yazılışında fark yoktur ve bu yüzden *homografik* cinas örneğidir. Yine aynı sebepten *doydular* ve *duydular* (377); *ulular* ve *ol ular* (1007), *uludur* ve *oludur* (6810), *oldurur* ve *öldürür* (3198); *yolun* ve *yulun* (1591) kelimeleri homografik cinas oluşturur. Mesela:

*Ne ki sultân hükm êderse ol-durur* Sultan ne hükmederse odur:  
*Yâ vèrür hil'at veyâhûd öldürür* (3198) İster hilat verir ister öldürür.

Âşık Paşa “Zaman geçtikçe bu halk çabuk ölür; değirmen bilenir, yani keskin olur.” dediği aşağıdaki beyitte cinasın nadir görülen mükemmel bir örneğine imzasını atmıştır:

*Rûzigâr geçdükçe bu halk tiz ölür*  
*Dişenür yani değirmen tiz olur* (7811)



Burada iki cinas birden söz konusudur: ölür ve *olur* dışında, ilk mısradaki “çabuk”, sonraki mısradaki ise “keskin” anlamında olan iki *tiz* kelimesi cinas oluşturmuştur.

Özellikle *ol-* ve *öl-* fiillerinden *Garib-nâme*'nin çok sayıda beytinde (1044, 1205, 1285, 1286, 1308, 1333, 1924, 2933, 2950, 2961, 2978, 3365, 3907, 3920, 5980, 6486, 6556, 7571, 7940, 7957, 8341, 9761, 9774, 9885, 10415) cinas meydana getirilmiştir.

*Garib-nâme*'de homografik cinasın kaynaklarından biri, kapalı *ê* sesi ve *i* ünlüsünün aynı harfle (*ye* ع) işaretlenmesidir. Mesela, Farsça kökenli *bêter* kelimesi *Garib-nâme*'de *biter* okunacak şekilde yazılmıştır. Kaynak dilde *bed* “kötü” ve *-ter* kıyaslama morfemiyle oluşan bu kelime aşağıdaki beyitte “yetiştirmek” anlamında *bit-* fiilinin geniş zaman biçimi ile homografik cinas meydana getirmiştir:

*Şirk ü inkâr ol fesadından biter*                      Şirk ve inkâr o fesadından biter,  
*Mücrim eyler şahsı kâfirden bêter*                      suçlu eder şahsı, kâfirden beter.  
(9403)

Yukarıdaki örneklerde *ê* şeklinde verdiğim kapalı ünlünün transkripsiyonu K. Yavuz'un söz konusu çalışmasında hep *i* olarak yapılmıştır. Bu bir tercih meselesidir. Ancak böyle okumalar bazen bu sesi içeren kelimelerin yanlış anlam değerlendirmelerine sebebiyet vermiştir; ikinci mısradaki *êşidür* değil, *işidür* yazılmış aşağıdaki beyitte olduğu gibi:

*Bêşinüñ beş dürlü nesne işidür*  
*İlla bunlar birbirinüñ êşidür* (6163)

K. Yavuz (2000b, s. 105) son kelimeyi *işidür* şeklinde yazmış ve beyti: “Beşi de ayrı ayrı beş türlü iş yapar; fakat yaptıkları birbirinin işidir.” olarak çevirmiştir. Ancak bu şekilde çeviride iki mısra hem kendi aralarında anlamca çelişir hem de kafiyesiz olur. Bağlam ve Âşık Paşa'nın üslubu göz önünde bulundurularak burada cinas kullanıldığı söylemek mümkündür: Cinanın ikinci ayağındaki kelimenin kökü “eş” anlamındadır, yani “yaptıkları birbirinin işi” değil de, “bunlar kendileri birbirinin eşidir”.

Benzer husus aşağıdaki beyit için de geçerlidir:

*Her işe kim bu eyü hulkêş degül*  
*İşlenür ol iş velikin iş degül* (9156)

Cinasın ilk mısradaki unsurunun transkripsiyonu K. Yavuz (2000b, s. 677) tarafından *iş* biçiminde yapılmış, anlamı da “iş” olarak verilmiş; ayrıca, *kim* bağlacı soru zamiri şeklinde algılanmıştır: “Kime (?) bu iyi tabiat verilmemiş ve ona iş (?) olmamışsa...” Bu yorumun mısradaki söylenmek istenenini yan-

sıtmadığı açıktır. Beytin anlamı şudur: “O işler ki bu iyi huy onlara eş değil, işlense bile o işler, iş değil.”

Aynı kelimelere dayanan cinasın üçüncü bir beyitte olması da yukarıdaki iki beyitle ilgili kanaati kuvvetlendirir:

*Sözi değdi gitdi ol er işine* O kişi cevabını aldı işine gitti,  
*Uşbu sözi ilti kalan eşine* (9520) bu sözü kalan eşine (dostlarına) ilettili.

Âşık Paşa Arap alfabesinin özelliğinden istifade ederek aşağıdaki kelimelerden de homografik cinas oluşturmuştur: *adına – adı ne* (6125, 7460); *ađi - ağı* (8231); *ala – ele* (6389); *avı – evi* (10140); *avın – evin* (6936); *beķā - baķa* (6316); *dostlığı ne – dostlığına* (9731); *durdısa – dur dise* (2601); *du-tan- dütten* (4872); *gelseñe – gel saña* (4547); *göresi – küresi* (6704); *irer - irar* (3542); *irmedi – ırmadı* (3546); *kıl – kil* (2686); *kökine – gögine* (6873); *maķsudına - maķsudu ne* (2797, 7143); *ög anı – ögeni* (9798); *ölüdü – uludur* (9158); *ölüm – ulum* (3879); *sağısa – sağ işe* (6304, 8641); *saçılır – seçilür* (2229); *unı – üni* (7810); *yā nedür – yanadur* (1819, 2659, 6972, 8646); *yarın – yârin* (9756); *yıla - yële* (2899).

Gerek buradaki bakış açısıyla *homografik cinas* gerekse belagat kitaplarındaki yorumla *muharref cinas* diye bir cinas türü söz konusu olduğuna göre, cinasın “sesçe aynı, anlamca farklı olan kelimeleri bir arada bulundurma sanatı” (Pala, 1999, s. 87) tanımı yeterli değildir. Cinasın tanımında *sesçe* yerine, *ses* ve yazıyı kapsadığı için *biçimce* kelimesini kullanmak ve “söyleyiş” yanında “yazılış benzerliğini” de vurgulamak (Saraç, 2007, s. 245) daha doğru olur.

### Cinasların yeri

Âşık Paşa cinasları esas itibarıyla kafiye konumunda kullanmıştır. Ancak *Garib-nâme*’de cinaslara farklı konumlarda da tesadüf edilmektedir. Bir beytin son kısmında bulunan kelime (*baş*) ile ondan sonra gelen beytin başında sesteş kelimenin tekrarlandığı aşağıdaki örnek cinasın yeri bakımından Türk edebiyatının nadir örneklerindedir:

*Renc yemekden aña bağrı baş ola* Ona edilen eziyetten bağrı yararlır.  
(2861)

*Baş-ı hoşdur ‘Āşık’uñ Ķur’ân-ıla...* Āşık Kur’an ile mest olmuştur...  
(2862)

İkinci sıradaki *baş* kelimesi günümüzde de kullanılır, “kafa” anlamına gelir. *Başı hoş* ifadesi Farsça *ser-hoş* sözünün harfiyen çevirisidir. Birinci *baş* kelimesi ise “yara” anlamındadır ve günümüzde eskimiştir. Bunun izi sadece çıbanbaşı kelimesinde korunmuştur. Bu kelime K. Yavuz’u (2000a, s. 593) yarılmış ve söz konusu beytin aktarımında *baş* kelimesinin karşılığını “çıbanlar”



olarak vermiştir. Hâlbuki burada bir deri hastalığından bahsedilmiyor, genel anlamda yara söz konusudur. Âşık Paşa bu kelimeyi eserin diğer kısımlarında da çibanla alakası olmayan “yara” anlamında hep kalbi belirten *yürek* ve *bağır* kelimeleri için kullanmıştır: *furkat odından yüreği baş ola* (3913); *ol erüñ pes yüreği başlu ola* (7857); *içi göyner beñzi saru bağrı baş* (10346).

*Garib-nâme*’de bazen cinasın unsurlarının aynı mısra da birbirini izlediğini görüyoruz; aşağıdaki örneklerde olduğu gibi:

*Hağ buları sürete hâkim kodı* Hak bunları surete hâkim yaptı;  
*Hağ komışdur eytmegil kim kim kodı* Hak yapmıştır, kimin yaptığını sorma.  
 (8119)

*Bilmek ister kendüyi kim kim-durur* Kendini bilmek ister ki kimdir,  
*Kendü nedür ne neye hâkim-durur* kendi nedir, ne neye hâkimdir.  
 (6923)

Bu beyitlerde tek mısra içerisinde peş peşe kullanılan *kim* kelimelerinden birincisi bağlaç (*ki*), ikincisi ise soru zamiridir. Ancak *Garib-nâme*’nin başka yerlerinde aynı kelimeler kafiye konumunda cinas oluşturmuştur:

*Toprak oldı su gerek kim bitüre* Toprak tamam, su (da) gerek ki bitirsin,  
*Ger su olmazsa anı kim bitüre* (3712) eğer su olmazsa onu ne (kim) bitirir?  
*Şehri kaçkı hükmini kim işidür* Şehri hangisi, hükmü kime geçer?  
*Hükm içinde kimdür ol kim işidür* Hükmü altında emrini dinleyen kimler?  
 (6922)

Eserde cinasın mısra içinde kullanıldığı az sayıda örneklerden biri aşağıdaki beyittir:

*Âdemî anuñ-ıla dirlik sürer* İnsanoğlu onunla hayatını sürdürür,  
*Yer içer ü yer basar u gün görür* (9796) yer, içer, gezer, gününü gün eder.

Burada cinası oluşturan *yér* kelimelerinden birincisi *ye-* fiilinin geniş zaman eki almış biçimi, ikincisi ise “yer” anlamında isim köküdür. Ancak bu kelimeler yolculuğun zorluklarından bahseden (“Ova yer kâh iniştir, kâh yokuştur; yola giden kâh soğuk kâh da sığağa maruz kalır.”) aşağıdaki beyitte cinaslı kafiye meydana getirmiştir:

*Geh inişdür geh yokuşdur yazı yér*  
*Yola giden geh sovuğ geh ıssı yér* (3176)

Âşık Paşa aynı kelimeleri başka bir beytinde (6829) yine mısraların sonunda kafiye olarak kullanmıştır. Ayrıca, bunu *yér* isminin çok anlamlılığından istifade ederek cinas oluşturduğu beyitlerde (4500, 5616, 7305) de görüyoruz. Mesela:



*Yedi kat gök yedi kat yêr eyledi*      Yedi kat gök, yedi kat yer yarattı,  
*Ya'ni kim kullar-içün yêr eyledi* (4500)      yani kullar için mekân yaptı.

Özetle, *Garib-nâme*'de cinasın olağan yeri mısraların sonunda kafiye konumudur.

### Sonuç

Türkçenin söz varlığı ve ek envanteri cinas oluşturmak için oldukça verimli kaynaktır. Âşık Paşa *Garib-nâme*'de bundan ustalıkla istifade etmiştir. Cinaslar, özellikle de sanat değeri daha yüksek olan ve cinas tanımına bire bir uyduğu için *tam* olarak nitelendirilen cinaslar, onun bu şaheserinde en çok başvurduğu söz sanatlarından. Eserde dilin her katmanındaki birimlerden cinasları oluşturmak için istifade edilmiştir. Cinasların unsurları arasındaki karşıtlıklarda gördüğümüz ince dil bilgisi nüansları Âşık Paşa'nın şairlik yeteneğinin yanı sıra, yüksek dilcilik kabiliyetine ve mükemmel bir dil eğitimi gördüğüne işaret etmektedir.

Tecnisi oluşturan kelimelerin sayısına istinaden cinasların geleneksel olarak *basit* ve *mürekkeb* diye iki kategoriye ayrılması bu çalışmada kabul edilmiş, fakat onların alt türlerinin belirlenmesinde belagat kitaplarından biraz farklı davranılmıştır. Kelime türleri açısından basit cinaslar *mümâsil* ve *müstevfâ* yerine, *isim cinasları*, *fiil cinasları* ve *karışık cinaslar* olarak sınıflandırılmıştır. Ayrıca, sesteşliğin ve çok anlamlılığın basit cinasların yapısında tezahürünün yedi farklı biçimi örneklerle gösterilmiştir. Mürekkeb cinasların üç alt türü *müteşabih*, *mefruk* ve *merfû* olarak değil, unsurların arasındaki anlam ilişkilerine göre belirlenmiştir.

Arap alfabesinin özelliğinden dolayı bunlara kelime yapısı bakımından sınıflandırma da eklenmiş, yani unsurlarının telaffuzu ve yazılışı aynı olan *asıl cinaslar*; unsurlarının yazı biçiminde belli farklar olan *homofonik cinaslar* ve yazılışı aynı fakat seslenmesi farklı *homografik cinaslar* olarak üç kategoriye ayrılmıştır.

Bu sınıflandırmaların hepsinde ilk kategorilere ait cinasların diğerlerine nazaran *Garib-nâme*'de daha fazla kullanıldığı görülmektedir.

*Garib-nâme*'de cinaslar çok zengin olduğu için türlerin ve alt türlerinin her birine çok sayıda örnek gösterilmiştir. Âşık Paşa'nın cinasları rengârenktir. O, cinas oluşturmak için her kelime çiftinden çoğunlukla bir iki defa yararlanmıştır. Ancak *Garib-nâme*'de bazı unsurlar tecnis için tekrar tekrar kullanılmıştır. Bunların başında aşağıdaki unsurlar gelir: *-dur* eki ve onun cinas oluşturduğu çeşitli biçimler; iyelik eki almış kelimelere bir yandan *ne* zamirinin, diğer yandan zamir n'si ve yönelme hâli ekinin ilave edilmesi; *ol-* fiili, *ol* şahıs zamiri ve *öl-* fiili bünyesinde meydana gelen cinaslar.

*Garib-nâme*'de cinaslar bazı istisnalar dışında hep mısraların son kısımlarında kafiye oluşturarak kullanılmıştır.



## Kaynakça

- Bilgegil, M. K. (1989). *Edebiyat bilgi ve teorileri (belâgat)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Dilçin, C. (2005). *Örneklerle Türk şiir bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Doerfer, G. (1985). *Zum Vokalismus nichtester Silben in altosmanischen Originaltexten*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GMBH.
- Eliaçık, M. (2013). Bazı belagat kitaplarında tecnîs hakkında bir araştırma. *Dede Korkut Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2/4, 75-86.
- Ercilasun, A. B. (2011). *Başlangıçtan yirminci yüzyula Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ.
- Kurnaz, C. (2002). *Eski Türk edebiyatı*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Küleççi, N. (2011). *Açıklamalar ve örneklerle edebî sanatlar*. Ankara: Akçağ.
- Meydanoğlu, A. (2019). Arap dili ve belâgatında cinâs sanatı. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 1, 155-167.
- Orak, K. Y. (2013). *Belagat geleneğimiz ve Belâgat-i Lisân-i Osmânî*. İstanbul: Kitabevi.
- Pala, İ. (1999). *Ansiklopedik divân şiiri sözlüğü*. İstanbul: Ötüken.
- Saraç, Y. (2007). *Klâsik edebiyat bilgisi. Belâgat*. İstanbul: 3 F.
- Selçuk, B. vd. (2015). *Söz ve sihir arasında edebî sanatlar*. İstanbul: Gökkuşbe.
- Yavuz, K. (haz.) (2000a). *Âşık Paşa. Garib-nâme (tıpkıbasım, karşılaştırmalı metin ve aktarma). I. Cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yavuz, K. (2000b) (Haz.). *Âşık Paşa. Garib-nâme (tıpkıbasım, karşılaştırmalı metin ve aktarma). II. Cilt*. Ankara: Türk Dil Kurumu.





### Extended Summary

The paper deals with the antanaclasis in *Garib-name* (XIV<sup>th</sup> c.) of Ashik Pasha, one of the most voluminous sources of Old Turkish. The antanaclasis is one of the most characteristic figures in *Garib-name*.

In the Ottoman rhetorics, the antanaclasis is called *jinas*. The interpretation of this term in the rhetoric books is complicated. Generally, the full and non-full groups of *jinas* are shown. The full *jinas* means antanaclasis. The group of non-full *jinas* includes other types of pun and many types of rhymes. It is apparent that several criteria were used for sorting of non-full *jinas*. In this research, just the full *jinas*, i.e. antanaclasis, of *Garib-name* is in question, even though Ashik Pasha used other types of pun as well. The antanaclasis occurrences in *Garib-name* are subjected to classification according to several criteria.

Due to the number of the words, the occurrences of antanaclasis are generally divided into *simple* and *complex* categories. The simple antanaclasis is a literary figure in which just a single word is repeated in two different senses (*var* ‘exists’ - *var* ‘go’). According to the parts of speech, there are three types of simple antanaclasis. The first two types include the cases where both of the words that create the antanaclasis are of the same category: both are nouns (*bağ* ‘tie’ – *bağ* ‘garden’) or both are verbs (*okı-* ‘to read’ – *okı-* ‘to invite’). In the third type, the words are of different categories (*uçmağa* ‘to the heaven’ - *uçmağa* ‘to fly’).

There is also other type of simple antanaclasis classification. The subcategories in this case are identified based on the relation between repeated words, i.e. how the homonymy (or polysemy) is manifested in their shapes: a) the roots are homonyms (*yüz* ‘hundred’ – *yüz* ‘face’); b) a polysemic word is repeated with two different meanings (*yaş* ‘tear’ – *yaş* ‘wet’); c) a proper noun is repeated as a common noun (*Müşteri* ‘Jupiter’ – *müşteri* ‘customer’); d) a root added by an affix (or affixes) bears a coincident resemblance to the repeated word (*kan-ı* ‘blood-Acc.’ – *kanı* ‘where’); e) the affixes or affix combinations are homonyms (*su-lar* ‘waters’ – *su-la-r* ‘irrigates’); f) both roots and affixes are homonyms (*tap-durur* ‘is enough’ – *tapdurur* ‘causes worship’); g) the combination of similar but not homonymous roots and affixes (*ata-sı* ‘her father’ – *at-ası* ‘throwing’).

In the complex antanaclasis, one or both parts of the figure involve more than one word. The complex antanaclasis classification is based here on the “common word” criterion: a) both elements are consisted of the same words (*pişrev* ‘pioneer, vanguard’ – *piş rev* ‘first’); b) there is one common word between the elements: *ma’nîsine* ‘to the meaning’ - *ma’nîsi ne* (what is the meaning); c) there is no common word between the elements (*gül işin* ‘the work of the rose’ – *gülüşin* ‘smile’).

We see three different groups of antanaclasis due to the shape of its parts: a) the *real* antanaclasis, where both pronunciation and spelling of the consisting elements are the same (*cân* ‘spirit, soul’ - *cân* ‘jinns, demons’); b) the *homophonic* antanaclasis, where there are some differences in the writing of the elements, which can be illustrated with the following example: the Turkic word *arı* ‘clean’ and the borrowed word ‘*arı* ‘his/her shame’ look different in the Arabic script but their pronunciation are the



same in Turkish; c) the *homographic* antanaclasis, where there are some differences in the sound shape of the elements, the pair of the words *ud* 'shame' and *od* 'fire', which are written with the same letters (*vav* and *dal*) in the Arabic graphics, is an example of the *homographic* antanaclasis.

The occurrences of antanaclasis in *Garib-nâme* are so many that the paper presents at least four examples for each of above-mentioned groups and their sub-groups. In the examples, the meaning of the lines containing antanaclasis is explained. The cases of antanaclasis earlier considered as *redifs* are subjected to reanalysis and the meanings of the related lines are clarified.

In *Garib-name*, the range of word pairs used for antanaclasis is wide. Ashik Pasha used a word pair mostly once for his purpose. However, some language units were used by him repeatedly for creation of antanaclasis. They are the following:

The affix *-dur* and its extended forms, like: *acidur* 'is bitter' - *acidur* 'leaves a bitter taste (in the mouth)'; *kan-durur* 'is blood' - *ķandurur* 'satiates (with drink)';

The sequence *ne* (pronominal *n* plus the dative), on the one hand, and the pronoun *ne* 'what', on the other hand, added to the words that have a possessive morpheme, like: *derdine* 'to his malady' - *derdi ne* 'what is his malady'; *işine* 'to his work' - *işi ne* 'what is his job';

The auxillary verb *ol-* 'to be', the 3rd personal pronoun *ol* and the verb *öl-* 'to die', like: *aşık ol* 'he is the lover' - *aşık ol* 'fall in love with'; *tiz ölür* 'dies quickly' - *tiz olur* 'becomes sharp'.





## MEDHIYE OLMAYAN KASİDELER VE KASİDENİN BÖLÜMLERİNE BİR BAKIŞ\*

Bilal ÇAKICI\*\*

### Özet

Kasidelerin çok çeşitli maksatlarla yazıldığı; ancak “kaside” denince akla ilk gelen şeyin övgü (medhiye) olduğu bir gerçektir. Zamanla kaside ve medhiye kavramları öylesine yakınlaşmıştır ki kasidelerde asıl konunun işlendiği bölüm *medhiye* olarak adlandırılmıştır. Bununla birlikte övgü amacı gütmeyen ancak beyit sayısı ve kafiye düzeni bakımından kasideye benzeyen şiirlere de divanlarda *kasâid* bölümlerinde yer verilmiştir. Bu tür kasideler, alışılmışın dışında, bir mesneviyi andıran ve çoğunlukla didaktik şiirlerdir. Genel olarak *maksûd* ve *duâ* bölümlerinden oluşan bu kasidelerden bazıları; başlıkları, uzunlukları ve belli konuları işlemeleri, mesneviler gibi bölümlenmeleri, hatta bazılarına isimler verilmesi bakımından müstakil bir eser sayılabilecek niteliktedir. Bu yazıda, medhiye dışında kalan bu tür kasidelerin biçim ve içerik özelliklerine değinilecek ve buradan hareketle kasidenin bölümleriyle ilgili bazı teklifler sunulacaktır.

**Anahtar Kelimeler:** nazım şekilleri, kaside, kasidenin bölümleri, medhiye olmayan kasideler.

### NON-LAUDATORY QASIDAH'S AND OVERVIEW OF A QASIDAH'S SECTIONS

#### Abstract

“Qasidahs” were undoubtedly written with a wide range of purposes. However, it is a fact that the first concept one associates with

\* Bu makale, Saraybosna Üniversitesi ile Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi tarafından 4-5 Eylül 2015 tarihinde Saraybosna’da düzenlenen TÜKAS 2015 II. Türk Kültürü Araştırmaları Sempozyumu’nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş hâlidir.

\*\* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, cacicib@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8871-3870.



the term “qasidah” is that of “tribute” (praise). With time, the concepts of “qasidah” and “tribute” became so close in terms of their meaning that the chapter/part of the qasidahs dealing with the main subject/plot was entitled as tribute. Contrary to this, poems which were not written as a tribute but looked similar to qasidah in terms of verses and rhyme scheme can be seen in chapters of diwans named “qasidahs”. This type of qasidahs are mostly unusual, didactical poems which remind one of a mathnavi. Some of these qasidahs which are composed of two parts, namely the *maksud* (intent) and *dua* (prayer) can be considered as distinct works in terms of their titles, length, certain themes they deal with, their mathnavi-like fragmentation, and for some of them, their namings. This paper will shed light upon the form of this type of qasidahs which were not written as a tribute and, based on this, make some suggestions as to the different parts of a qasidah.

**Key words:** types of verses, the qasidahs, parts of qasidah, non-laudatory qasidahs.

*Yedi Askı*'daki (*el-Muallakâtu's-Seb'a*) ilk örneklerinden beri kasidenin gerek iç gerek dış yapısında birçok değişiklik olmuştur. Bilindiği gibi,

“Klasik Türk şiiri, Arap edebiyatında esas konusu sevilen kadın ve bu sevgilinin kabilesiyle terk edip gittiği tabiat köşesinde, ondan kalan hatıralar önünde içlenişler ve çöl hayatından bazı sahneler etrafında teşekkül etmiş olan bu nazım şeklini, daha sonra Fars edebiyatında değişik bir yapıya girmiş ve yeni muhitin getirdiği farklı bir muhteva ile zenginleşmiş hâliyle almıştır.” (Akün, 1994, s. 497).

XIV ve XV. yüzyıllarda Anadolu'da divan edebiyatı oluşurken kasidenin özellikleri ve kuralları artık belirginleşmiştir. Buna göre bir kasidede en çok beş bölüm bulunur: Bunlar *nesîb* (veya *teşbîb*), *tegazzül*, *medhiye*, *fahriye* ve *duâ*dır. Bu bölümlerden hepsinin bulunduğu kasideler olmakla birlikte; şairlerin *nesîb* bölümü olmaksızın doğrudan övgüye başladığı, gazel yerine bir *tecdîd-i matla'* ile yetindiği, hatta ikisini de terk ettiği, övünme veya acındırma biçiminde de olsa kendisinden hiç söz etmediği kasideler de vardır. Ancak *medhiye* (maksad/maksûd) ve *duâ* bölümleri hemen hemen bütün kasidelerde olması gereken bölümlerdir.

“Kaside” denince akla gelen ilk şey övgüdür (*medhiye*). Bu, zamanla kaside ve medhiye kavramlarının yakınlaşmasına sebep olmuş ve kasidelerde asıl konunun işlendiği bölüm “medhiye” olarak adlandırılmıştır. Ancak övgü amacı gütmeyen, beyit sayısı ve kafiye düzeni kasideyle aynı olan şiirler de divanlarda “kasâid” bölümlerinde yer almıştır. Bu tür kasideler, yaygın olanın dışında, mesneviye benzeyen ve çoğu didaktik şiirlerdir. Genellikle *maksûd* ve *duâ* bölümlerinden oluşan bu kasidelerden bazıları müstakil bir eser sayı-



labilecek niteliktedir. Zira başlıkları, uzunlukları ve belli konuları işlemeleri, mesneviler gibidir; hatta bazılarının isimleri bile vardır. Bu yazıda, bu tür kasideler biçim ve içerik açısından değerlendirilecek ve kasidenin bölümleriyle ilgili bazı teklifler sunulacaktır.<sup>1</sup>

Daha önce de belirtildiği gibi kaside denince akla ilk gelen şey medihdir. Kaside bağlamında “medih” sözü ise caize beklentisiyle bir devlet büyüğünü şiirle/şiir yazarak övmektir. Ömer Seyfeddin’in *Pembe İncili Kaftan* adlı hikâyesinde, İran’a elçi olarak gönderilmesi düşünülen Muhsin Çelebi hakkındaki “Yegâne mefkûresi, Allah’tan başka kimseye secde etmemek, kula kul olmamaktı. İlmî, kemalî herkesçe malumdu. İbni Kemal ondan bahsederken ‘Beni okutur.’ derdi. Şairdi, lakin ömründe daha bir kaside yazmamıştı. Hatta böyle *medhiyeleri* okumazdı bile...” (Ömer Seyfeddin, 1970, s. 84) ifadeleri, kasidenin zamanla *medhiye* anlamında kullanıldığını göstermektedir.

Kasideyle ilgili yapılan tanım ve değerlendirmelerde, medih dışında kalan kasidelerin genellikle göz ardı edildiği ve buna bağlı olarak eksik veya yanlış bazı değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. Buna örnek olmak üzere, iki hususa değinilerek dikkatler, ismi *medhiye* ile özdeşleşmiş olan kasidenin, farklı bir yönüne çekilecektir:

1. Halil İnalçık; Mehmet Kalpaklı’nın “Nazire geleneği çerçevesinde Fuzûlî’nin Enîsü’l-Kalbi” başlıklı makalesinde, “Fuzûlî’nin *Enîsü’l-Kalb* adlı kasidesinde, herhangi bir patrona atıf yoktur.” şeklindeki tespitini, söz konusu kasidenin Hâkânî-i Şîrvânî’nin *na’t* türündeki *Bahru’l-Ebrâr* adlı kasidesine yazılan nazirelerden biri olduğu<sup>2</sup>, dolayısıyla, *na’t* türü kasidelerde genellikle, bir hamî aranmaması gerektiğini dile getirerek eleştirmiştir (İnalçık, 2003, s. 54).

2. Kasideyle ilgili son çalışmalardan biri olan *Kasideye medhiye: biçime, işleve ve muhtevaya dair tespitler* adlı kitapta yer alan “Şekilden türe kaside tarzı” başlıklı makaledeki (Çeltik, 2013, s. 125-163) ifadeler ise işi, içinden çıkılmaz bir hâle sokmaktadır: Başlıktan da anlaşılacağı üzere makaledeki tespitler, kasidenin “bir nazım şekli mi, bir nazım türü mü yoksa bir tarz mı” olduğu konusunda bir karmaşaya sebep olmaktadır. Bu karmaşanın, makalenin sonuç bölümündeki şu cümlelere de yansdığı görülmektedir:

<sup>1</sup> Bu yazıda “medih” terimi daha geniş manada ele alınmış, kaside nazım şekliyle yazılan “tevhîd, münâcât, *na’t*” türlerindeki şiirler de bu kapsama dâhil edilmiştir; dolayısıyla yazının başlığındaki “medhiye olmayan kasideler” ifadesiyle “tevhîd, münâcât, *na’t* ve medhiye” dışında kalan, maksadı övgü olmayan kasideler kastedilmiştir.

<sup>2</sup> 134 beyitlik bu Farsça kaside dışında, Hakânî’nin bu eseri ayrıca, Emir Hüsrev-i Dihlevî “Mir’âtü’s-Safâ”, Molla Câmî “Cilâu’r-Rûh” adlı manzumeleriyle tanzir etmişlerdir. Türk edebiyatındaki bir başka nazire ise Nefî’nin “Tuhfetü’l-Uşşâk” adlı doksan yedi beyitlik Farsça kasidesidir.



“Tek kafiyeli beyitlerle gazel biçiminde yazılan kaside, nazım şekli- ni oluşturan nazım birimi ve kafiye düzeni bakımından kendisini ga- zelden ayıracak yeterli ölçütlere sahip değildir. Şekil ve tür özellikleri bakımından kasidenin belirli bir nazım şekli veya nazım türüne isim olmasını sağlayacak yeterli şartlar mevcut değildir. Gazelden ayrı bir şekil olmayan kaside, şiir üslubu ve tarzı bakımından farklılık gösterir. Kasideyi bir şiir tarzı kabul edebiliriz. [...] kasidenin nazım şekli, şiir tarzı ve musiki terimi olarak üç ayrı tanımını yapabiliriz.”

Kaside konusundaki bu türden yanlış değerlendirmelerin sebebi, divanlar- da *kasâid* bölümlerinde yer alan şiirlerin bütünüyle değerlendirilmemesi; ede- biyat bilgi ve teorileriyle ilgili eserlerde ise medih konusunun öne çıkarılarak kasidenin şekil, muhteva ve sunum özelliklerinin bu merkezde ele alınmasıdır, denebilir. Hâlbuki Türk edebiyatında kaside konusunu, metinlerden hareket- le ele alan çalışmalar; büyük çoğunluğu *medhiye* türünde olmakla beraber, çok farklı türlerde kasidelerin varlığını ortaya koymuştur. Anadolu’daki Türk edebiyatının ilk örneklerinden biri olan *Çarhnâme*’nin de kaside nazım şek- liyle yazıldığı, *Çarhnâme* ve ilk dönem kasidelerinin büyük çoğunluğunun, *medhiye* türü dışında olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Şu husus gözden kaçırılmamalıdır: Şekli bir kaba benzetecek olursak tür bu kapta sunulan şey- dir. Örneğin kahveyi asgari şartlarda içmek için içi oyuk herhangi bir kap yeterli olabilir ancak bu içeceğin en güzel surette takdim edildiği kabın fincan olduğu ve sunum biçiminin kaideleri, zaman içerisinde, tecrübeyle belirlen- miştir.

Muhteva ve şekil arasında (övgü-*kaside* gibi) zamanla ortaya çıkan bu ya- kınlaşmaların divan şiirinde başka örneklerini de görmek mümkündür: Hikâ- yenin *mesnevi*, aşkın *gazel*, mersiye'nin *terkîb/tercî‘-bend*, felsefenin *rubâi* ile beraberliği gibi.

XIV ve XV. yüzyıllarda Anadolu’da divan edebiyatı oluşurken kasidenin özellikleri ve kurallarının artık belirginleştiğini, buna göre özellikle medih konulu bir kasidenin *nesîb* (*teşbîb*), *tegazzül*, *maksûd* (*medhiye*), *fahriye* ve *duâ* bölümlerinden oluştuğunu belirtmiştik. Bu bölümler, kasidelerin sunum biçimiyle ilgili olarak zihinlerde şöyle bir senaryoyu canlandırmaktadır: Şair, bir eğlence meclisinde yahut bir topluluk karşısındadır. Şiir kudretini ve ince hayallerini gösteren bir gazel okur (*nesîb*), gazelin sonunda bir bahaneyle (gi- rizgâh) sözü orada bulunan bir kişiye getirir ve onun ismini anarak *elkâb*, *evsâf* ve *ef‘âli*ni bir bir övmeye başlar (medih) ve daha sonra sözü kendisine getirir, şairlik yeteneğini överek (tefahur/fahriye) memduhuna isteklerini iletir (arz-ı hâl) ve sözlerinin sonunda memduhun ömrünün ve devletinin devamı için iyi dileklerde (dua) bulunur (Şahin, 2013, s. 340-361). İşte kasidenin bö- lümlerini, büyük ölçüde *medhiye* kasidelerindeki bu sunum biçimi belirler.



O hâlde *medhiye* olmayan kasidelerin tertip ve muhteva özellikleri nasıldır? Bu soruya yazının bundan sonraki kısmında, XVI. yüzyılın mutasavvıf şairlerinden Fedâî'nin, çoğu bu yolda yazılmış olan kasidelerinden örneklerle cevap aranacaktır.

*Fedâî Divanı*'nda 41 kaside bulunmaktadır. Bunlardan 36'sı Türkçe, 5'i ise Farsçadır. Türkçe kasidelerin 3'ü *tevhîd*, 3'ü *na't*, 13'ü *medhiye*; geri kalan 17'si ise ana düşüncesi tasavvuf olan *mev'ize* türündedir.

Fedâî'nin kasidelerinde öne çıkan ana düşünce -medhiyeler hariç- tasavvuf bilgisini ve bu çerçevede bazı din kurallarını, anlatma çabasıdır. Bu tür kasidelerden *Matlabu'l-Uşşâk* (210 beyit), *Mirkât-ı Rûh* (278 beyit) ve *Kasîde-i Salât* (129 beyit) başlıklı kasideler, uzunlukları ve tertipleri açısından başlı başına birer eser niteliğindedir (Çakıcı, 2005, s. 274, 288, 306).

İster manzum ister mensur olsun, klasik Türk edebiyatı geleneğine göre telif edilen eserlerin ana hatlarıyla ortak tertip özellikleri vardır. Bu tertibe göre eserlere, Allah'ın adıyla (besmele) başlanır; eseri müellife telif etmeyi nasip eden Allah'a hamdüsenada bulunulur (hamdele) ve Hz. Peygamber'e, ailesine, ashabına övgüde bulunulur (salvele), daha sonra eserin takdim edildiği kişi övülür ve onun hükmünün, iktidarının ilelebet devam etmesi için dua edilir. Bu tertibe, bazı küçük farklılıklar olmakla beraber, çoğu eserde riayet edildiği görülür. Divan tertibinde övgü şiirleri olan kasidelerde *tevhîd*, *münâcât*, *na't*, *medhiye* sıralamasının gözetilmesi de bu kuralların bir sonucu olmalıdır. Bu bölümlerden sonra *sebeb-i te'lif-i kitâb*, *sebeb-i nazm-ı kitâb* vb. başlıklar altında eserin yazılma sebebi, süreci, adı, müellifi, telif tarihi, tertip özellikleri vb. konular dile getirilir. Daha sonra eserin asıl konusuna geçilir ve *hâtimetü'l-kitâb* bölümüyle eser tamamlanır. *Hâtimed*e de yine eserin müellifine, telif tarihine, telif yerine; manzum eserlerde eserin kaç beyitten oluştuğuna dair bilgilere ve müellifin temennilerine yer verilebilir.

Fedâî'nin söz konusu üç kasideden ikisinin (*Matlabu'l-Uşşâk* ve *Kasîde-i Salât*) tertibi, ana hatlarıyla mesnevilerdeki bu kurguya uygundur:<sup>3</sup>

a) Giriş bölümü

*Matlabu'l-Uşşâk*'ta, hamt ile; *Kasîde-i Salât*'ta ise Allah'ın adıyla konuya girilmektedir.

b) Konunun işlendiği bölüm

*Matlabu'l-Uşşâk*'ta evrenin yaratılışına, bu yaratılıştaki düzene ve bunlardan çıkarılacak derslere; *Mirkât-ı Rûh*'ta kendi seyrüsülüküne; *Kasîde-i Salât*'ta ise namazın farzları, sünnetleri, vacipleri, nafileleri gibi fıkıhla ilgili konulara, ardından bazı dinî öğütlere yer verilmektedir.

<sup>3</sup> Mesnevilerdeki bölümlere için bk. Ünver, 1986, s. 432.





Bu kasidelerde konunun nasıl işlendiğini, yazının hacmini artırmamak için, sadece *Matlabu'l-Uşşâk*'tan hareketle biraz daha ayrıntılı anlatmakta fayda vardır. Zira *Mirkât-ı Rûh* ve *Kaside-i Salât* başlıklı kasidelerde de hemen hemen aynı yola başvurulmuştur:

*Matlabu'l-Uşşâk*'ta evrenin (sipîhr-zemin, mesa-seher, mah-mihr, huşker, serd-germ, arus-acuz gibi) zıtlıklarla kurulu düzenine dikkat çekilmekte; nebatat, hayvanat, cematat ve insanın özellikleri üzerinde durulmaktadır. Evrendeki bütün oluşum ve değişimlerin birbiriyle ilişkili olduğu ve bunların karşıt ögeler arasındaki tepkiler sonucunda meydana geldiği anlatılmaktadır. Zıtlıklardaki ahenge dikkati çeken şair, bu uyumun rastgele olmadığını, hiçbir şeyin sebepsiz yere yaratılmadığını, bütün bu varlık âleminin, yaratıcının varlığının bir görüntüsü olduğunu vurgular:

vücûdı olmasa hergiz vücûda gelmez idi  
bu çerh ü arz u nebât u şecer çınâr u enâr (Çakıcı, 2005, s. 276)

Bu kasidedeki *vahdet-i vücûd* anlayışı, ünlü tasavvuf ulularından Cüneyd-i Bağdadî'nin “Leyse fi'd-dâri gayruhû deyyâr” (Evde ev sahibinden başkası yoktur) sözünün kısmen iktibas edilmesiyle de pekiştirilmiştir:

zübânsuz eyde o dem lâ-ilâhe illa'llâh  
ki nîst dünyî vü 'ukbide gayruhû deyyâr (Çakıcı, 2005, s. 282)

Fedâî'ye göre insan aklı, eşyanın görünen tarafıyla sınırlıdır ve evrenin sırlarına ilişkin bilgileri kavrayamaz. Dolayısıyla “matlabu'l-uşşâk” (âşıkların amacı) her şeye ibret gözüyle bakmak ve yaratıcısını bilmek olmalıdır:

bu 'akl-ı cüz'î k'olupdur mezâhir üzre emîn  
butûn-ı 'âleme yokdur bülûgı cüz pindâr  
gel imdi 'ibret ile kıl bu bâr-gâha nazar  
ki 'arş u ferşe nedür fevk ü taht u tarf u kenâr  
garaz bu cümleden oldur ki hâlikun bilesin  
sücûd u şükr idesin her nazarda bî-inkâr (Çakıcı, 2005, s. 277)

### c) Hâtîme (bitiş) bölümü

*Matlabu'l-Uşşâk*'ın, bitiş bölümünde aczin dile getirildiği bir *arz-ı hâlin* ardından *duâda* bulunulmakta,

bu kavlı ü nush ile k'oldı irâdet ehline hükm  
yazıldı müddet-i târîhi *hükm bi'l-ahyâr* حکم بالاخيار (H 913) (Çakıcı, 2005, s. 288)

beytiyle kasidenin bitiş tarihi ebcetle (manen) verilmektedir.



*Kasîde-i Salât*'ın bitiş bölümü de hemen hemen aynı biçimdedir. Bu bölümde şair, sırasıyla Kur'an, peygamber, dört halife, sahabe, imamlar, Mevlânâ Bahâeddin, Mevlânâ Şemseddin, Mevlânâ Celâleddin gibi tasavvuf büyüklerinin adlarını anarak dua etmekte,

sorarsan sâl-i hicretten bu şi'r itmâmına târîh  
rebî'ü'l-âhir ayıdır tokuz yüz biş arasında (Çakıcı, 2005, s. 315)

beytiyle kasidenin bitiş tarihini sözlü olarak (lafzen) kaydetmektedir.

Bilindiği gibi mesnevilerin *hâtîme* bölümlerinde şairin eseri ve şairliğiyle övünmesi, ardından okuyucudan dua istemesi de mümkündür (Ünver, 1986, s. 448). *Matlabu'l-Uşşâk*'ta şair,

bu cümle la'l ü dürer andan oldı hem tarsî'  
ne gûş u deste k'ire ola gûş-vâr u sivâr  
dem ola bir gün ire bir habîb-i hoş-hûya  
kıla du'â vü diye nâzımına bâ-ikrâr" (Çakıcı, 2005, s. 287)

beyitleriyle mesnevilere benzer bir üslup sergilemektedir.

*Medhiye* dışında kalan kasidelerin biçim ve içerik özelliklerine dair bu tespitler ışığında sonuç olarak şunlar söylenebilir:

Kaside nazım şekli ele alınırken övgü amacıyla yazılmayan kasideler de göz önünde bulundurulmalıdır. Konunun bu şekilde daha kapsamlı olarak ele alınması, edebiyat bilgi ve teorileriyle ilgili kitaplardaki bilgilerin yeniden gözden geçirilmesine imkân verecektir. Örneğin bu çerçevede kasidenin bölümleri ve bölüm adlarıyla ilgili yaygın olarak yapılan adlandırmalardaki kimi eksiklikler şu şekilde giderilebilir:

- Çoğu kaynakta bir bölüm adı olarak anılan *girizgâh*, bir bölüm adı olmayıp kasidelerdeki hemen hemen tüm bölümler arasındaki geçiş beyitlerine karşılık gelmektedir.

- Kasidenin asıl bölümü olarak anılan *medhiye*, sadece övgü türündeki kasideler için doğru bir adlandırmadır. Örneğin *mev'ize* veya yergi amaçlı bir kaside için bu adlandırma uygun olamaz. Dolayısıyla kasidenin bu asıl bölümüne, tüm kasideleri kapsayacak şekilde, *maksûd* veya *maksad* denmesi daha uygun olacaktır. M. Çavuşoğlu ve H. İpekten tarafından da tercih edilen bu adlandırmanın daha doğru olduğunu, Fedâî'nin bir kasidesindeki,

ben kimem anlara ki idem *medh* yâ du'â  
*maksûd* bendeden kala bir yâdigârdur (Çakıcı, 2005, s. 252)

beyti de desteklemektedir.



- Kasideyi yüksek bir makama sunulmuş bir dilekçe olarak kabul edecek olursak bu dilekçede dilek sahibinin kendi durumundan bahsetmesi tabiidir. Bu, şairin kendi meziyetlerini öne çıkarması veya içinde bulunduğu şartlardan bahsetmesi vb. şekillerde olabilir. Daha önce de belirtildiği gibi, bir kasidenin tertibini ve üslubunu o kasidenin türü belirlemektedir. Örneğin *tev-hid* türündeki bir kasidede şairin *arz-ı hâl* bölümünde kendini övmesi/tefahür etmesi beklenemez. Dolayısıyla kaynaklarda *fahriye* olarak anılan bu bölüme, daha kuşatıcı bir ifadeyle, *arz-ı hâl* denmesi daha uygun olacaktır.

- Son olarak bir hususa daha değinmek gerekir: Daha çok Nâmık Kemâl'in *Hürriyet*, Âkif Paşa'nın *Adem* kasidelerinden hareketle, kasidenin 19. yüzyılda biçim ve muhtevasında köklü değişiklikler olduğu yönünde bir anlayış hâkimdir. Bu makalede yapılan değerlendirmeler doğrultusunda söylenebilir ki bu durum 19. yüzyıla özgü değildir. Bu kasidelerde yeni olan, zihniyet değişikliğine bağlı olarak muhtevadır. Söz konusu kasidelerin *Çarhnâme* yolunda yazılan kasidelerle biçimsel olarak bir farklılığı yoktur.

### Kaynakça

- Akün, Ö. F. (1994). Divan edebiyatı. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde C 9, s. 497. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çakıcı, B. (2005). *Fedaî hayatı, edebî kişiliği ve divanının tenkitli metni*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çavuşoğlu, M. (1986). Kaside. *Türk Dili (Türk Şiiri Özel Sayısı)*, II (415-416-417), 17-77.
- Çeltik, H. (2013). Şekilden türe kaside tarzı. *Eski Türk edebiyatı çalışmaları VIII - kasideye medhiye: biçime, işleve ve muhtevaya dair tespitler* (haz. Hatice Aynur vd.) içinde s. 125-163. İstanbul: Klasik.
- Güzel, A. (1989). Tekke şiiri. *Türk Dili [Türk Şiiri Özel Sayısı-III (Halk Şiiri)]*, LVI (445-450), 251-454.
- İnalçık, H. (2003). *Şair ve patron, patrimonial devlet ve sanat üzerinde sosyolojik bir inceleme*. Ankara: Doğu Batı.
- İpekten, H. (1994). *Eski Türk edebiyatı nazım şekilleri ve aruz*. İstanbul: Dergâh.
- Ömer Seyfeddin (1970). *Seçme hikâyeler*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Şahin, E. S. (2013). Medh ve hamd kavramları çerçevesinde medhiye üslûbu üzerine. *Eski Türk edebiyatı çalışmaları VIII - kasideye medhiye: biçime, işleve ve muhtevaya dair tespitler* (haz. Hatice Aynur vd.) içinde s. 340-361 İstanbul: Klasik.
- Ünver, İ. (1986). Mesnevi. *Türk Dili (Türk Şiiri Özel Sayısı)*, II (415-416-417), 430-563.



### Extended Summary

Since its first examples as in *Yedi Askı (el-Muallakâtu's-Seb'a)*, both the content and the form of the qasidah have experienced many changes. As a matter of fact, classical Turkish poetry took over this type of verse from Arabic literature where it evolved around its main theme, namely a beloved woman, lamenting in front of remembrances of her lover who left her behind somewhere in nature together with his tribe and depicted some scenes of life in the desert (Akün, 1994, p. 97). By the 14<sup>th</sup> and 15<sup>th</sup> centuries, features and rules of the qasidah had already become evident. Hence, the qasidah is composed of maximum five parts, namely: the *nesip* or *teşbip* (introduction dealing with a theme other than love), the *tegazzül* (lyric), the *medhiye* (encomium), the *fahriye* (self-praise) and the *dua* (prayer). While there are qasidahs composed of all these parts, there are also some qasidahs without introduction in which the poet directly starts praising or only writes a *tecdid-i matla* instead of a lyric or sometimes even completely omits any self-expression as a praise for sympathy. However, the *maksat/maksut* (intent) and *dua* (prayer) are parts which must be present in almost all qasidahs.

It is a fact that qasidahs were written with many different purposes. However, the first thing associated with the qasidah is the notion of praise (encomium). In the course of time, the concepts of qasidah and encomium got so close to each other that it is probably as a result thereof that the part of the qasidah dealing with the main subject is being referred to as the “encomium”. At the same time, poems which do not aim at praising but are similar to qasidahs in terms of the number of couplets they are composed of and the verse structure they feature can be seen in the “qasidah” parts of diwans. This kind of qasidahs is mostly didactical poems which are out of the ordinary and remind one of a mathnavi. Some of these qasidahs which are generally composed of an intent and a prayer can be considered as a distinct work of literature not only in terms of their title and length but also given the fact that they deal with certain subjects and are structured like mathnavis; some of these even have names.

This paper deals with the specificities of the form and content of such qasidahs which do not fall under the category of praise (encomium). In this respect, it aims at shedding light upon some examples of the aforementioned type of qasidahs entitled as “Matlabu'l-Uşşâk” (210 couplets), “Mirkât-ı Rûh” (278 couplets) and “Kasîde-i Salât” (129 couplets) in which Fedâî who was one of the poets of the Diwan Maulawi who lived in the 16<sup>th</sup> century intended to share his knowledge of mysticism and explain some religious rules as part thereof. Hence, it analyses the aforementioned, non-laudatory qasidahs in terms of their form and content and makes some suggestions based on the results obtained from the research on these qasidahs which can each be considered as a separate work in itself with regard to their length and composition.

The qasidahs entitled/named “Matlabu'l-uşşâk” and “Kasîde-i salât” which are among Fedâî's qasidahs dealing with themes that can be dealt with in mathnavis fall under the scope of the above stated observations in terms of their structure. Indeed, works written according to the tradition of diwan poetry, whether they are written in verses or in prose, have common structural characteristics at its simplest. According to



this structure, works shall start with the name of Allah to whom the author expresses his gratitude for having granted him with the capacity and inspiration to write his work and goes on with a praise to the Prophet, his family and companions. This is followed by a praise to the person to whom the work is presented and a prayer wishing that his domination and reign shall last forever. It can be seen that, apart from some slight variations, this structure is respected in the majority of works. As a matter of fact, qasidahs, which are poems of tribute, written in diwan form do respect the structure composed of a tawhid, invocation, praising of the Prophet Mohammed, encomium and this is probably also the result of these rules. Similarly, it can be seen that poems praising the poet as well as encomia feature the same internal structure. Such an introduction is then followed by sections entitled “sebeb-i telif-i kitab”, “sebeb-i nazm-ı kitab” which provide information regarding the writing process and the title of the book, the name of its author, the date on which it was written and structural characteristics of the book etc. This is followed by the main subject the work deals with and the work then ends with its last section called the “hatimetü'l-kitab”. Just as it is the case for the reason why the book was written (intent), the *xatimah* also may mention the name of the author of the work, the date on which it was written, the place where it was written, the number of couplets for works written in verse as well as wishes expressed by the author. The main structure of the above-mentioned qasidahs written by Fedâî mainly follows this scheme.

These observations lead to the following conclusions:

When analysing the qasidah as a form of poetry, one must also take into account the qasidahs which do not contain any concept of praise. As a matter of fact, such a comprehensive approach will make it possible to review information in books dealing with rhetoric. Hence, one may for instance address some shortcomings regarding different parts of a qasidah and names frequently given to them:

- The “girizgâh” which is referred to as the title of a chapter in most sources of reference, is in fact not the name of a part but rather refers to transitional couplets which are to be found between almost all the parts of qasidah.

- The “encomium” (praise) which is referred to as the main part of a qasidah, is only a correct denomination for qasidahs intended as a praise. Indeed, it would not be right to use this denomination for a qasidah written in the form of a *mev'ize* (advice) or *hiciv* (satire). Hence, it would be more appropriate to refer to the main part of the qasidah as intention (*maksut/maksat*) so that it covers all qasidahs or it can be used for all types of qasidahs. The following couplet by Fedâî also confirms that this denomination preferred as well by M. Çavuşoğlu and H. Ipekten is more appropriate:

ben kimem anlara ki idem *medh* yâ *du'â*  
*maksûd* bendeden kala bir yâdigârdur

-If we consider the qasidahs as an address to a high authority, it is normal that the author of the address talks about his own situation in this text. This can be done in different ways by the poet who may either put forward his own qualities or talk about the situation he is currently in etc... Hence, it would be more appropriate to denominate this part of the qasidah which is referred to as *fahriye* in most sources of



reference with a more comprehensive term, namely that of *arz-ı hâl*. As previously mentioned, it is the type of a qasidah which determines its structure and style. An example thereof would be the fact that one cannot expect a poet to praise or boast about himself in the part of a qasidah referred to as the *arz-ı hâl* if this qasidah was written as a *tawhid*.

- As a conclusion, one should also touch upon another issue based on qasidahs which do not fall under the category of praise (encomium): based on qasidahs such as Nâmık Kemal's "Hürriyet", Âkif Paşa's "Adem", it is generally assumed that the qasidah has undergone deep changes in terms of its form and content in the 19<sup>th</sup> century. In the light of assessments made in this paper, it can be said that this is not exclusively intrinsic to the 19<sup>th</sup> century. What is new in the aforementioned qasidahs is the content which evolved alongside with the change of mentality. Apart from this, these qasidahs do not differ from qasidahs written in the same form and structure as that of Ahmed Fakih's "Çarhnâme".







## **TÜRK DİLİ ARAŞTIRMALARI YILLIĞI-BELLETEN DERGİSİ**

### **YAYIN İLKELERİ**

- Uluslararası hakemli dergi olan *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten* yılda (haziran ve aralık olmak üzere) iki sayı olarak yayımlanır.
- *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*'de Türk dilinin tarihi, günümüzdeki durumu, Türkçenin dil bilgisi ve güncel sorunlarını ele alan bilimsel yazılara yer verilmektedir.
- *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*'de yayımlanmak üzere gönderilen yazılar hiçbir yerde yayımlanmamış olmalıdır. Kongrelerde sunulan bildiriler ve konferans metinleri bildiri kitaplarında yayımlanmamış olmak kaydıyla gönderilebilir.
- Derginin genel yayın dili Türkiye Türkçesidir. Bununla birlikte çağdaş Türk yazı dilleri ve İngilizce, Almanca, Rusça yazılara da yer verilmektedir.
- *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, makale başvurularını <https://giris.ayk.gov.tr/yaysis> adresinde yer alan **YAYSİS (Yayın Takip Sistemi)** üzerinden kabul etmektedir. Posta veya e-posta yoluyla yapılan başvurular yayım sürecine alınmamaktadır.
- Dergiye gönderilen makale, yayıma uygunluk açısından incelendikten sonra (Yayıma uygun görülme-yen makaleler sürece dâhil edilmez.) iki hakeme gönderilir. Hakemlerin değerlendirmeleri sonucunda iki hakem tarafından yayımlanabilir raporu alan makale, bir sonraki sayıda yayımlanır. Hakem raporlarının birisinin olumlu, diğerinin olumsuz olması durumunda makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Bu durumda makalenin yayımlanıp yayımlanmamasına üçüncü hakemin raporuna göre karar verilir.
- Makaleler, hakemlere doğrudan YYSİS üzerinden (yazarın yüklediği dosyada değişiklik yapılmadan) yönlendirilmektedir. Makale üzerinde yazar-hakem gizliliğini sağlama adına makalenin sahibini tanımlayıcı herhangi bir bilgi olmamalıdır.
- Yazarlar, şahsi ORCID numaralarını “Ad SOYADI” bölümüne ekledikleri dipnotta belirtmelidirler.
- Makale gönderirken şablon dosyasını kullanmanız gerekmektedir. Gönderilecek makale dosyasını TDK genel ağ sayfasından indirebilirsiniz.
- Dergiye gönderilen makalelerde Türk Dil Kurumu *Yazım Kılavuzu*'na (kısaltmalar dâhil) uyulmalıdır.
- Dergiye gönderilecek makalelerin Türkçe ve İngilizce ile en az 100, en fazla 200 kelimelik özetleri ve her iki dilde anahtar kelimeleri yazının ilk sayfasında yer almalıdır. Makalelerin kaynakça bölümünden sonra en az 700, en fazla 1.000 kelimelik ayrıntılı İngilizce özeti verilmelidir.
- Dergiye gönderilen makaleler, gerekli hakem incelemeleri yapıldıktan sonra yayımlanır. Yazı Kurulu gönderilen makaleleri yayımlamama hakkına sahiptir. Yazı Kurulu/Editör, yayımlanan yazılarda yazının bütünlüğünü bozmayacak düzeltmeler yapabilir.
- Dergide yayımlanan makalelere ilgili yönetmelik hükümleri çerçevesinde telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanan makalelerde ileri sürülen görüşler ve makalenin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Dergide yer alan yazı, fotoğraf, tablo ve şekillerden kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

## SAYFA DÜZENİ İLKELERİ

- Makalede Times New Roman yazı fontu kullanılmalıdır. Ancak bazı alanların gereği olarak yazım esnasında özel font kullanılmış ise bu fontlar, makalenin kabul edilmesi hâlinde e-posta yoluyla Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten Yayın Ekibi'ne gönderilmelidir.
- Özet (abstract) sağ ve sol taraflardan 2 cm daha içeride, 10 punto ve tek satır aralığı ile yazılmalıdır.
- Makale MS Word dosyası olarak hazırlanmalıdır. Makalede sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Metin boyutu: 11 punto

Dipnot boyutu: 9 punto

Paragraf aralığı: 6 nk

Paragraf girintisi: 1,25 cm

Üst-alt-sağ-sol kenar boşlukları: 3 cm

Satır aralığı: tek satır

- Makalede dipnotlar yer alacaksa tek satır aralığı ve 0 nk paragraf aralığında, 9 punto ile yazılmalıdır.
- Makalede 40 kelimeyi geçen doğrudan alıntılar sağ ve sol taraflardan 1,5 cm içeride ve 10 punto ile yazılmalıdır.

## Makalede Kaynak Gösterme

- Dergimize gönderilecek makalelerde kaynak gösterme konusunda APA sistemi benimsenmiştir. Bu sebeple, gönderilecek makalelerin aşağıdaki kaynak gösterme sistemine uygun olması gerekmektedir.
- Kullanılan bütün kaynaklar makalenin sonunda “Kaynaklar” adı altında verilmelidir.

## Kitaplarda:

Metin içinde: (Korkmaz, 1992, s. 37)

Eserin kaynaklar bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Korkmaz, Z. (1992). *Atatürk ve Türk dili - belgeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

## Makalelerde:

Metin içinde: (Gözaydın, 2001, s. 585)

Makalenin kaynaklar bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Gözaydın, N. (2001). Atatürk dönemi ile ilgili Almanya Dış İşleri arşivindeki belgeler - VII. *Türk Dili*, 599, 575-586.

## Tezlerde:

Metin İçinde: (Durukan, 2011, s. 119)

Tezin kaynaklar bölümündeki yazımı şu şekilde olmalıdır:

Durukan, E. (2011). *İlköğretim 6. sınıfta bilgisayar destekli dil bilgisi öğretiminin başarı ve tutuma etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

## **TABLO VE ŞEKİLLER**

Tablo numaraları ve açıklamaları tablonun üstünde

Tablo 1: .....

şeklinde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Tablo içi metinler 9 punto, satır aralığı tek, paragraf aralığı 0 nk olmalıdır.

Tablo sayfaya ortalanmalıdır.

Şekil numaraları ve açıklamaları şeklin altında

Şekil 1: .....

biçiminde 10 punto ile yazılmalı ve ortalanmalıdır.

Şekil sayfaya ortalanmalıdır.

**Bu ilkelere uymayan makaleler kesinlikle değerdendirilmeye alınmayacaktır.**

